

НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА

Без Коринья

Життєпис сучасниці

Наталена Королева: ТВОРИ — 2

Б Е З К О Р І Н Н Я

НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА

НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА

Т В О Р И

Б Е З К О Р І Н Н Я

ДРУГИЙ ТОМ

ЖИТТЄПИС СУЧАСНИЦІ

3-тє доповнене видання

Б Е З К О Р І Н Н Я

diasporiana.org.ua

NATALENA KOROLEVA
W I T H O U T R O O T S

УКРАЇНСЬКЕ ЛІКАРСЬКЕ Т-ВО ПІВН. АМЕРИКИ

Відділ Клівленд, Огайо

р. Б. 1968

ВСТУП

Перевиданням твору Наталени Королевої "Без Коріння", Українське Лікарське Товариство Північної Америки — Відділ Огайо, при повній піддержці Головної Управи УЛТПА, поставило собі за ціль не лише вшанувати нашу визначну письменницю в перші роковини її смерті (Наталена Королева померла 1-го липня 1966 р. в Мельніку на Чехії), але також відзначити тим чином вклад праці славної авторки в нашу культуру і при тій нагоді причинитися до поширення її творчости серед наших кругів.

Той почесний обов'язок УЛТПА — Відділ Огайо взяло на себе ще й тому, що Наталена Королева була не лише письменницею, але також і лікарем, закінчивши медичні студії в Парижі. Тому і частина відповідальности за її багату літературну спадщину повинна увійти в засяг зацікавлення українських лікарів у вільному світі тимбільше, що існування творчости письменниці по сьогоднішній день в Україні "відписане".

Літературний твір — це багато різних речей — для багатьох різних людей, а визнання його вартости таке різне, як різні і визнавці та звеличники його. Для одних він розвагою, для других глибоким переживанням, для ще інших — джерелом поширити знання про культурні жадбання людства. Який підхід ми при тому не брали б, даний літературний твір усе є важним чинником культурного життя.

Д. К. 183 — 3.000 — 1968, II.

З друкарні оо. Василіян — Торонто

У нас дотепер по різному висловлювалися про творчість Наталени Королевої. Одні її творами захоплюються, інші її цілком не розуміють, можливо тому, що важко зрозуміти письменника, не ввійшовши в його культуру.

По матері — вона нащадок славних еспанських княжих родів, по батькові — графиня Дунін-Борковська. Рід цей знаний із доби княжої України та з козацьких часів. Письменниця була заприязнена з еспанським королем Альфонсом XIII, ще з дитячих літ, коли проживаючи в Мадриді, виховувалась якийсь час на королівському дворі. Перший раз була одружена за перського князя. Другим її дружиною був д-р Василь Королів-Старий, ветеринарний лікар, письменник, визначний громадський діяч, а також мистець-маляр. Йому у великій мірі завдячуємо зворот Наталени Королевої вбік української літератури.

Письменниця була людиною високої культури та широкого знання, вихована на старих культурах: еспанській, французькій, грецькій, римській та арабській. Вищу освіту закінчила трьома дипломами: археології та малярської академії в Петрограді, а медицини в Парижі. Крім того вона була талановитою артисткою та співачкою зі закінченою драматичною школою та виступала в головних ролях в італійській опері у Венеції та по інших містах. Поганий стан здоров'я примусив її перервати кар'єру на сцені. Володіла дев'ятьма мовами — європейськими та орієнтальними.

За час свого життя проживала в різних країнах — в Іспанії, Україні, Франції, Італії, Росії, Персії. Перебувала також у Єгипті й Вірменії, а при кінці першої світової війни переїхала в Чехію, де проживала до кінця свого життя.

Будучи археологом, брала участь у розкопках Помпеїв із групою французьких учених. Брала також участь в розкопках "Ярославового Двору" біля Десятинної церкви в Києві. У характері архе-

олога працювала крім того в Єгипті, Персії й Вірменії. У тому часі вивчила єгиптологію та старинну історію Сходу.

Перебуваючи в часі першої світової війни в Києві, нострифікувала там свій французький медичний диплом та дістала призначення до кавалерійської дивізії, якою командував фінляндський маршал Маннергайм. У дивізії працювала лікарем у Червоному Хресті. Несучи поміч раненим та хворим, була двічі важко поранена, від чого залишилася калікою на ціле життя. За відвагу та заслуги була відзначена військовим орденом вищого ступня.

У часі наших визвольних змагань працювала в Міністерстві Закордонних Справ Української Народної Республіки і з дипломатичною місією цього міністерства виїхала в Чехію. Вичислені біографічні дані — це лише дуже короткий перегляд її цікавого і незвичайного життя.

Літературну діяльність розпочала письменниця ще в молодих літах французькою мовою. По-українськи зачала писати в 1919 р. Більшість її творів появилася у Львові в 30-их роках, де її "Інакший Світ" нагороджено двома першими нагородами.

Літературна спадщина Наталени Королевої по-важна. Не вчислюючи численних коротких творів, друкваних по різних наших журналах, знаємо тепер про 14 більших творів, із яких поважна частина ще в рукописах, а з них деякі, мабуть, ще по "тому" боці.

Тематика її творів різноманітна. Місця, в яких розгортається дія її творів це — Свята Земля, де жив і навчав Ісус Христос, старинний Єгипет, давня Іспанія, далекі Індії, таємний світ Кавказу, Україна, старинна та минулого і нашого століття. В основу її творів покладений християнський світогляд. Твори базовані на достовірних, провірених

письменницею документах і фактах, на які вона часто покликається.

У її творах завважується наявне шукання правди, самопізнання, добра і краси — первнів, які ушляхетнюють духовість людини. Письменниця знаходить найбільш відповідні обриси того побуту та середовища, що становить зміст і своєрідність даного твору. Саме в тих високо-естетичних рамках її стилю, якому залишилася вірною весь час, проявляється її небуденна індивідуальність. Такий своєрідний стиль кристалізується у високій духовій культурі, він вимагає великого знання й послідовної муравлиної праці. Звідсіля в неї така стійкість у поглядах; головною ж причиною цього — спадщина і культура. Ніщо інше, як саме віра й культура, передані нам батьками, дають людині силу витривати і найбільші проби життя.

Якими шляхами не пішли б у дальшому досліді над творчістю письменниці, вже сьогодні можна певно сказати, що заслуга Наталени Королевої для нашої літератури в тому, що вона вивела нашу новішу літературу поза межі льокальної української проблематики на шлях світової літератури, заторкаючи в своїх творах зрозумілі всім загальнолюдські проблеми. Читаючи сьогодні її твори, розуміємо їх краще як у 30-их роках, коли вони вперше появилися, краще тому, що і в нас самих зайшли поважні зміни духового ладу в формі більшого зацікавлення загально-людськими й загально-християнськими ідеями, які так вимовно проявляються в її творах.

Твір "Без Коріння" в третьому виданні (перше появилoся в журналі "Дзвони", друге книжкою у Львові в 1936 р.) децю відмінний від попередніх, бо виправлений і доповнений авторкою; ці поправки подані головнo в нотках-виносках.

Читаючи цей твір, включаємося в незнану мандрівку, якій на ім'я: — життя. Він являє собою не лише історію пережитого, це також свого роду

студія, передана письменницею власними засобами її тонкої спостережливості. У загальному він може робить враження спокійної поверхні води — спогади пережитого сучасницею. Проте скільки в ньому хвилювань і руху! Руху, який відбувається в незабгнугих глибинах людської істоти. Письменниця великий мислитель. Вона захоплюється багатством і різноманітністю переживань людини та старається надати їм форму і глүзд.

Розділ за розділом, усюди відчуваємо приявність письменниці, знаходимо основно випрацьовані портрети, досконалі зображення життя в Україні минулого століття та подекуди аналізу душі Сходу і Заходу. В авторки багато винахідливості, що базується на власному, великому духовому досвіді.

Неодин читач віднайде в цьому творі може і свої власні молоді роки, з яких зможе черпати силу й віру, щоб не з порожнім серцем простувати назустріч невідомому Завтра. У нашу добу — добу ігноранції ціннощів минулого, в добу нервового шукання чогось нового, "нехай і гіршого" — це особливо важне. Немає найменшого сумніву, що для кожного з нас незвичайно важними являються вказівки людини, наділеної більшим духовим досвідом, бо лише духове відсвіження може врятувати сучасну людину перед духовим занепадом.

Д-р Ярослав Крив'як

ВСТУП ДО 2-ГО (КНИЖКОВОГО) ВИДАННЯ

З 1936 р.

Коли ці спомини появилися на сторінках “Дзвонів”, викликали вони велике зацікавлення читачів. Це спонукало нас видати їх окремою книжкою.

Значення цього твору передовсім у тому, що в нім виявлений той вищий духовий стиль, те здорове психічне наставлення справжнього “noblesse oblige”, той правдивий аристократизм, на який спромоглась у своїм тисячелітнім прямванні культура Заходу. Його дух — поривчастий і пружинивий, як той арагонський лев у родовому гербі авторки, а проте всесильно опанований почуттям законности, справедливости й любови, немов обвезений тривким муром гербових кастилійських веж, — веселий він і погідний, як Південь Франції, де письменниця провела свої юні літа, а проте глибокий і зрівноважений, як старість її лицарсько-графського роду.*

Воднораз письменниця дала нам змогу побачити, в яку карикатуру змінюється той вищий духовий стиль, коли перенести його на зовсім чужий і невідповідний ґрунт, коли перещепити його на психіку з зовсім іншими вродженими заложеннями та традицією, якою показала психіка московська, — і навпаки, як нидіє та в'яне людина із справжнім

* Докладний життєпис авторки поданий у її збірці екзотичних оповідань “Інакший світ”, що публікується одночасно з цією книжкою у нашій видавничтві. — Ред. “Дзвонів”. (1936 р.).

шляхетним світосприйманням, коли вона приневолена жити в невідповіднім для себе середовищі, як стає вона тоді рослиною “без коріння”, і не може тягнути життєдайних і життєрадісних соків, потрібних їй для росту й розвитку.

У зв'язку з тим показала нам авторка конфлікти і зударі двох відмінних психічних наставлень і ментальностей. Дві культури — західньо-європейська і московська, дві душі, два світогляди і дві релігійності — релігійність формальна і релігійність із глибини серця та потреби душі — ось дві нитки, що раз-у-раз перехрещуються та невпинно сплутуються, здебільша в нерозв'язні вузли.

Хоч у Провансі виросла, а може якраз тому, — зуміла письменниця своєю інтуїцією відчутти як слід теж і дримаючу стихію Української Землі та пронизати нею особливо кінцеві розділи книжки.

Перед нашими очима пересуваються — як живі, дуже виразні типи — не тільки виховниці та вихованки тієї установи, що формувала світогляд нею і нашої громадянки, але теж і такі постаті, як московська цариця Марія Федорівна, відомий українофіл — всевладний царський київський генерал-губернатор М. Драгомиров, генеральний інспектор жіночих шкіл граф Протасов Бахметєв, далі постать славного українського композитора Миколи Лисенка та українська шляхетська родина Тарнавських. Наприкінці оглядаємо ще й Печерську Лавру, Видубецький Манастир і ін.

Свої спомини оформила авторка в автобіографічну повість, як “життєпис сучасниці”. У читача може виринути питання, чи повістева форма відтворює вірно минулу дійсність, чого вимагаємо від споминів. Зовсім подібний сумнів: чи вірніше зображує дійсність світлина з усіма подробицями, чи мистецький портрет, що підкреслює характеристичні риси і схоплює суть. Відповіді можуть бути різні, а проте волиємо портрет.

РЕДАКЦІЯ (Бібліотеки “Дзвонів”)

НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА

Автобіографія

I.

Народилася я 3-го березня 1888-го року в Бургосі в Іспанії (Стара Кастилія). Мама моя померла п'ять годин по мосму народженні, так що бачила я тільки її портрет та малу мініятуру, яку батько завжди носив, навіть коли й оженився подруге, приблизно 12 чи 14 років по маминій смерті.

Мама моя була чисто еспанської крові. Звалася Марія-Кляра Фернандес де Кордоба. Рід її споріднений зо св. Домініком.

Батько так був засмучений маминою смертю, що не хотів мене ані бачити. Тож перші чотири роки мого життя я провела в бабуні, матері мого батька, Теофіли Дунін-Борковської, роджені Довмонтович. Була Литвинка. Вона мене привезла (з мамою) на Волинь.

З матірнього боку я мала лише вуйка, маминого брата, еспанського священика, та тіточку, його сестру, Інес, яка ще була в кляшторному пансіонаті. Було їй усього 10 років, коли я народилася.

Не було мені ще й п'яти років, як умерла бабуня Теофіла. Вуйко Євгенію приїхав за мною, і знов привіз мене до Іспанії. Але в себе залишити не міг. Він ніколи не мав жадної господині, ані жіночої прислуги, тому не було кому мене доглядати. Довго шукав пансіонату, який би схотів мене прийняти. Ніхто не хотів, бо до пансіонатів приймали лише від 10 років.

Батько був невідомо де, — на Цейлоні, в Індії, в Єгипті. Бо був він членом Французької Академії Наук (ентомолог), і бував на наукових подорожах.

Нарешті, вуйко Євгенію знайшов десь у Піренеях кляштор, який мене прийняв із тим, аби я там вросла, а як буде мені 10 років, вступила б до їхньої школи.

Коли мені було 11 років, мене взяла до себе тіточка Інес, яка вийшла заміж. Але не довго жила. І знов я осталася без жіночого впливу, лише з двома вуйками. Вуйко Євгенію мав бути одним із Ватиканських бібліотекарів (перфектно знав арабську мову). Вуйко Льоренсо, удівець, по тіточці Інес, увесь занурився в студії старих анналів.

Училася я то в Іспанії, то у Франції, то в Римі. Тому знаю багато речей, яких жінки звичайно не знають (за освітою я археолог). Але не вмю шити, вишивати, в'язати... Варити навчилася, як зийшла заміж за Василя Королева в Чехах. Навчила мене цього старенька сестра Бехинського пароха, бо ми жили тоді в Бехині.

До Чехії я втрапила з моєю мачухою, другою дружиною мого батька, який також умер. Вона була Чешка, але в Чехії ніколи не була, бо була з роду Отто з Лосів, що був страчений по Білогорській битві 1620 р. Від того часу галузь із того роду, з якого вона, Людмила з Лосів, походила, жили на еміграції в Парижі. Але не забували, що вони — Чехи.

Вона навчила мене чеської мови, історії, літератури. По скінченні Першої Світової Війни р. 1919-го мачуха схотіла повернутися до вільної Чехії, як репатріянтка. Мене записала як "свою доньку" Вона дітей не мала, і до мене ставилась, як до рідної.

Але по дорозі вона вмерла, і я мусіла їхати до Чехії, як репатріянтка. З двірця я поїхала до міністерства і висвітлила, як зо мною стоїть справа. Мені дуже ласкаво відповіли, що "коли Чешка була не рідна мати, то, най і не рідна, Чехія буде батьківщиною". І видали мені документи, як че-

ській репатріантці. Дали мені й тимчасову працю в міністерстві, як перекладачці.

У Празі я познайомилась із доктором Василем Королевым. Він умовив мене перейти за перекладачку до Української Місії.

В. Королів почав учити мене "на українську письменницю". Мали ми і добрі, і тяжкі дні. Але більше біди. По-українськи я чимало написала й видрукувала.

Грудня 11-го 1941-го року В. Королів помер. І я лише за пів року довідалась, яка була причина його смерті. Грудня 9-го 1941-го року він поїхав до Праги. Чому? Не сказав мені. А я дуже не випитувала, бо знала, що він там має у друкарні книжки і ті листівки, що з них я Вам послала дві. Сказав тільки, що лишиться в Празі день чи два, бо був дуже побожний, і хотів перед Різдом сповідатися.

Повернувся 11-го грудня ввечері. І подзвонив. Я відчиняю. Сказав тільки: "Слава Ісусу Христу!" — і впав мертвий... Без агонії, без страждань... Тільки двічі затремтіли повіки...

Я побігла до сусідів, щоб допомогли перенести на ліжко. Сусід відійшов уже на працю. Тож прийшла сусідка та син сусідів Войтех, тоді ще студент. Він дуже любив мого дружину, а дружина — його, бо ми тут довго жили. Тепер буде 20 років, як я тут живу.

Войтех поміг перенести тіло на ліжко, а сам побіг по лікаря.

На другий день приїхали дві сестри монашки. Це лікар Москаль телефонував сам до Праги, до церкви, що В. Королів умер, і потрібно священика для похорону. Сестри заопікувалися похороном.

На Щедрий Вечір до мене з'явилися Німці з трупом. Нічого не знайшли, але ще були разів три чи чотири, доки не переконались, що я нічого справді не маю і не знаю.

А за пів року зустрінула я в Празі скульптора Чеха, нашого знайомого. Він мені розповів, що

зустрів був мого дружину саме в день його смерті, 11-го грудня 1941-го року. І здивувався, що той такий блідий і зворушений. На те дружина йому сказав, що його викликали до Гестапо. Воно його тепер пустило, але він певний, що "за тиждень або два його заберуть до концетраку". Чому?

Нам давно не було з чого жити: з Под'єбрадської Академії дружина відійшов за два чи три роки, як там викладав, і "пенсій" жодних ми не мали, крім моєї, як інвалідові, сестрі Червоного Хреста, за Першої Світової Війни, то дружина згадав, що він — академічний маляр, і малював переважно на Закарпатті (доки було можна) в костелах та монастирях.

Там він дуже заприятелював із василіянами, особливо з ігуменом о. Мироном Калинцем. Цей о. Калинець і замовив був листівки, що я Вам із них дві послала. Але о. Калинца Німці саме арештували (так і вмер у концетраку), а що він бував у нас, а мій дружина у нього, то певно тому й причепились і до дружини...

Це все так вплинуло на мого дружину, д-ра В. Королева, що йому розірвалося серце, — не хотіло йти до німецьких концетраційних таборів.

II.

Писати почала я давно, а перестала — з двадцять років тому. Писала спочатку у французькій пресі. Якусь мою археологічну працю видано було навіть по-московському ("О мотиве плетенки в армянской орнаментике"). І думала я працювати у французькій літературі, до чого мене дуже намовляли приятелі мого батька: Анатоль Франс і Каміль Флямаріон, астроном. З української мови колись — не згадаю року, бо дуже давно — зробила була я переклад на французьку, бо ніхто тоді не міг перекладати, що то за мова.

По-українському почала писати з 1919-го року, коли познайомилася, а потім і одружилася з док-

тором Королевою. Він умовив мене таки кинути французьку літературу, бо ж "у Французів багато авторів, авторів оригінальних, а українська література — ще вбога..." Він навчив мене української літературної мови, навчив засобів, як писати.

І коли видавництва вимагали від мене, щоб я писала "про запорожців", "про Довбуша", або щоб я "відзеркалювала біжуче життя", то покійний дружина мій казав мені: "Не слухай їх... І не читай критики на себе... Те, що ти можеш дати українській літературі свого, буде цінніше. Але це оцінено буде пізніше..." Бо мені все закидали, що я беру "далекі Українцям теми" і "з чужого життя".

А я ж із фаху, як я писала Вам — археолог!

Я написала такі праці, і вони були видруковані:

1. **"Наслідкування Христа"** Томи Кемпійського, переклад з латини на українську мову. (Вид. оо. Василіян у Жовкві).

2. **"Дорога досконалости"** Св. Терези Великої, переклад з еспанської (Рукопис перекладу має видавництво "Добра Книжка").

3. **"Во дні онн"**, Львів, 1935 рік. Збірка оповідань з Євангелії, взяте часто з археологічного боку. Видала Бібліотека "Дзвонів" ч. 11. (Перевидано в Мюнхені 1942).

4. **"1313"**. Рік, у якому Бертольд Шварц винайшов стрільний порох. Образи німецького середньовіччя. Життя лицарства, кляшторів, учених, простого люду, ремісників, вояків. (Бібл. "Дзвонів", 1935. Перевидано на Словаччині. Пряшів 1966).

5. **"Інакший світ"**. Збірка оповідань. (Видала б-ва Бібліотека "Дзвонів". 1936).

6. **"Без коріння"**. Рік, що я перебула в київському "Інституті благородних дівиць", аби навчилась московської мови, — було це бажання моєї мачухи Чешки. (Видала Бібліотека "Дзвонів". 1936).

7. **"Предок"**. З родинних анналів. Як стрінулись у сарацинській неволі, як бранці, у XV ст. дзос моїх предків. З матірньої сторони — дон Карлос

Лясерда де Кастро, з батьківського — Адам Дунин-Борковський. Перша частина повісти — в Еспанії, друга — в неволі у Сарацінів, третя — в Україні, на Волині. (Видала Бібліотека "Дзвонів". 1937. Третє, справлене й переписане авторкою видання вийшли в Українському Видавництві "Добра Книжка" 1961 року.)

8. **"Сон Тіні"**. Історична повість з часів царя Адріяна. Головна постать — Антіною, про якого я "відкрила" цікаві дані. А власне: що був це не улюбленець, але син Адріяна і тайний християнин. Бо завжди носив медальку, на одній стороні якої було Ягнятко, на другій — грецькі Альфа й Омега. Втопити його звеліла Августа Сабіна, жінка Адріянова, яка хотіла бачити на троні свого улюбленця, — Люція Вера, бо дітей Адріяна і Сабіна не мали. У числі персонажів повісти є історична постать: довірений і улюблений Адріянів раб — джюра Мостар, Українець, бо "з Бористена походить". Друга постать — також Українка (історично), донька центуріона, який привів Адріянові з українських степів улюбленого Адріянового коня "Бористена". Адріян цьому коневі звелів поставити пам'ятника і склав вірша на його честь. (Видала кооператива "Дружина", 1938. Перша частина перевидана на Словаччині 1966 — Пряшів).

9. **"Легенди старокіївські"** — Св. Ольга, св. Анастасія й ін. від Скитів починаючи і до грецьких колоній на Кримі. (Прага 1942).

10. **"Легенди старокіївські"**, частина друга. У числі легенд — Фонтан Самсона в Києві, вулиця "Лакерди" (Лясерда) і цікава деталь про походження Сен Жермена, славного альхеміка й чародія, — він був сином української селянки з Підкарпаття і графа Франца Ракоці. (Прага 1943).

11. **"Останній бог"**. Це друга частина "Сна Тіні", бо Антікою був фактично останнім, кому Римляни ставили храми і вівтарі. Ця моя праця ще не друкована, бо прийшла Друга Світова Війна, Видав-

ництво ("Дружина") хотіло, щоб я писала "на політичні теми"... І я замовила аж до цього часу... (Рукопис має "Добра Книжка").

12. **"Стежками і шляхами життя"**. Мій життєпис у формі повісти. Ще не друквано. XXII розділи. Буде друкуватися у Франції. (Не друкувався і не знати в чіях руках цей рукопис. Знаних є три рукописи: 1. НТШ Сарсель, 2. Укр. Академія Наук Київ (передала письменниці 1960 р.), 3. в Мюнхені, але в кого?).

13. **"Мезу, жрець єгипетський"**. Мойсей, як учень єгипетських храмів і кандидат на єгипетського жерця. Не друквано. (І не знати в чіях руках цей рукопис).

14. **"Що є істина?"** Повість на XIV розділів. Це оповідання про Пилата за історичними даними, що я колись збрала про нього в Таррагоні, бо він звідти був родом. Був там спочатку претором, а потім був там же претором його син — Кай Понтій Пилат. Ця праця буде друкуватися в Німеччині. (Видав Микола Денисюк).

Дружина Пилата була чистокровна Римлянка, а сам Пилат був родом із Таррагони в Іспанії. Тож він мені "земляк"! Не був Пилат ані жорстоким, ані лукавим, як це часто люблять висвітлювати в школах. Бо навіть найзліші Пилатові вороги, як, нпр., Лектуль, називають його в своїй приватній кореспонденції "справедливим Пилатом".

Що, узнавши Ісуса Христа невинним, він звелів Його бичувати, це був закон палестинський, який наказував: "По допиті збичувати обвинуваченого, і ще раз допросити. Коли відповіді будуть однакові, значить — вони правдиві!". Цей закон діяв у Палестині аж до XIII століття.

15. **Життя Святої Великомучениці Варвари**. Видав проф. І. Огієнко, Тарнів, 1922 р., 16 сторінок.

Поки що, мабуть досить Вам про мої праці! Бо як розберете ці мої ієрогліфи, то мабуть заснете на 14 годин, як це було з Шамполліоном, першим

французьким єгиптологом, якому першому пощастило прочитати єгипетське письмо...

Чому я так невиразно й нерозбірливо пишу? Мабуть тому, що замолоду багато писала по-арабському, бо добре знала цю мову. Нині забула її докладно... І пишу таким "не християнським письмом"... Тож вибачте мені!

(Статтю-автобіографію беремо із "Віри й Культури", ч. 4 і 5, 1958 р., Вінніпег, де її друквано як уривки з листа нашої письменниці від 19 січня 1958-го року до Митрополита Іларіона" (ч. 4, стор. 17). Дані в дужках () наші, не авторки. **Ол. Мох**).

Авторка в часи її перебування в "Інституті благородних дівиць", рік мабуть 1906.

16/12/06.

Вітаю Вас виласно і вивод-
 писала Вам виласно і вивод-
 чені - ві паміти у "Дів Криві"
 Таком, вибіраючі, до певної міри, і
 мувимо пуріти з своїм походжен-
 ням, що вибрав з ініціативою іо-
 жана свого найкращого друга М.
 Караво, який був бачив "експеримент"
 свого радиву - провідно імені афе-
 ковою що чі не "недіагоно" або що
 міртологічних прієдін (як чі чі і в-
 си робити і в ці ініціативи Караво)
 але бачив ініціативу - і де зник
 прієдін чі і чі сіді дано.
 Криві і де знає фанію - кіткі
 і не прієдін-і не рні "напарнію"
 але чі ініціативу вні прієдін-
 ням - надрукованим і в моті бі-
 дружину. Сподію бі-ініціативу і
 Демістрів і в чі ініціативу

Б Е З К О Р І Н Н Я

*Можливо „Сон Тімі“ та „Сурма“
Бит.*

*Зі зброєю перебувати від
таке і корило „Воло“*

М. Королько.

*„Воло“ — це збр. білі від ірландців
та „Тімоні“, „Тімоні“? Знаєш,
певно, що збр. і велику кількість?
А її, пот, але — у перукарській
маві, які, жок, банди.*

Подаємо тут зразок листа авторки до редактора "Доброї Книжки" у справі перевидання "Без коріння". Це рівночасно зразок "нехристиянських ієрогліфів", як їх назвала сама авторка, та, почасти, і виправдання багатьох помилок у складі творів Королевої. Також просимо в читачів виправдання за багато помилок у чужих словах: вони постали здебільша з того, що друкарня не має потрібних черенок. — Редактор видання.

I

ПЕРЕД ЖИТТЯМ

*На рідній землі. "Джузеппе Верді". Родинні
крипти. Педагогіка.*

Льокомотива відсапнула ще раз, а довгий потяг здригнувся своїм торохкітливим тілом і став. Зупинка — "Київ".

Перше враження Ноель та мадмуазель Асту, її подруги, було таке. ніби потяг став тому, що на нього напала ватага страховинних розбійників. Бо ж коридори вагонів наповнились бородачимами, брудно одягненими людьми, що кинулись хапати речі подорожніх. Гупаючи важкими чобітьми й відпихаючи один одного, вони намагалися якнайшвидше пограбувати свою жертву й зникнути з вагону з переповненими здобиччю руками. Один із тих бородачів ухопив також і речі Ноель та мадмуазель Люїзи, а їм сказав за те якесь дивовижне слово, що вбилося в пам'ять, як залізна печать:

— "Чо-тир-над-цять!"

Була це загроза? А може якийсь наказ? Чи ж і взагалі було це якесь слово зо значенням, чи беззмістовна лайка нахаби? Але ж автор того слова кілька разів ткнув собі великим пальцем у бляху на грудях, де була велика цифра "14", потім той дивний назначений числом осібняк оглянув ще купе, заглянув навіть під лавку і, явно

розчарований, що речей було мало. — пішов із вагону, кивнувши пальцем посажиркам, ніби закликав їх іти за собою.

І з інших вагонів у той самий спосіб уже вивели всіх подорожніх. Одні з них поспішно гналися за своїми грабіжниками в напрямі брудної дерев'яної будови, що мала служити за двірць, інші, як і Ноель та Асту, стояли розгублено на мокрих, дірявих дошках біля рейок. Тим часом у спорожнілому просторі виросла струнка постать у темносиній лівреї з чорним коміром та в білих рукавицях. Виголене, мабуть при всіх обставинах незмінно спокійне, обличчя свідчило про добре вишколеного лакея. Помітивши дівчат, що розгублено стояли біля вагону, лакей підступив до них і, тримаючи свій низенький півциліндер на рівні з грудьми, ввічливо запитав по французьки:

— "Мадмуазель де Лясерда е мадмуазель Асту?"

Обидві подорожні втішились, почувши "людську" мову, і подруга враз немов розсипала горюх на бляшану підставу. — задріботіла різними питаннями, не оминувши й дивовижного "Чотирнадцять".

Та льокай лише чемно вклонився, враз знайшов назначеного бородача, який виявив повну слухняність, а тих, що приїхали, чемним рухом руки попросив іти наперед. У глибині перону, коли то дійсно був перон, той горбатий і подірявлений, брудний поміст, укритий мокрою сніговою кашею, — блукало кілька вбого одягнених жебраків. Десь на кінці того помосту навіть розмістилася ціла родина таких "білих циганів", як звали їх у Франції. Вони мали з собою подушки, скрині, навіть бляшаний посуд та кілька маленьких, неохайних дітей. Та не було коли роздивлятись уважніше на всіх тих дивних людей і химерні будови, бо просто до Ноель під-

ходив знаний їй з образків і дуже їй симпатичний славний італійський композитор — Джузеппе Верді. Чому Верді опинився тут? Невже вони приїхали разом в однім потязі до Києва? Певне тут буде давати концерт, і Ноель мабуть піде... Але Ноель не скінчила своєї думки, бо Верді вже стояв просто проти неї й представлявся. Це був... Ноєлин тато.

Дівчина хотіла кинутися йому на шию, як гондилось доньці. Щоправда, не пам'ятала свого татка, бо ж таки 12 повних літ перебувала в далекому монастирському пансіоні у Франції і не бачила навіть новіших татових фотографій. Однак тато є тато. Як же його не любити й не привітати?

Але ж тато, видимо, мислив інакше. Він із преласкавим виразом узяв її руку, галянтно схилився, щоб поцілувати в рукавичку, потім привітався з товаришкою подорожі й узявши доньку під лікоть, попровадив "дами" до екіпажу.

Їхали саньми на високих тонких полозах тією ж жовто-сірою сніговою кашею, котру бачили на двірці й із котрої виривалось часами металеве вищання, часами разом із ним з-під полозків аж вискакували іскри. З обох боків вулиці непезно стояли безконечні небарвлені плоти, або ж обложено лежали пустарі, на які Ноель дивилася здивовано й тривожно. Лише блакитна довга сітка, що вкривала впряжені в сани сірі "у грошах" коні, заспокоювала її своїм естетичним виглядом. Та й самі коні були гарні та прудкі. Заспокоював її й ласкавий, спокійний голос батька, що все ще скидався більш на Верді, як на правдивого тата. Він роз'яснював, що та жовтава імла, яка лізла в гортанку й виходила з неї парою та вже на три кроки міняла зустрічні постаті в загадковій силуети, — зветься тут "початком весни". Що ж до мімоз та мігдалових дерев, таких конечних на провесні, то тут їх немає зовсім, але

за те пізніше рясно зацвітуть акації й каштани, і тоді стане дуже гарно. На двірці ж були не грабжники, а звичайні "трегери", носії вантажу, і не "білі цигани", а звичайні тутешні громадяни, бо тут кожний, коли вирушає в дорогу, мусять рахувати на вельми довгу подорож і несподівані труднощі. Тому вбирається у стару одіж, бере з собою постелю, їжу та всякі подорожні запаси...

Французька мова Ноєлиного тата була бездоганна, але ж одночасно була вона й дивно чужа для її вуха. Так говорили у Франції на сцені, або виголошували привітання панові президентові республіки. Але в буденному житті... хто ж таки вживає таких витончених заокруглених зворотів та врочистих слів?.. "От, була б здивована Мати Марія - Анжеліка, що картала їх у манастирі за "нелітературні вислови" — думала, слухаючи Ноель, — "Ані одного "те", ані жартівливого скорочення, ні здрибілого ласкавого виразу!"

І відразу, ніби якесь м'яке й сумне крило часу змело з пам'яті Ноель згадку про милу Матір-Анжеліку... Бо це ж уже минуле, з яким скінчено остаточно й назавжди. Від цього непривітного вестибюлю київського двірця починається нове, цілком інакше життя, таке чуже й незрозуміле, принаймні сьогодні.

Сани затрималися перед кам'яницею, яка видалася Ноель ніби витятою зо старих ілюстрованих книг. Невже ж у такому домі живуть, як у правдивому "готелю"? Замість звичайних білих стін, що сліпили своєю біллю на сонці, замість випечених на помаранчево черепиць, — бачила вона великий трьохповерховий будинок із блідо-жовтих, небарвлених, навіть оміткою непокритих цегол, оздоблений прикрасами зі звичайного заліза й залізною бляхою вкритий. А перед домом — вузький хідничок, також із жовтих цегол, із високими каштанами на зовнішньому

краю. Вже й тепер ці безлисті ще каштани затінують усі вікна, а що ж тут улітку?..

У передпокою на Ноель накинулася ціла юрба слуг: кожний помагав або намагався допомогти при роздяганню. Лиш одна чорнява дівчина, одягнена в чудову вишивану сорочку та велику кількість різнобарвного намиста, нерухомо дивилася на Ноель уважним поглядом із порога дальшого покою та розбуджувала в Ноєлиній душі якісь тьмяні дитячі згадки. Тато промовив щось до неї, ласкаво посміхаючись, а вона наблизилася до Ноель, обняла її за плечі й тричі, навхрест, поцілувала в обидві щоки. Це був перший поцілунок у рідному домі й на рідній землі. Ноель щиро відповіла також поцілунком, але тато, помітивши в її погляді запитання, пояснив:

— Це та Маруся, що з нею ти вкупі зростала ще в бабуниному мастку. Потім обновиш знайомість, як навчишся мови.

Мабуть те саме опісля вже в іншій мові він сказав і Марусі, що задзвонила дукачами, згідливо хитаючи головою.

Серед слуг, але явно осторонь від них, вийшла назустріч ще незнана груба пані, не зовсім стара, з буйним золотистим волоссям.

— Може це і є "бель маман"? — мигнуло в думці Ноель, але знову тато заявив:

— Це наша господиня... Така, мовляв, помічниця твоєї мачухи, — і назвав її якось дуже дивно, немов "Марі-Андре".

Самої мачухи вдома не було: вона ще не вернулася від швачки.

— А тому, — промовив тато, глянувши на годинник, — поснідаєте самі. Відпочиньте, розгостіться. Побачимось увечорі, в обід.

І, вклонившись "дамам", немов були вони на балю, тато зник. А Ноель та мадмуазель Асту по купелі та сніданню залишилися самі. Не багато було їм користи з того, як казала подруга, "регіменту слуг", бо лиш один лакей Еміль, що

зустрінув їх на двірці, вмів говорити по французьки, інші ж слуги не знали жадної з мов, що існують для міжнародного порозуміння. За те всі вони говорили по-московському, більшість — також по польськи, лише сама Маруся не говорила ні так, ні так — а виключно по "своєму".

Як і кожному, хто мусить перебути якийсь час "без програми", не знаючи, що має з собою робити, було й Ноель сумно. Це почуття збільшувала студена панорама з вікон, тривога з незрозумілої новизни довкілля й очікування зустрічі з мачухою, що, очевидно, гратиме в її житті найбільшу роль. Добре ж, як вони відразу взаємно сподобаються й полюблять одна одну... А, — як ні?.. Як тоді буде Ноель тут жити?..

Оглянула велику кімнату, обтягнену гарними тапетами з малюнком білих лілей на золотому тлі... Два образи з незнаного життя, стіл до писання з приготовленим писальним приладдям, етажерка з кількома числами ілюстрованих часописів, шафа, комода, туалетний столик із важким, великим дзеркалом. Все гарне, але чуже, незнайоме й студене, як у гостинниці для подорожніх. Тільки дві речі притягували увагу й викликали промінь надії на якісь можливості. Досить велика, різьблена з дуба готична капличка над ліжком, а в ній — статуетка Мадонни, таки ж "рідної" Мадонни — "Марії Сіонської", що була Патронкою щойно залишеного монастиря. А теж прегарна, з порцелянових цвітів, вигадливо зроблена масивна рама на туалетовому дзеркалі.

Легкий стукіт у двері вирвав Ноель з її журливих медитацій. Прийшла мадмуазель Асту.

— Ну, так що ж? — промовила вже весело. — Як маємося на новій батьківщині? — і не чекаючи відповіді, вже розповідала про свої враження. — Іжа й помешкання — знамениті! Цікаво оглянути решту цього вашого дому. Ходім, поки нікого нема. У подорожах та в нових місцях

конче слід усе оглянути. Коли з того не буде науки, то бодай забава...

Придїлена до Ноель ще у Франції матір'ю-суперіоркою подруга, мала їй бути не лише "тінью" нерозлучною, але ж і за янгола-хоронителя, або щонайменше старшою приятелькою, щоб дівчина не почувалася так самотньо в родині, якої цілком не знала. Тому вибрано не старшу, за-терплю в упімненнях та проповідях панну чи вдову, але 26-літню, бадьору й веселу мадмуазель Люїзу, що трохи й бачила світу, бо прожила вже три роки в Англії. Була самостійна й статочна, прочитана й дотепна.

— Ну, так рушаймо в наукову експедицію чи "exploration"... — і вона — чужинка — попрощалася Ноель знайомитись із "своїм" світом.

Перше враження було, ніби вони проходили старими гробницями, такими давніми, що вже навіть постиралися в пам'яті наймення тих, хто був у них похований. Лишилася тільки решта запаху дивно вивітрілого кадила, гірких і одночасно м'яко-солодких трав, бальзамів чи ароматів, що мимохіть викликають думку про бальзамування. Це враження великої надземної а не підземної криниці, що складалася з цілого ряду покоїв, підсилював штучний півсумерк, що наповнював усі кімнати. Пригашене спущеними або хоч пів-спущеними заслонами світло тут мабуть переслідували в цілому домі. Не любили тут теж ясных, "ситих" барв. Крім темно-зеленої або оливкової для тканин, і полірованого магоню та темного дуба для дерева — жадним не дали голосу. Де-не-де на тлі невиразних "пастелевих" тонів багатих тапет лягаз барвистою плямою якийсь образ, але ж була це праця старих мистців, згасла від часу й здебільша з темними плямами. Велика кількість блискучих полірованих площ — столів, спинок канап, часами луток та одвірків, а також багатьох так само трохи поприкриваних драперіями дзеркал, відбивали в собі кришталь

великих ваз та темну зелень пальм і навіть лаврів. І ті деталі, надаючи всьому мешканню один витриманий тон, — творили враження постійної стужі та крижаних відблисків неживого світу, немов це не було помешкання живих людей, а лише прикрашені для жалібної врочистости притвори церкви.

— Не bien, c'est ju'on va s'amuser la dans!) — зідхнула сумно й весела подруга. — Слово чести, я не здивуюсь, коли тут після обіду для розваги заспівають усі громадяни хором "Dies irae". Знаєте, це вже прийшло мені на думку, коли я побачила тут собачку нашої бель-ман, на наймення Бібі чи Мімі. Вона така стара й так їй бідній понаростали кігтики, що аж позакручувалися під лапки. Як вона йде по паркетах, то ніби дріботить акомпаніємент до Сенсансового "Данс макабр"... — "Танцю мерців".

Але Ноель не сміялася з влучного порівняння. Увагу її притяг незнайомий предмет, що відбивався в трюмо притемненої рогової кімнати. На ньому стояв цілий кошик розцвілих фіялкових гіяцинтів.

— Столик для ручних праць? — і подруга піднесла віко. Однак під ним були не пасма різнобарвних шовків, як можна було сподіватись, але давно вже онімлі клявіші старовинного спінета.²⁾ Біля нього дрімала прикрита темно-синім індійським шалем висока, золочена арфа. Подруга торкнулась рукою струн, а вони відповіли болісно-мінорним дзвоном.

— Слухайте! — промовила знов Люїза з комічним жахом. — Чи не здається вам, що в цій арфі зачарована чиясь душа? Чуєте, як вона застогнала?

¹⁾ Ну, ну! Тож гарно будемо тут баїтися!

²⁾ Маленький чотирикутний клявіцімбал, стародавній попередник фортепіану.

Але Ноель вже зовсім перестала всміхатися. Справді контраст між ясным її усміхненим Півднем і тим, що бачила тут, сильно вражав. Здавалося, що її вирвали з життя, повного сонця, надій, можливостей і обіцянок, щоб закопати без жалю живою в могилу, як колишніх у чомусь винуватих вестальок. — За яку ж провинув?...

— Будьте ласкаві потурбуватися до будуару, — прозвучав нагло голос Емілія, що невідомо відкіль виріс біля дівчат. — Пані зволили повернути додому і просять вас до себе.

Ноель здригнулася з несподіванки, подруга тихо скрикнула і вхопилася рукою за синій шаль, відкіль висунувся білий, довгастиий предмет, немов цукорок чи валкуватий шматок цукру. На хвильку гірко-солодкавий запах перемиг аромат гіяцинтів. Лакей із виразом незмінного кам'яного спокою, беззвучно ступаючи по м'якому, пухкому килимі, наблизився до арфи, підніс із килима той білий предмет і знов обережно поклав його в згинки шалю. Були це особливо улюблені Ноєлиною мачухою саше-таблетки, що витворювали й підтримували своєрідний аромат цієї гробниці-крипти. Їх розложили скрізь. На зміну ж тих, що вивітрювались, відразу клали нові.

Ноель ішла до мачухи з тремтячим серцем, проказуючи коротку молитву. Йдучи, інстинктивно відчула, що кидатися на шию з поцілунками не слід. Спустила очі й вступила в будуар і враз почула розчарований вигук:

— Мій Боже! Та ж вона — навіть не блондинка!..

Але ж це був тільки початок розчарувань мачухи. Того дня кульмінаційною точкою її неприємних здивувань став обід, який і для Ноель був джерелом дивовижних несподіванок.

Побачивши на цьому першому обіді всіх членів "своєї" родини, — Ноель не могла не відчувати й не помітити, що зв'язує їх трое лише перебільшена чемність, як між мало-знайомими ви-

падковими людьми; але ж ця чемність тільки прикриває цілковиту взаємну байдужість. Та це не було великою новиною для дівчини. Дійсно, Ноель ніколи не зазнала справжнього родинного оточення "свої" родини, що дає душевне тепло, сердечністю сполучує всіх членів, перетворює їх аж у якийсь колективний організм. Члени того організму, залишаючись одиницями, все ж таки органічно пов'язані в одність і цілість почуттями взаємної любови, що притягує, все вибачає, заспокоює й уласкавлює. любови повної зобов'язання й готовости до взаємодопомоги аж до жертви. Для Ноель доля цього не дала. Перші шість років її життя були для неї тим, чим для рослини буває оранжерія. Був добрий догляд, були всі умови для нормального фізичного розвитку й існування, як і сприятливі умовини, щоб розвинути природні здібності. Але ж не було там справжнього сонця, що потрібне молодій рослині. не було тепла, що впливає з повноти щедрого близького серця. Все, що вона мала, — дістала з мотивів раціональності та свідомости обов'язку. мовляв, "дитина має право" на те й на те, а тому вона "мусить" дістати те й те, що є потрібне дитині.

За роки перебування в монастирі Ноель часами бувала на кількадедних відвідинах у своїх товаришок, шкільних подружок. Її любили і при всіх нагодах це отверто виявляли, а деколи — навіть підкреслювали. Щасливі, багаті подружки, здебільша з родин дуже заможних і високо культурних, — бо ж пансіон був призначений виключно для таких дітей, — молоді істоти, і вже тому веселі та добрі, ті взірцево виховані черниці діти мали до Ноель почуття зворушливої ласкавости, змішаної майже з меланхолійним співчуттям, що молоде й життєрадісне дівчатко позбавлене, майже як "сирітка", того найдорожчого, що мають вони "вдома", у своїх бать-

ків. Знали вони й усвідомлювали собі те, що коли всі вони в свій час роєм радісних метеликів відлетять по закінченні школи з монастиря й кинуться у вир калейдоскопного життя, такого принадного у мріях, — на Ноель чекає чернеча яса, келія, молитви та співи в хорі. Молитви й співи вони всі, щоправда, щиро любили й цінили, але ж... не день за днем, не без змін, не... до самої смерти. А от же Ноель чекає саме це, бо батьки її, не питаючись на те її волі, вирішили так за неї. Тому шкільні подружки всі, як одна, виявляли до Ноель збільшену ніжність та уважливність, так само як і безмірно добрі черниці-виховниці. Тому на кожні вакації Ноель просто присвоювали собі по довгим змаганням. І там, куди вона виїздила на свята чи на літні ферії, — і батьки її подружок, у свою чергу, намагались, чим удалося, прикрасити тих кілька ментів, які вона сміла "урвати з життя".

То ж Ноель прожила свій монастирський час незмінно оточена найбільшою приязню та щиротеплою опікою всіх цих "своїх", але не кривих.

І саме на тих феріях вона й бачила по різних родинях різні відтінки того родинного тепла, що було цементами родини. Але хоч яку різну відтінь мало воно в одних чи других кривих гуртах людей, — завжди й скрізь був однаковий провідний мотив: спільне зацікавлення спільним життям. Все, що торкалося одного, — цікавило й усіх інших. Між "своїми" не шукалося тем для розмов. Про взаємні обов'язки не треба було "розумувати", про них і не треба було згадувати, бо ж із взаємни взагалі випадав елемент "повинности", а тим більше — "примусу". Бо ж осередком кожного родинного вогнища було ніби одно велике, живе, повне світла й тепла, невидиме серце...

А тут про це не було й згадки...

Батько, — Ноель могла би про нього сказати

вже й тепер — "дуже милий, приємний, вихований і мабуть добрий чоловік", — "бавив розмовами дам" так само, наче б це були випадково зустрінуті пасажирки на кораблі, з якими треба сидіти за спільним столом упродовж довгої подорожі... Але Ноель ще мала десь у глибшому куточку серця вогник надії: а може ж це тому, що з ними вкупі сиділа також та — чужа дівчина, її товаришка Люїза?

Більш за столом не було нікого. "Марі Андре" — справжнім найменням, як це враз вияснилось, "Марія Андріївна", як говорилося за прикладом північних сусідів на Великій Україні, — за стіл не сідала. Була вона "найнята", плачена грошима, як і кожна інша "прислуга". Виняток зроблено для мадмуазель Асту, але не з пошани до ...англійських дипломів, — лише тому, що вона мала бути товаришкою для Ноель та щоб мачуха могла контролювати, чи ця дівчина справді вміє бездоганно "поводитися в товаристві".

І сам по собі обід здивував Ноель. Ніде на Заході не починався він так, як тут — із безлічі "шведських закусок": солоними й маринованими рибами, кав'яром, грибочками й іншими добірними стравами. Але ще більше здивувало її таке: коли вже всі сиділи за столом, коли вже взяли в руки вилки, — ніхто не підвівся, щоб помолитися перед їжею. Вона з хвилину вагалась. Але відчула, що інакше вчинити не сміє: встала, зложила руки й "ментально", як про це казали в монастирі, — промовила "Бенедіците" та з облегченим сумлінням перехрестилася. Глянула на свою сусідку: рука мадмуазель Асту, — біла в білій маншеті, що так різко підкреслювало тло чорної сукні, — також зробила знак хреста.

Батько на хвилину замовк. Очі його були спущені дотолу, а на рожевому обличчі, що так дивно відмежовувалося від цілком сивого волосся на голові й бороді, — лягла легенька, але

сумна тінь. Здавалося, що він захвилювався, але ж ураз опанувався.

— Які давні згадки збудила ти в мені, Ноель. — промовив він м'яко й поважно. — Давно вже я не бачив людей, що дякують Богові за послану їжу. Був це звичай гарний...

— Але недоречний, — перервала татову мову мачуха. — Бо ж усе, що маємо, однаково дає нам Бог, — знизила вона плечима. — Однак, уявм собі, як би це виглядало, як би ми молились, одягаючи нову сукню, або входячи в ложу опери, чи після опущення театральної завіси хрестилися, дякуючи Богові за приємну забаву?..

Ноель піднесла очі на мачуху: ця весело сміялася, виблискуючи дрібними рівними зубами та перлами сережок, що суперничали між собою блискотю й блиском.

— Ну! — ніби зідхнув тато. — Шер амі, як завжди, йдете задалеко! — ласкаво усміхаючись, похитав він головою.

Але мачуха стояла на своєму: — Ні трохи задалеко. Всьому й на все є час і своє місце. Увечері, замкнувшись у своїй хаті, можна дякувати Богові хоч би й навколішках, за все, що дав Він упродовж дня, чи за кожну річ окремо, мовляв, "уроздріб", чи за все загалом — "гуртом". Але ж навіщо виявляти публично свої інтимні почування?

Була ця жінка, що говорить такі сентенції, безбожна, невдячна чи зла? Ноель уважно хапала не лише кожне слово, але й модуляції голосу, силкуючись розв'язати загадку, таку важливу для її дальшого співжиття під спільним дахом. Але бачила перед собою приємне, гарне обличчя елегантної молодшої й дійсно привабливої жінки. Її блакитні очі були такі спокійні й самопевні, ніби вона проказала найзвичайнісіньку, маловажну річ.

— Ти, Ноель, швидко звикнеш до наших привичок, — усміхнулася мачуха до дівчини, і в тих

вже й тепер — "дуже милий, приємний, вихований і мабуть добрий чоловік", — "бавив розмовами дам" так само, наче б це були випадково зустрінуті пасажирки на кораблі, з якими треба сидіти за спільним столом упродовж довгої подорожі... Але Ноель ще мала десь у глибшому куточку серця вогник надії: а може ж це тому, що з ними вкупі сиділа також та — чужа дівчина, її товаришка Люїза?

Більш за столом не було нікого. "Марі Андре" — справжнім найменням, як це враз виявилось, "Марія Андріївна", як говорилося за прикладом північних сусідів на Великій Україні, — за стіл не сідала. Була вона "найнята", плачена грошима, як і кожна інша "прислуга". Виняток зроблено для мадмуазель Асту, але не з пошани до ...англійських дипломів, — лише тому, що вона мала бути товаришкою для Ноель та щоб мачуха могла контролювати, чи ця дівчина справді вміє бездоганно "поводитися в товаристві".

І сам по собі обід здивував Ноель. Ніде на Заході не починався він так, як тут — із безлічі "шведських закусок": солоними й маринуваними рибами, кав'яром, грибками й іншими добірними стравами. Але ще більше здивувало її таке: коли вже всі сиділи за столом, коли вже взяли в руки вилки, — ніхто не підвівся, щоб помолитися перед їжею. Вона з хвилину вагалась. Але відчула, що інакше вчинити не сміє: встала, зложила руки й "ментально", як про це казали в монастирі, — промовила "Бенедіците" та з облегченим сумлінням перехрестилася. Глянула на свою сусідку: рука мадмуазель Асту, — біла в білій маншеті, що так різко підкреслювало тло чорної сукні, — також зробила знак хреста.

Батько на хвилину замовк. Очі його були спущені додолу, а на рожевому обличчі, що так дивно відмежовувалося від цілком сивого волосся на голові й бороді, — лягла легенька, але

сумна тінь. Здавалося, що він захвилювався, але ж ураз опанувався.

— Які давні згадки збудила ти в мені, Ноель, — промовив він м'яко й поважно. — Давно вже я не бачив людей, що дякують Богові за послану їжу. Був це звичай гарний...

— Але недоречний, — перервала татову мову мачуха. — Бо ж усе, що маємо, однаково дає нам Бог, — знизила вона плечима. — Однак, уявм собі, як би це виглядало, як би ми молились, одягаючи нову сукню, або входячи в ложу опери, чи після опущення театральної завіси хрестилися, дякуючи Богові за приємну забаву?..

Ноель піднесла очі на мачуху: ця весело сміялася, виблискуючи дрібними рівними зубами та перлами сережок, що суперничали між собою блистю й блиском.

— Ну! — ніби зідхнув тато. — Шер амі, як завжди, йдете задалеко! — ласкаво усміхаючись, похитав він головою.

Але мачуха стояла на своєму: — Ні трохи задалеко. Всьому й на все є час і своє місце. Увечері, замкнувшись у своїй хаті, можна дякувати Богові хоч би й навколішках, за все, що дав Він упродовж дня, чи за кожен рік окремо, мовляв, "уроздріб", чи за все загалом — "гуртом". Але ж навіщо виявляти публічно свої інтимні почування?

Була ця жінка, що говорить такі сентенції, безбожна, невдячна чи зла? Ноель уважно хапала не лише кожне слово, але й модуляції голосу, силкуючись розв'язати загадку, таку важливу для її дальшого співжиття під спільним дахом. Але бачила перед собою приємне, гарне обличчя елегантної молодой й дійсно привабливої жінки. Її блакитні очі були такі спокійні й самопевні, ніби вона проказала найзвичайнісіньку, маловажну річ.

— Ти, Ноель, швидко звикнеш до наших привичок, — усміхнулася мачуха до дівчини, і в тих

її словах відчувалось, що вона не помиляється. А за хвилину тим же ласкавим тоном розпитувала пасербицю про те, які тепер були в Європі найновіші танці і чи Ноель уже була на якомусь урочистому балю?

— Ми танцювали різні танці, — простодушно відповідала Ноель. — І фарандолі, і ригодон. Часами — болеро чи хоту. А дехто — навіть і халео. Але це Сестри забороняли.

— То ж навіщо тоді вони того вчили?

Ноель не втримала усміху, уявивши собі Сестру Жанну або стареньку Матір Фільомену в ролі вчительок танців, та ще бурхливої хоти чи халео.

— Ні, нас танцювати не вчили. Ми лише самі так бавилися, показуючи одна одній... — І додала здивовано: — А хіба ж танцювати треба вчитись? Таки ж досить побачити це, як роблять інші, то вже й умітимеш.

Тим часом перед Ноель поставили тарілку з незнайомою зупою: червона, густа, вона була повна різної ярини й шматків м'яса. Бездоганний Еміль уже тримав перед Ноель півмисок із рум'яним печивом, яке дуже приємно пахло, а тато підсував елегантну посудину зо сметаною.

— Дякую. Я вже майже не хочу їсти, а хліб ще маю, — вказала Ноель на тарілочку.

Мачуха знов весело засміялась, немов заспівав єгипетський голуб:

— "Малоросійський борщ" не їдять без пиріжків, Ноель. Ти, щоправда, цього ще не можеш знати. Візьми пиріжки й долий сметани... Так, як із балями?

Щоки Ноель запалали рум'янцем. Серце стиснулося при згадці про довгий, тихий рефектар, де так смакували оливки з білим хлібом на вечерю. І де підчас обіду читали "Фабіолу", "Ка-

ліксту" й інші такі шляхетні книги³⁾. — "Qui mange — prie"⁴⁾ — говорили черниці, нагадуючи цим дівчатам, які ніколи не зазнали недостачі, що їжа, хоча б і на столі багачів, це дар Божий, за який слід дякувати, як за кожний дар і за кожную ласку.

Ноель стримано пригадала мачусі, що вона балів ніколи не бачила, бо ж мала бути черницею. При руху ж, який зробила в напрямі до сметани, випустила з рукава хусточку. Звичаєм, що перейняла від черниць, Ноель носила хустину, засунену за маншету рукава. Помітивши, як той шматочок батисту пурхнув на підлогу легким метеликом, Ноель нахилилась і піднесла його раніш, як устиг це зробити лакей.

Мачуха враз стала поважна:

— Дивно мені, чого ж там вас вчили? — промовила вона по-англійському, очевидно, щоб не зрозумів Еміль, і стягнула тонкі, мов пензликом наведені брови. — Танцювати не вчать, до товариської поведінки не при звичають. І не вщеплюють навіть таких елементарних речей, що слуги існують для того, щоб позбавити нас зайвого труду та неестетичних рухів. У кожному разі не для того, щоб ми в приязності "рабів" самі собі служили, мадмуазель!

Потім мачуха звернулася до Люїзи і почала пригадувати її прізвище, але, очевидно, не бувши обов'язана пам'ятати наймення служачих, як наймення своїх знайомих, вона вичікувала.

— ...Асту, — підказала подруга, додавши стару, визичену від Еспанців формулу ввічливості, — "щоб служити вашій милості"...

Провансалька, що набулася поміж чужими паннами, мабуть, уловила вже більш інстинктом, як

³⁾ Повісті з життя християн, "Фабіоля", пера кардинала Ввайзмена, "Калікста" кард. Ньюмена.

⁴⁾ "Хто їсть — той молиться".

спостереженнями, що тут перебільшеною ввічливістю чи голосними формулами пошанівку собі не зашкодить.

— Так, так — погодилась мачуха, і враз зміягчилась від проказаної чемности.

— Саме я хотіла вас попрохати... Ви така молода, і я бажала б дужче підкреслити, що ви — товаришка Ноель. Отже, дозволите звати вас простіше, хресним найменням? — І враз, зо своїм чарівним усміхом, котрий здобув їй у товаристві опінію "непереможної" бель-мамам, відгадувала хресне наймення:

— Мадмуазель Жанна? Маргарита?...

— Люїза, мадам.

— Дуже гарне наймення... Так, прошу вас, мадмуазель Люїзо, ніколи не забувайте, що людей у нас в домі досить, до вашої ж та Ноєльної диспозиції спеціально призначена Юлія... Ну, також можете користати й із послуг Марусі.

Тато підніс на мачуху здивовані очі:

— Марусі? Гм... Та ж Маруся, "шер амі", у нас не на те, щоб щось робила, — і перервав своє речення, помітивши хвилеве вагання Еміля перед склянкою Ноель: наливати чи не наливати вина панночці-"манастирці"?

— Сподіваюсь, що вам там, у манастирі не вцеплювали огиди до вина? — запитав у Ноель жартобливо, — бо ж без вина, адже ж, не може бути й Служби Божої? Чи так?

Але мачусі очевидно було не до вподоби, що її едикти скореговано, і тому повернула до перерваної теми:

— Цікаво, — сказала вона, роблючи легкий відштовхуючий рух рукою на знак, що вона не питиме вина, — навіщо ж у нас ця Маруся, і яке її тут призначення? Перед кількома днями вона відмовила Марії Андріївні піти за пакунками в

місто, сьогодні ж виявляється, що вона не сміє нічого робити... Для чого ж вона?

— Ти ж знаєш, — сказав тато поважно, аж трохи сухо, та ж ураз додав, приязно усміхаючись, — Маруся тут на те, щоб дзвонили її дукачі на намисті, щоб мерехтіли її стьожки та вилискувались вишивані сорочки. Їй вистарчить і цих обов'язків. Це ж бо, — додав знову серіозно, *genius loci*, і, обернувшись до Ноель, пояснив, — фолкльор і романтика тутешнього краю. Щонайбільше, вона може вишивати, мережати, гаптувати, бо ті праці не дисгармонізують з її "*couleur locale*"...

Обід скінчився при свічках, засвічених у кількох свічниках.

Пізніше ввечері, після наради з татом, мачуха покликала до себе Ноель знову, щоб проголосити їй "родинну постанову".

Тепер, коли мачуха "вирішила", що Ноель черницею не буде, — в тутешньому товаристві дівчина була б цілком неможлива, коли б залишилась такою, як є нині. Не знає ж вона і не при звичаєна до елементарних речей. Узяти б хоч те, що зовсім не личить молодому дівчаті пити за обідом вино. Зрештою, це ж і шкідливо для здоров'я, та, без уваги на те, може викликати цілком "дурне" почервоніння обличчя, ніби дівча раптом згадало щось непристойне. А що Ноель доведеться жити в цім краю, треба, щоб вона знала його мови й обичаї. Тому в найближчому часі візьмуть навчителя, який би вивчив Ноель московської мови. Тепер — березень, то ж до травня вона мусить опанувати цю мову настільки, щоб могла в травні скласти потрібні вступні іспити до інституту дівчат-шляхтянок. Не буде це така страшна праця, бо ж вимагати від неї, щоб вона говорила й писала "як професор", безперечно ніхто не буде. В інституті ж навчать її

"манір" і "доброї поведінки" та "мистецтва обертатися в товаристві собі рівних"...

Легке нахилення голови означала, що авдієнція закінчилась. Ноель натомість подякувала поправним "реверансом", але простягнутої для поцілунку мачушиної руки "не помітила". І мачуха відразу зрозуміла той німий протест.

Перший камінь стіни, що мала стати між цими двома жінками на все життя, був ґрунтовно заложений.

**

Ноель, утомлена подорожжю і враженнями, давно вже спала, коли її батьки сідали за вечерю. Дівчині снилося, що довкола настроюють різні інструменти для великої оркестри. Потім почалася дуже дисгармонійна музика, дарма, що нею диригував їй симпатичний і з великим "brio" сам Джузеппе Верді. Не прокинувшись і тоді, коли біля неї опинилась барвиста постать Марусі. Заложивши на грудях руки, Маруся кілька хвилин уважно розглядала обличчя Ноель. Потім зідхнула і, глянувши на чужу їй, освітлену лямпадкою статуєю Notre-Dame-de-Sion, побожно й кілька разів перехрестилась. Обережно поправила ґнотик у лямпадці, знов підійшла до ліжка, перехрестила Ноель і легенько поцілувала її в чоло. Дотик холодного дукача розбудив Ноель. Усміхаючись до "сонного привида", вона обняла Марусю за шию, і тоді прокинувшись та пізнала, що це була дійсність. Хотіла розпитати, розповісти, згадати дитячі роки, що про них спомини тепер почали виринати яскравіше, ніж у монастирі, — але... вони обі були німі: одна не знала мови другої...

**

Тиждень за тижнем минали серед нудного, але впертого навчання тяжкої для європеїзованого вуха московської мови. Ноель дуже намагалась,

а проте розуміла дуже мало. Ще менше розумів її навчитель, коли вона висловлювала за ним дивовижні для неї комбінації звуків, що творили тут звичайні слова, додаючи до них часом і "коментарі", надхнені дотепною Марусею, яка швидко вправлялась у французькій мові. І ті, немов лапаті "пожалуйста", клесуваті "взаїмодіагностичні", повзаючі "полезності" й мов позакручувані та мов у вузли пов'язані "удовлетворення" та "законосообразності" творили в її розвиненій фантазії химерні зоологічні чи ботанічні зображення, неначе ті абстрактні поняття були назвою кумедних чи страховинних звірят та рослин. Коли ж приходила на поміч Маруся, що годинами сиділа, вишиваючи, в Ноєлиній кімнаті, — тоді з її "дешифрування" виростали вже неабиякі нісенітниці, що приводили навчителя — чистої породи Москаля, — у правдивий жах.

— "Цвелі, цвелі цветікі і паб'юклі" — переписувала в десятій раз Ноель, заглиблюючись у містерійну премудрість, пов'язану з рогатою літерою "ѣ", потім тяжко зідхала, намагаючись поправно вимовити:

— "Цвеле, цвеле, цвечеле"...

Маруся хвилину вслухувалась в Ноєлін моволог і по менторськи виголошувала:

— Але, де там! І що бо ти, сестро, цвенькаєш? Ану, прокажи ще раз...

Дві темноволосі дівочі голови схилялись над "общей тетрадью" (зшитком для вправ) і після різних спроб та дебат Маруся нагло розцвітала:

— Та он воно що! Насилу догадалась! Репете! (Говори за мною):

— "Цвірінь, цвірінь, голоцуцики! Тай подохли"! От тепер це — ясно!...

Але ж учителеві ставало "зовсім не ясно", що він мав робити: плакати чи реготатися, вправляючись із такою ученицею. Та — платня була добра, учениця явно намагалась збагнути всю

ту "бездну премудрости" й ті неймовірні "парафрази" висловлювала цілком бона фідє, а тому він не відмовлявся. Коли ж товариші, студенти-філологи розпитували його, який має заробіток? — відповідав цілком серйозно:

— Навчаю молоду Абесинку нашої мови. — А потім ще додавав: — А порозуміваємось "на зулу-кафрському нареччі".

А проте, коли вже у вікнах Ноєлиного покою показалися спочатку зім'яті й іще липкі від запашиної смоли яснозелені каштанові листки, — вона вже поправно читала кирилицю. На початку ж травня, коли надходив час їхати на іспити до інституту, — її покликали до батьківського кабінету.

В кутах великого покою вже дримали вечірні присмерки, тулячись до темних меблів з моченого старого дуба. Бронзові та мармурові статуї, великі шафи бібліотеки, мисливське приладдя на оленевих рогах і різні незрозумілі, а також пам'яткові речі, що наповнювали покій, як музейну залю, — в присмерку робили враження таємної лябораторії. Коли Ноель увійшла в кімнату. Еміль розсвічував великі воскові, як у церквах, свічки на широкому столі до писання, над яким розпинав свої велетенські крила випханий орел. У своїм покою Ноєлин тато не хотів бачити інших, як тільки такі "ставникові" воскові свічки.

— Сідай, Ноель, зручніше до фотелю, бо ж хочу поговорити з тобою довше й докладніше.

Цей "вступ" стривожив дівчину. "Напевне знов якість нове ще "родинне рішення" для мого "добра", в якому буду "Souffre-douleur", — пурхнуло в неї думкою. А тато вже продовжував:

— Говоритиму з тобою не як з дитиною, а як із членом нашого роду, покищо останнім, але з

членом, котрий дійшов уже до такого віку, що з ним можна говорити серйозно.

— Слухаю уважно, — коротко відповіла Ноель.

— Ти знаєш, що наш рід — не з останніх у краю, з якого вийшов. Для краю ж тутешнього він був і є чужий. Навіть більше: він екзотичний, і багато "нашого" цілком незрозуміле "ім". Що ти побудеш рік в інституті, — може це й вийде тобі на добро, бо там ти побачиш, наскільки "ми" різні та інші від "них", тож і навчишся, як маєш поводитися з "ними". Але ще більше навчишся того, як не маєш робити. То дрібниця, що недобре знаєш мову: на початок того, що знаєш, — вистачить. Але ж не забувай, що вміти "їхньої" мови докладно й поправно — тобі й не личить. Отже, вважай, щоб коли заговориш по "їхньому", кожен відразу пізнав, що ця мова — тобі чужа.

— В інституті безперечно відразу почнуть тебе допитуватися: чому маєш стільки найменш, коли ж тут здебільша наймення короткі, дарма, що до кожного додається ще й батьківське. Але твоя буде для "них" дивним, і не виключене, що й глузуватимуть, зачувши, що повним йменням треба тебе звати Ноель — Марія — Стелля де Лячерда і Медина Челі⁵). Пам'ятай: Москалі намагаються глузувати з усього, до чого не призначені, і найбільш цінені між ними люди не ті, що вміють щось доброго створити, — а ті, що майстерно висмівають висліди чужої творчости. Але ж ти знаєш, що в твоєму гербі є Кастильська Вежа, Арагонський Лев та білий Лебідь Вікінгів. володарів морських. Тобто — твоя зброя в боротьбі — не сварка, не різкі суперечки, не до-

⁵) "Лясерда" поправна еспанська вимова, "Лячерда" — вимова неапольська, де, якийсь час, були віцекоролями (єспанськими) члени цієї родини в Неаполі.

садні чи — боронь Боже — грубі відповіді, навіть і на в'їдливі глум. На посміховище шляхетності зовнішня без шляхетности душі. А належати до старого й славного роду — це не значить тільки мати деякі права. Ще більше це зобов'язує триматися й деяких непорушних засад і освячених віками традицій та часом — важких обов'язків.

— У тобі з радістю помічаю деякі риси нашого роду. Вірю, що ти — "наша" й "нашою" лишишся. То ж пам'ятай, що правнучці лицарів личить бути мужньою й самостійною. Чини, як уважатимеш сама за справедливе, побожне й честне. Але, якщо тобі буде потрібно допоміж в обороні чести й гербу, — я завжди до твоїх послуг.

Постать батька цілковито потонула в сивій хмарі цигарного диму. Лише спідня частина обличчя була освітлена рожевим вогником. Покій, речі, навіть самий час і свідомість реальної дійсності у Ноель неначе відійшли в безкрай минулих віків. Вона бачила тільки у вікні тонкий, гострий серпанок місяця, що вирисовувався на темно-синьому небі, білий, ніжний і вічно молодий. Від нього і прозорого неба віяло весняним подихом нового життя, прочуттям невідомих тривог і радощів того близького, що ось стоїть уже тут, за дверима.

Ноель дійсно уважно слухала й нотувала в пам'яті кожне речення. Ті слова були для неї цілком ясні, самозрозумілі й природні, і вона відчувала цілою своєю істотою їхню правду — історичну й життєву. Але немов чийсь інший голос, не в ній самій, а голос неznаної особи, що стояла поза нею, говорив їй:

— От, бачиш: родини ти не маєш, маєш лише рід. Для нього ж не існує ніжність, сердечність, тепло. Тільки — гасло й герб...

І її серце стискалось у маленькій, безсилий клубочок, немов притиснений великою вагою

стихійної резигнації. Над ним же вставав спокійно гордий дух. Такий, як ці постаті на стародавніх портретах, де високі, накрохмалені й рясно поскладковані "фрези" не дозволяють у смутку похилити на груди бліде обличчя, з якого дивляться часом аж до розпуки сумні очі. І ніби з глибин тих далеких століть долітав тепер до вуха Ноель голос її батька... чи прадіда... чи основоположника роду, що все ще продовжував свою мову:

— Рід, що віками рахує своє існування, може довільно чи з примусу змінити місце осідку, землю, нарід, серед якого триває його життя. Це — закон вічного руху, відвічних змін, без яких не було б і самого життя. Але дві речі лишаються постійно незмінні: одна — обов'язок до народу, серед якого живеш. Особливо ж, коли це народ скривджений і поневолений, не вільно ані погорджувати ним, ані бути байдужим до нього та його потреб. Бо лицарський обов'язок і присяга зобов'язують боронити всякого скривдженого й воювати за слабого. Коли б ти була мій син, я згадав би тобі про посвячений меч; але ти маєш понести в шляхетний бій тільки свій дух та свої здібності.

— Друга річ така. Змінити бій на бій — завжди лише в обороні слабого, хай хоч і щоразу цей скривджений і слабкий буде інший — не є зрада. Але зрадою, а тим самим і вічною ганьбою є — виректись свого роду, сплямити герб, зламати честь, гасло й обітниці. Голос роду — безсмертний і непереможний. І хоч би ти для чогось захотіла забути й виректись його, цього не зможеш ніколи, ні для кого й ні для чого. Тож пам'ятай це, щоб ніколи не спробувати. А особливо цього не сміє зробити останній, тим більше у нас, де є гаслом: "Ultimo veritas"...⁶⁾.

⁶⁾ Останньому правда.

Цього тобі вистачить, щоб самій вибрати, з ким іти. На всякий випадок скажу тобі: в кожному старому роді спливаються різні крові, але в наших жилах — інформую тебе — ніколи не було ні краплини від Москалів і Жидів...

Ноель здавалось, що роки, а не хвилини проплили, поки тато замовк. Відчула себе не розумом, але ж внутрішнім іраціональним почуттям відповідальною й серйозною людиною, котра мусить знати й розуміти, що має чинити. Встала з канапи і, простягаючи батькові руку, скромно, але твердо сказала:

— Обіцяю. Най допоможе мені Бог.

Хвилюючись не помітила, що останню фразу промовила по-іспанськи, як говорили ще її прадіди: — *Valgame Dios!*...

Батько також підвівся й міцно, як мужчині, стиснув її руку. Був певен, що прийняв обітницю від свідомої людини, а не півдитини й дівчини...

Не без гумористики Ноель за тиждень склала потрібні іспити й одягла непристібний одяг вихованки "Київсько-інститута благородних дівіц".

2.

ПОЧАТКОВА ДРЕСУРА

Рекреації. Падає дах над головою. Непослушна "манастирка". "Шпоньчин" суд. "Година" листів. Прогулянки. "Жахливі хлопчиська". Генерал-губернатор Драгоміров. Вояцька муштра. Київські вулиці.

Вірочка Сулима⁷⁾ — "безнадійна парфетка", тобто дівчатко надто досконалої поведінки, що аж дратувала товаришок зразковістю, затулила обома руками вуха і в десятий раз швидко повторяла втомленим, детонуючим голосом:

..." — тоді імператриця Катерина заключила перемир'я з Турками..."

Та проте Вірочка, дарма, що "надмірно досконала", — не могла втриматися, щоб не поглянути у вікно. А там — золото дерев роздавало вчисті обітничі пишних прийдешніх свят. Інститутський розлогий сад, повний велетенських паркових дерев, купався в іскристім вині тремтячого й п'яливого повітря та в гарячій блакитній емалі київського осіннього неба. Своїми вітами, що кликали когось, шептав він привабливі казки-

⁷⁾ Вірочка Раїч-Думітрашко — справжнє прізвище. У виданні тієї книжки з 1936 р. всі прізвища вихованок Інституту були навмисне змінені. Нині їх — у нотках — виправляємо на справжні (як подала нам авторка).

мрії. Не можна було не чути цілком виразних запитань, що раз-по-раз звучали більш-менш однаково:

— "Любі мої, молодесенькі мої дівчатка! Киньте оту нудну й дурну науку, йдіть сюди, під мої рожево-золоті віти, погляньте на рожеві хмарки над блакитним Дніпром... Пригляньтесь: і ті хмарочки, і ті хвили — всі вони плывуть у далечінь, незнану, привабливу, широку, повну обіцянок... Далечінь та — саме життя... Життя..."

— Ах!... Так, так... Життя!... — І некликани думки переплітались із словами обов'язкової лекції. Життя — це ж те повне радощів майбутнє... Без нудних лекцій, без настирливих, вічно торкитливих "клясових дам", без неминучого паштету з печінки що четверга, без чорно-гнидо-го кисілю що п'ятниці... Життя — це parties de plaisir, прогулянки, спочинок, забави, театри, балі... Життя — і той спокій у вимріяному "вдома"... Ах! Життя — то ж правдивий рай без тіней, без суму, без журби, самі радощі, радощі й ясність.

— ..."і тоді імператрина Катериця затурила переключення з мірками"... — сумлінно вимовляють Віроччині уста, та ж ні пам'ять не приймає проказаних чужих слів, ані вухо не чує жадного з них. Так, — сама Вірочка не чує, що повторяють уголос її пухкі губки. Але ж чує те Оля Богданова⁸⁾, цей "Аріель кляси", як влучно назвала її вчителька англійської мови. Чує, і вже, як і завжди, вмить вона там, де є з чого сміятися, жартувати, глумитися, а передовсім, де є якийсь привід порушити інститутський важкий устав. І Оля обережно, навшпиньки, підводить за спину Вірочки цілий гурток цікавих "пересмішниць":

⁸⁾ Ольга Богданович — справжнє прізвище (і українське), як і Думітрашко.

— П-ссс! Mesdames, послухайте, як Віра деклямує калмуцькі молитви!...

І група дівчат, розвеселених до сліз "затуре-ною Катерицею", аж падає у дзвінкому голосно-му сміху. Нове "motto" вмить облітає цілу клясу. — і сміх лунає з одного кута до другого, аж поки не зупиниться на чомусь іншому.

Це — година свободної поведінки. У рекреацій-нім антракті, між п'ятою й шостою щозечора, можна голосно гукати, як у лісі, можна стрибати через лави, їсти халву і навіть — лузати насіння. Тобто можна чинити все те, що найсуворіше забороняють інститутські приписи і що саме тому так непереможно приманює. "Можна", але — очевиднож — не є все те і в цій годині дозво-лене. Та ж у цім часі йдуть на відпочинок догля-дачки інституток — "клясові дами", що стоять при них невідлучною тінню впродовж цілого дня. Від пробудження до сну. В рекреаційній же го-дині три старші кляси залишаються під доглядом тільки одної чергової клясової дами, та й та си-дить не в клясі, але на коридорі за маленьким столиком, на котрому, "як у Жидіз", стоять дві свічки. Клясова дама свідомо своєї безпоміч-ности. Вона навіть не намагається доглянути за соткою веселих дівчат, що готові в цій годині на всяку вигадку й дурницю. Сидить вона тут лише "на випадок" якоїсь особливої події. Звичайно ж, читає безконечний роман, або виплітає не менш безконечне в'язання-мереживо. Інститутки часа-ми заглядають із кляси, переконуються, що "клясуха" сумлінно "відправляє шабаш" і вико-ристовують годину безконтрольного дозвілля.

Звичайно "відправляти шабаш" припадає на "клясуху" з третьої кляси, м'якодушну й сенти-ментальну Німкиню, панну Еліді, звану чомусь "жінкою з моря". Вона має багато такту й мало темпераменту, а тому майже ніколи не має від-

ваги чіплятися "старших панночок" не тільки з першої (найвищої), а навіть і з другої кляси.

Часом при столику зо свічками сидить товаришка та приятелька панни Еліди, Французка, мадмуазель Жанна, звана простіше "Жаба". Тож у першій та другій клясі це час найбільшої свободи й найгаласливіших забав.

Коло Ольги й Віри твориться гурток. Чути сміх та вперте Вірине бубоніння. Але цього разу Віру справді швидко залишають у спокою, бо ж посеред кляси починають приготувати куди поважніші речі. Катря Вітовська⁹⁾ та Наталя Восьмиградова¹⁰⁾ перетягли на середину кляси стіл і поставили на нього стілець. Тим часом маленька, як мавпочка рухлива, Кубанка Надійка Хиленкова¹¹⁾ дбайливо затулює папером невеличкі віконця ромбової форми у важких, дубових клясових дзерях. Закінчивши свою роботу, стає сама "як козацька варта" коло дверей.

— Де ж циркель? — гукає вже зо стільця струнка, як тополя, Катря. — "Найясніша", подай же кружіль!

Ясна, аж блискуче-срібна, гарна бльондинка княжна Каратова¹²⁾ подає Катрі потрібне знаряддя — великий дерев'яний кружіль, яким креслять геометричні фігури на клясовій дошці. Каратова не ображається прізвищем "найясніша", бо ж вона справді має найясніше волосся в цілому інституті. Те признання приймає як комплімент, не звертаючи уваги на дрібочку іронії, скерованої на її родовий титул, також єдиний на цілий інститут, бо ж Каратова з роду колишніх грузин-

⁹⁾ Катря Вітовська (не Вітовська).

¹⁰⁾ Наталя Семиградова (не Восьмиградова).

¹¹⁾ Надійка Філенкова (не Хиленкова) була козачка з Дону.

¹²⁾ Княжна Багратова (не Каратова) з нащадків грузинських князів Багратів.

ських володарів і по-московськи зветься "светлейшая княжна".

Катря гостряком кружеля щосили тече в стелю. Але їй не йде праця як слід. Ясно, що без Богданової не обійдеться. Тож за хвилину вони вже обидві відламують значний шмат омітки. Катря обережно схоплює його в наставлену попередницю. Шматок оглядають з усіх боків: все в порядку, бо ж ніде не видно жадного сліду циркля й сам шмат досить великий. Стіл і стілець вмить віднесли на місце.

— Василевська! Ольго Василевська!¹³⁾

Однак Василевська немов не чує. Вона майже не бере участі в житті кляси, бо вона — старша віком. У клясі є чотири такі дев'ятнадцятилітні "бабусі", як їх називають інші вихованки, за що від "бабунь" дістають приzirливу назву "бебі". Приятелювати чи навіть цікавитися їх життям "бабуни" вважають нижчим своєї гідності, але відмовити в якійсь "товариській послугі" для кляси їм, як і всім іншим, не вільно. На це не відважилась би жадна.

До Василевської йде депутація: Катря, Богданова й Восьмиградова. Тим часом чотири "бабусі" в задніх лавках кляси обмірковують якісь таємничі й важливі питання. Всі мають розум'янені обличчя, крім Василевської, що завжди біла, як папір. Всі вони говорять майже пошепки, схиливши чотири голови до купи над якимсь предметом. Коли ж наближається депутація. — Іза Метінгер¹⁴⁾ ховає за корсет якусь таємну фотографію.

Василевській вияснюють, чого від неї домагається кляса. — і вона з нехиттю йде за вигадливим тріо. Посеред кляси, саме під вибитим шматком омітки, Василевська лягає горілиць на

¹³⁾ Ольга Василевська (не Василевська).

¹⁴⁾ Іза Метінгер (не Метінгер).

підлогу, Богданова розкладає їй навхрест руки, укладає складки сукні, попередниці та пеляринки, а Катря тимчасом кістяним розрізувачем паперу витискає їй на білому чолі таємний знак. Накінець Восьмиградова обережно кладе біля цього знаку шматок виломаної омітки. Всі три відступають на крок, оглядають свою працю як мистці, що закінчили мистецький твір. Товаришки дивляться на те все і з радістю прочувують близький бешкет. Хтось тоненько сміється, хтось підстрибує на одній нозі, хтось дає ради. Лише "бабусі" вдають, що їх усе те не цікавить. Віра Сулима, що й далі щиро "кує" історію Росії, та кілька завзятих "читачок", що не пропускають найменшої нагоди, щоб прочитати щось нездолене в інституті — не цікавляться подією. Ангеліна Борган¹⁵⁾ блукає духом у кавказьких горах, куди переніс її Лермонтов. Маюша Тарновська схилилася над Memorial de S-te Helene Las Casasa¹⁶⁾, Ноель Лячерда Медина-Челі не бачить світу за сторінками Maspero, Марусі Рожникової¹⁷⁾ не відірвати від "Quatre-vingt-treize"¹⁸⁾, Варя Шиковська¹⁹⁾ щодня плаче над "Dombu and Son" Дікенса, Анкевич та Елінська²⁰⁾ вдвох схилилися над книжкою "Quo Vadis?"

— Mesdames, увага! — і Богданова сідає на своє місце. Її наслідують інші. Не обертаючись, вона рахує:

— Раз, два, три...

Всі три десятки вихованок старшої класи враз.

¹⁵⁾ Ангеліна Морган (не Борган).

¹⁶⁾ Французький історик, автор "Le Memorial de Sainte Helene" (1766-1842).

¹⁷⁾ Маруся Різнікова (не Рожникова).

¹⁸⁾ Роман Віктора Гюго "Дев'ятдесяттретій рік". Масперо — відомий єгиптолог.

¹⁹⁾ Варя Повала-Швейковська (не Шиковська).

²⁰⁾ Ленкевич і Зелінська (не Анкевич і Елінська).

немов хором, підносять пронизливий зойк і вереск. Зчиняється неймовірна метушня та біганина серед невгамованого крику. Лише Василевська, біла як папір, лежить мов мертва без руху на підлозі. До класи влітає перелякана мадмуазель Жанна. До неї кидається з двадцятiero дівчат і починається щось подібне до хорової сцени з першого акту "Кармен":

— "Нам Мануеліта казала всім" — разом розповідають Хозе всі сигарери про подію на фабриці.

Так і тут: мадмуазель Жанна на початку не більше розуміє, як оперовий Хозе. Тимчасом нерухому Василевську надаремно намагаються піднести чотири найменші вихованки. Клясова дама може лише збагнути, що Василевській зробилося зле і кличе дві міцні "кар'ятиди" — коридорові служниці. Їх є в інституті ціла армія, але їх не називають жадним індивідуальним найменням: кожна з них кличуть лише "дівчино", і кінче по-московськи "девушка" (між ними й "гардеробну" служницю, якій напевне вже давно минуло півсотки літ). "Дівчата" пів-несуть пів-тягнуть високу та довгу, як хмелева тичка, Василевську до інфірмарія — шпиталю. У класі ж тимчасом продовжується, коли не революція, то Броженський шабаш.

— Ні за що тут не залишимося ані одної хвилини!

— Нас тут усіх позабиває!

— Ну, ясно: вже ж почав падати дах!

— Ми тут загинемо! Загинемо!...

— Всі до одної!...

Бідна мадмуазель Жанна хапається за голову, плеще в долоні — звичайний спосіб вимагати спокою й мовчанки, — та надаремно гукає:

— Mesdames, je vous en prie!²¹⁾

²¹⁾ Мої пані, прошу вас!

Потім уже зовсім суворо:

— Silence, Mesdemoiselles!^{21а)}

Пекольніий гармидер почула інспекторка Люб-
бов Петрівна, що мешкала під клясою. на ниж-
чим поверсі. Вона здержлива, зрівноважена, ні-
коли й нічим не здивована й не обурена. За
довгий час свого інспектування в інституті
привичаїлась до найнеймовірніших вибриків
батьорого жіноцтва, повного сил і здоров'я, з
невичерпаною енергією, занудженого в інститут-
ських мурах, які здебільша ідентифікували з
в'язничними. Вона прийшла і тихо, рівним голо-
сом запитусь, що саме трапилось. Мадмузель
Жанна щось плутає в своїх виясненнях. Любов
Петрівна кидає погляд на збиті в гурток дізчата
й затримує його на дитячо-прозорих, простодуш-
но-щирих очах Ольги:

— Богданова, qu' est-il arrive²²⁾.

А Ольга немов на те тільки й чекала. Вона
враз імпровізує ціле оповідання, як усі переля-
кались, побачивши, що бідну Василевську "на-
певно" на смерть забило "велетенським шматком
стелі, що вже остаточно розпадається".

Клясу тимчасово перенесли до рисункової залі.
"Что і требовалось доказать", — повторяли за-
доволені пустунки. Бо ж тут буде незручно вчи-
тись, а тому ніякий учитель не могтимо вимагати,
щоб вони добре знали лекцію. Зате ж у залі є
піяніно, можна грати, співати й танцювати, бо ж
зала велика, а рисункозі столики — легесенькі
і їх без зусиль можна відсунути до стін, як стіль-
ці. Інститутки ж могли не їсти й не спати, коби
ліше можна було танцювати й співати.

За хвилину вже нове помешкання наповняють
меланхолійно-ніжні звуки прекрасного вальса
з-під вправлених рук Добровольської, найліпшої

^{21а)} Мовчанка, панночки.

²²⁾ Що трапилось?

піяністки в клясі, а пари — "шерочка з маше-
рочкою" точаться, щасливі та вдоволені. Ще б
пак!... Учитись не доведеться аж до завтра, бо
зала пристосована до малювання лише вдень.
Увечері ж тьм'яно освітлюють її тільки дві наф-
тові лампи. Аж уночі слуга — "Танатос" пороз-
вішує більше ламп. При їх світлі стане видно
читати й писати. Тепер же клясова дама мадам
Раппе^{22а)} сидітиме в коридорі — "шабасуватиме"
там при свічках, бо ж мусить пильнувати, щоб
ніхто не входив до "небезпечної" кляси. Так
дівчата позбуваються пильного, недрімливого
ока клясової дами і тішаються несподіваним свя-
том: вальс зміняється в мазурку, мазурка — на
па-д'єспань, а кінчиться все аж "собачим валь-
сом", що грають його лише двома пальцями, але
по цілій клявіатурі. Танцювати під таку музику
щоправда незручно, за те ж під її супровід можна
співати на всі 36 голосів нескладну собачу пі-
сеньку — "Гав-гав-гав-гав!" Це так смішно й
так дуже весело, бо багато галасу й дурійки.

Але на цей раз таких буденних речей замало.
Всі настільки розбавлені, що кожна хоче якогось
видовища й нових забав. Знов започатковує їх
Катря. Вона вже вилізла на великий довгий стіл,
що перерізує залю впоперек і тепер творить своє-
рідну сцену. Катря ж справді має неабиякі сце-
нічні здібності. Вона спочатку деклямує свої
власні вірші про "бідних дітей, що сидять без їжі
вже багато літ", потім — баладу про інститут-
ські котлети. Особливо захоплюють усіх слова:

"Є стіл в тім огиднім буфеті,

Він предовгий і циною вкритий.

Смердять на столі тім котлети,

Бо ж хробак не один в них заритий"...

Потому "публика" домагається, щоб Катря

^{22а)} Мадам Раппенет (не Раппе).

"показала тверську бариню". Катря не дає себе довго просити. Вона починає заклопотано метушитись, рахує неіснуючі пакунки та валізи, смикає за руку неслухняного, хоч і невидимого "Ваню" та витирає носик також невидимий "Машутці"²³). Однак всі розуміють, що це "тверська бариня" на залізничім двірці чекає на потяг. Монолог кінчається тремтячим питанням:

— Пане жандарю! Скажіть, будь ласка: потяг до Тверу піде "в чверть на три, чи в п'ять п'ятнадцять?"

— Точно так! — переконано й твердо запевняє жандар захриплим голосом.

— Дуже, дуже вам дякую! — відказує "тверська пані", задоволена "точною" відповіддю.

Далі йдуть сольові виступи. Але лезгинки не може бути, бо княжна Орліяні²⁴) хвора, хіба що Ракоці затанцює чардаш! Але Катрі падає на думку:

— Mesdames, ви знаєте, що Ноель має приховані таланти? З неї не тільки можна глузувати, що вона не вміє говорити жадною "православною" мовою...

Що Ноель справді не вміє "православних мов", — не дивина. Щоправда, народилась вона на Волині, "у преславнім місті Луцьку"²⁵), певніш.

²³) Машутка — московське здібнеле від Марія.

²⁴) Княгиня Оргеліяні (не Орліяні).

²⁵) Слова "Щоправда, народилась вона на Волині у преславному місті Луцьку" — треба б випустити, бо вони були вписані на бажання Василя Королева, "щоб не було екзотично". В. Королів дуже боявся, щоб "не вийшло на ружу", що його дружина Наталена Королева "не-Українка". Знав своїх земляків! Тому не хотів, щоб "чужинецьке походження" перешкодило Н. Королеві стати "українською письменницею", то скрізь дуже сумлінно намагався замаскувати — хто вона й звідки родом". Тому утворився такий безладний "хаос" у біографіях і датах Н. Королевої, дуже часто писаних без

близько нього, але ж до сімнадцятих літ, тобто до весни цього року, перебувала на Півдні Франції, і там у монастирській школі приятелювала з чужинками, здебільша з подружками Еспанками. Тому романських мов, — як казали інститутки, "мов католицьких" — знала кілька, а слов'янських — жадної. В інституті ж могла розмовитися вільно в різних мовах, лише не в московській. Катря вільно говорила французькою, а тому могла навчитись від Ноель і французьких пісень. А вона ж над усе в світі любила пісню. За це Катря почала шанувати Ноель, а тепер, як свій винахід, оповіщала, що Ноель вміє ще й еспанські національні танці.

— Можеш і арагонську хоту? — крутнулася від піяніна вкuli з табуретом Добровольська. — Я заграю арагонську хоту Глінки.

Показалось, що хоту, бодай арагонську, Ноель танцювати може, але "хот" є тисячі, як і "seguidillas".

Товаришки замахали руками:

— Ах, облиш! Знаємо, знаємо це "козос де Еспаня". Покинь свої "кози", лизь на стіл і танцюй!

— Без кастанієтів? — питала здивована Ноель.

Катря одним ударом ліктя по переверненій тарілці розтовкла її на шматки і подала Ноель чотири більші черепки:

— Casse une assiette, jette en les miettes et voila les castagnettes!²⁶) — засміялася вона, імпровізуючи скоромозку й відкидаючи дрібні черепочки на купу тарілок, що їх уживали замість палет при малюванні акварелями.

її відома, та цілком з "доброї волі" й доброго наміру В. Королева "наблизити Н. Королеву до українського народу".

²⁶) Розбий тарілку, викинь крихітки. І ось тобі кастанієтки.

Рвучкі й переливчасті акорди Глінкової хоти лилися вже дзвінкою каскадою. Перед очима Ноель замиготіли радісно золоті іскорки, як святойванські вогники в теплу, оксамитну ніч. Серце стиснулося солодким сумом, мов давно забуті милі істоти несподівано ласкавою рукою діткнулися душі. Здалека в уяві потягло солодким запахом помаранчевого цвіту, з ніжним мигдаловим присмаком олеандрів. Низький контральт Нієвес, колишньої приятельки ще там, у милому, теплому оточенні монастиря, ніби заслонений далечню, пригадав слова їх такої улюбленої пісеньки:

El naranje de tu patio,
Cuando te acercas a el
Se desprende de sus flores
Y te los echa a los pies.

(Помаранчевники твого домізства,
коли наближаєшся до них,
зривають з себе свої цвіти
й кидають їх тобі до ніг)²⁷⁾

За хвилину маленька постать Ноель уже була на столі. Відбивала дрібно й чітко такт танку, а черепочки в привычних пальцях цокотіли радісно, мов сміялися переливчастим сміхом із дійсності, що ніколи не може згасити іскристих барв приємної згадки, ані заслонити спогаду перед духовим зором того, хто хоче жити в згадках про щасливе минуле.

Але ж сучасна дійсність не дозволяла забути й про себе. Нічим не подібна до південної ночі дарма що в темносиній сукні, несподівано появи-

27) *Patio* ніколи не означало "хозяйства", як це "переклали" видавці (першого видання "Без коріння"); *patio* це внутрішній двір, заряджений як садок, із фонтаном посередині.

лася на залі постать мадам Рапне. Хота враз увірвалася. Чийсь приязні руки стягли Ноель зо столу.

— *Comment ca vous plait?*²⁸⁾ — почала мадам улюбленою, ніколи незмінною формулою своєї догани.

— І вам не соромно, мої пані! Я розумію: можна співати, танцювати, але ж це... це переходить усякі межі. Ви ж робите якийсь кафешантан і ви, мої панночки, поводитесь мов підпиті богемки! Вам не соромно?

Її ніс почервонів від обурення, однак ціла постать ні найменшим рухом ані на лінію не відступила від "добрих манер" інститутської взірцевої поведінки. Мадам трималася рівно, як із проковтнутим метром. Коробочкою зложені руки не знижались, ані не підносилися ні на сантиметр від назначеного приписами місця: на лінії стану, нарівні з восьмим гудзиком її корсажу²⁹⁾.

Пронизливим поглядом перебігала по дівчатках, що вмить зробилися мов німі. А по хвилині павзі вже оповістила й присуд:

— Мадмуазель Богданова... Хто це?... Здається, я чула ваш голос, мадмуазель Вітовська...

Катря відразу приєдналася до Богу духа винової Ольги. Виправдуватися не дозволяв товариський кодекс інститутської етики. Протест, коли вже хтось був покараний, уважали за непристойну легководушність. Випадало з гідністю й пихою прийняти і відбутися, хоч і незаслужену — як це здебільша бувало — кару.

Що насамперед карали Ольгу Богданову, це вже стало звичаєм. Клясові дами знали її веселу, нездержливу, хлоп'ячу вдачу і не допускали її думки, що може в клясі статися така подія, в

28) Як це вам подобається?

29) "Корсажем" називали за ті часи обтислу горішню частину суконки.

якій би Богданова не взяла активної участі. Взагалі ж взаємини між інститутським проводом і вихованками влучно характеризував здавна вживаний вислів: це була справді постійна й незмінна "битва русских с кабардинцями" або "турецькі звірства". Те мучеництво вихованки мусли зносити без нарікань, плачів, із героїчною твердістю. Але ж за те з повного серця мстилися безконечно різноманітними вигадками, що неабияк дошкуляли мучителькам-наставницям.

Пронизливі очі мадам Рапне тепер уп'ялися в Ноель, що ще й досі тримала в руках шматки збитої тарілки.

— І це ви, мадмуазель, вихованка монастиря, "манастирка"! Ви зображуєте тут кафе-шантанну "діву?! Як це пояснити?! Що ви собі дозволяєте в стінах інституту шляхетних панночок?! Ви псуєте нам наших вихованок, підриваєте добру мораль... Я примушена про це все донести пані директорці. І ви можете бути певні: такі вчинки не залишаться без заслуженої кари! Якщо вас не виключать з інституту, то щонайменше зостанеться без відпустки на всі Різдвяні свята. Завтра ж про все напишуть вашим батькам...

— Mesdames, — звернулася розгнівана доглядка до решти інституток, — прошу вас аж до конференції, на якій осудимо цю страшну подію, дуже вас прошу не виявляти, що ви знайомі з цими трьома особами, — вказала вона жестом римського трибуна на три "грішниці" та вийшла зо скам'янілою гідністю з залі, не зважаючи на приглушений хор, що гудів:

— "Призвати в суд, Махровий³⁰⁾ ніс!

— Махровий ніс! Шпонька!... Шпонтер... Гиндичка"...

³⁰⁾ Махровий, московське слово, яким називали "повну" квітку.

Все це були почесні титули, якими інститутки обдарували свою милу виховницю, і які переходили з покоління в покоління.

**

"Година роздачі листів" у дійсності тривала менш-більш десять-п'ятнадцять хвилин. Їх уривали з часу, призначеного на прогулянки.

Швейцар (придверник) Йосип, із куртуазії званий "Жозеф", приносив усю пошту інспекторці до помешкання ще перед обідом. Любов Петрівна, з поміччю бібліотекарки мадмуазель Дероденко (в інститутському жаргоні — "Маркіза де Руденька"), розкладала пошту на групи, для кожної класи окремо. А вже "кар'ятиди" розносили й розкладали її по столах класових дам, у класах. Кожна класа, йдучи до гардеробних кімнат одягатися на прогулянку, діставала пошту. Одначе читати її негайно можна було хіба тоді, коли вихованки "гуляли" в інститутському саді. Якщо йшли поза інститутську оселю — можна було читати листи аж по повероті з прогулянки.

Перед роздачею пошти спочатку відбувалася "сповідь".

— Мадмуазель Мальчевська, хто це вам пише? — питалася з повною гідністю й спокосм мадам Рапне, розрізуючи кістяним ножом довгасту коверту.

— Мама... сестричка Тамара... — підносила невинно вгору брови смуглява, як циганка, Ніна Мальчевська³¹⁾.

А класова дама, розгорнувши лист, перебігас очима підпис:

— Ви помиляєтесь. Тут стоїть: — "Незабуваючий Тебе Володя". Хто це?

³¹⁾ Ніна Пальчевська (не Мальчевська).

В гурті дівчат, що чекають на пошту, хтось досить двозначно закашляв. Почувся й легенький смішок. Ніну заливає по комірець білої пеляринки темний рум'янець. Одначе її брови підносяться ще вище, вираз обличчя стає ще більш ангельсько-невинний:

— Володя?... Та це ж... це ж мій дядя, вуйко, тобто... Ну, звичайно ж!...

Ніна трохи невизначно вимовляє звук "л", а хвилюючись, говорить замість "Володя" — "Воводя". Це викликає вже цілком отвертий сміх і виразний міцний кашель.

— *Voyons, Mesdemoiselles*, — почервоніла не менш за Ніну й мадам Рапне, — це ж що за інцидент ви хочете витворити? А далі: що то за манери відкашлюватись, мов, вибачайте, перестуджені перекупки на базарі? Посоромтесь!

Ніна тим часом простягає руку по лист.

— А ви що саме хочете? — дивується мадам Рапне.

— Просила б дати мені адресований до мене лист...

— Не поспішайте, мадмуазель. Такий лист наперед мушу переглянути я, щоб знати, про що саме пише вам ваш вуйко, — і клясова дама відкладає його на край стола, де вже лежить лист до Ізи Метінгер від "кузена".

Ніна, зробивши неминучий реверанс, яким закінчувались усі розмови з начальством, відступила в гурт подружок.

— Мадмуазель Валерія Верещенко!³²⁾ Хто пише вам?

Немов сонце обличчя Валерії, з короткозорим поглядом блакитних очей, вихилилося з-поза білих пеляринок.

³²⁾ Терещенко (не Верещенко), дуже знана українська родина.

— Мама, — була коротка, але певна й переконлива відповідь.

— Так, це від вашої мами, — подала лист мадам, не читаючи.

Нарешті в руках клясової дами залишився тільки один пакет.

— Мадмуазель Богданова! — повернула мадам Рапне в руках досить велику коверту й оглянула уважно адресу. — Я пізнаю руку de Sa Grace, монсіньора Юліана, вашого вуйка.

Ольга "присіла" в реверансі й одночасно простягла руку по лист:

— Так, мадам, це від вуйка.

Клясова дама віддала лист, навіть не розірвавши коверти: було б незручно й нетактовно не мати довір'я до єпископа, що був відомий цілому інститутіві. Однак не втрималась, щоб хоч трохи не покартати Ольгу:

— Мені здається, що слід вам, мадмуазель, робити трохи більш граціозні жести...

Ольга склала руки "коробочкою" й схилилася повільно та низько в правдивому — "придворному реверансі". Обличчя мадам Рапне прояснилось:

— Ви, коли захочете, вмієте бути цілком добре вихованою панночкою.

Богданова ввічливо усміхнулася: в її голові саме оформлювалася нова сенсаційна вигадка.

— Одягатися, *Mesdames*.

Дівчата кинулись юрбою до дверей. Мадам щиро обурилась:

— Але ж хіба серіозно ви не думаєте так іти?! Парами, *Mesdames*, парами!

Ще остання пара була долі, біля сходів, коли Ольга Богданова поквалливо наближалася до мадам Рапне, яка пильнувала, щоб вихованки виходили якслід, не виступали з рядів, не тримали одна одну під руку й не розмовляли. Ольга затулила півобличчя хусткою. Мовчки, зо схиле-

ною в хустку головою, зробила Ольга реверанс.
— Що це? А, кров носом? Ну, звичайно. Йдіть до шпиталю. Можете там полежати весь час прогулянки.

— Щаслива! — зашептала Ользі Катря з останньої пари. — Ах! Виспишся...

Ольга мовчки хитнула головою. Але той жест завважила Рапне, дарма, що був він зроблений за її спиною.

— Мадмуазель Вітовська, залишіть при собі свої кондоленції!

Коло гардеробних шаф — видовбаних у стіні заглиблень, що засувалися білими дерев'яними дверцятами, великими як брами, — зчинилися метушня й веселий гармидер. Чути було різні покрики. Хтось влучно наподоблював гавкання маленького песика, хтось позним голосом співав баркаролю Мендельзона. Оксамитовий Катрин контральт намагався передати басову арію Мефістофеля — "На землі весь рід людський".

Мадам Рапне, в сукні, підтримуваній гумовими "пажами" — цілою системою гумок та клямр бігала, кричала, хвилювалась, а її ніс неслухно червонів. Тепер вона цілковито виправдувала свою назву — "Гиндичка".

Енергійна, після недавнього тифу обстрижена Надійка вигукувала числа плащів із пелярниками, званих "лівреями", та круглих шапочок — "арештанських беретів", роздаючи їх подругам. Нарешті ціла кляса, совгаючи кальшолами, довгою "гусінню" вирушила з інститутської брами.

На прогулянку ходили в іншому порядку, як в інститутських стінах: там напереді йшли менші, а на вулиці навпаки, в першу чергу ставали дівчата найвищі зростом і з ними побіч йшла й клясова дама. Закінчувалася процесія двома "каріятидами" в дрібно-кісткованих "сарпінкових" сукнях блакитного й білого коліру, у білих попередниках, чорних коротких жакетах і чорних

вовняних хустках. За ними — на шість кроків від них, тобто в тім же самім віддаленні, що йшли від інституток "каріятиди", — ступав "молодший швейцар" — Жозеф, не в парадній, а в чорній, буденній лівреї.

Розмовляти на вулиці дозволяли, але потику. За те суворо забороняли сміятись, або дивитися на прохожих. А вже, не дай Господи, заговорити з кимсь зі знайомих при зустрічі! Навіть хоч би то були батьки. Цей "злочин" карали побутом в інституті, від одного до трьох днів, тоді, коли всіх інших пускатимуть на Різдвяні, Великодні чи літні ферії.

А тим часом спокуса чигала на інституток відразу, вже на яких сто кроків від інститутської брами. Хіба що йшли лівою стороною вулиці, то ще якимось можна було врятуватися від халепи. Коли ж переходили відразу на правий бік, то вже без прикрости не обходилося. Небезпеку ж тієї прикрости приховував у собі такий звичайний за тих часів у Києві, скромний і нудний дерев'яний паркан, покрашений виблідлою зеленою краскою. Він оточував старосвітську, типову київську "панську" оселю з одно-поверховим островом, прикрашеним колюнами в глибині великого дому, що ще мав круглий садок посередині. Перед самим домом струнко вартували дві ялиці, а з-поза дому виглядали височенні дерева старого саду.

Та ж під час прогулянки інституток, на паркан, мов ті чортики з коробочок-забавок, вискакували два збиточники гімназисти. Зо своїх "високих постів" показували вони інституткам "носи", або язички й гукали на всю вулицю московську пісеньку власної творчости, що в нашій мові звучала б так:

"Інститутки, мов качки,
Всі на їжу беручкі,
А нажершись паперу,
Псують нашу атмосферу"...

Спершу мадам Рапне по-геройськи прийняла виклики пустунів і кинулась у словесний турнір із "жахливими хлопцями". Одначе дуже швидко мусила безславно відступити перед несподіваною імпровізацією:

— "Француз-карапуз, підкотився під гарбуз,
Гарбуз тріщить, француз пищить: хрю-хрю-хрю"...

— що було не без їдкого дотепу, бо мадам із походження була Французка, а "французи" це звичайна образлива московська назва для свиней.

Жадного способу не було, щоб воювати з цими шибениками. Не помагали навіть напимнення Жозефа, що в таких випадках трохи відставав від інституток, щоб дозволити собі на свободу в "козацькій діалектиці". Не помагали й спеціальні скарги інститутського начальства до батька гімназистів, що проявляв повну байдужість до поведінки своїх нащадків. Мати ж їхня також мала інші клопоти: вона писала в поширенім московським київським часописі цікаві фейлетони, а потім нібито заливалася звичайнісенькою горілкою, як тоді говорилося, "до положення риз".

Прогулянок по Липках інститутки не любили, бо раз-у-раз ходили тими самими вулицями. Спочатку проходили по-під вікна інститутської канцелярії й помешкання інспектора. Саме напроти цього будинку й було страшне для "бідних овечок" кубло хлопців-розбишак. Потім дорога вела попри державний банк, виставлений не без претенсій у венеціанському стилі. Далі, на протилежному боці вулиці, була резиденція генерал-губернатора "Юро-Западнаво Края", легендар-

но славного по всьому Києві генерала Драгомирова, що був тут за царського намісника, але часто поводився, як колишній український гетьман. Звичайно перед цим домом клясова дама затримувалась і, пропускаючи поуз себе вихованок, нагадувала мало не кожній парі:

— Silence, Mesdames! Et attention!³³⁾

Драгомиров увіковічний відомим малярем Рєпіном у популярному образі "Запорожці пишуть лист до турецького султана" — людина стихійно запорозької вдачі, дав інституткам гумористичний наказ не вітати його поклонами та реверансами, але, затримавшись, "зробити фронт" по-військовому й усміхаючись, проводити його очима. Сам же він відповідав дівчатам, "віддаючи шану", також по-військовому.

Цей наказ робив чимало клопоту інституткам і виховному персоналові. Рухатись, ходити, кланялись, вітатись, танцювати тощо — вчили докладно: шість годин тижнево. Учителькою тих мистецтв була панна Атамонова, буваха балерина. Але ж ані вона, ані жадна вихователька не знали, як вояки вітають своє начальство. У тих містеріях були втаємничені тільки дві особи на цілий інститут: так званий "солдат", що його наймення знав тільки Господь-Бог. Він мав скромне завдання опалювати інститутські печі й був старий військовий інвалід. Другий — керівник господарської частини — димісіонований полковник кирасирського полку, Артур Олександрович Унгер³⁴⁾. З Петербургу дали йому змогу — так говорили його вороги — керувати державним господарством, щоб він полагодив і своє особисте. Полковник дзвонив острогами, ви-

³³⁾ Дами, тихо й уважно!

³⁴⁾ Поправді звався: Артур Олександрович Унгерн-Штернберг, Німець був, як більшість тогочасної "впливової" аристократії в царській Росії.

блискував одностроєм і враз здобув собі симпатії в інституток, бо зліквідував ненависний червоний кисіль, глиняні кухлики на чай і навіть усім гидкі аж до морської хвороби — котлети. Натомість на інститутських столах з'явилася дичина, печені курята, овочі й замість "глупого" чаю з молоком, біла кава, подавана у пристойних філіжанках. Тож і в цім "Драгомирівським випадку" мусів пан полковник сповнити важливе завдання.

На пів години перед вечірньою кавою провадили інституток до залі. Ставили у ряд, далеко одну від одної, щоб було видно цілу постать, як на танцях. Клясова дама скромно сідала в куток, а посеред залі блищав, як на військовій параді, полковник і, як на військових вправах, командував: "Здрівля желяю, девіці! Сміррно! Ррравне-ліє напра-во!... Правое плечо в-перрьод!..." тощо.

Сміху була повна зала. Мудрість ця не для інституток, але ж новий учитель не тратив терпеливості й не гнівався на нездар, бо ж, здається, його самого ці вечірні вправи з гарнесенькими панночками бавили більше, як інституток. Однак спритний полковник мав іще іншу приємність, бо Драгомиров щиро сміявся, довідавшись про його педагогіку, та й висловив йому подяку за "взірцеве муштрування амазонок". Та й самі "амазонки" дістали від галянтного можновладця по півфунта добрих чоколядок у гарних бомбонієрках. Бо — як сказав Драгомиров — "не по чарці ж горілки їм давати за ревність!"

За генерал-губернаторською резиденцією тягнулися нескінчено плоти приватних садів, тихі, мов незаселені вулиці. Широка Катерининська вулиця, з маленькою церквіцею св. Олександра, переходила у вулицю Олександрівську і була з одного боку, у верхній своїй частині, оточена прекрасними садами та особливо гарна збоку Дніпра. Починалася вулиця долини Купецьким

Садом, де влітку грала першорядна симфонічна оркестра, і переходила до "Царського" саду, що межував із "Палацовим", у якому стояв царський палац на випадок "високого" приїзду "августейших" гостей до Києва. Закінчувалися ж нагорі ці сади чудовим Марійським парком, що був гарний не тільки своїм положенням та укладом, але і зразковим порядком. Під усіма цими садами спокійно котив свої блакитні води оспіваний поетами всяких національностей, чомусь рішуче кожному, хто мав нагоду на нього поглянути, милий і симпатичний Дніпро, а за ним — безконечні далекі краєвиди на Чернігівські й Полтавські тихі простори. Проходячи біля тих садів, інститутки тільки зідхали, бо ж у середину вступ їм був заборонений. Тільки напровесні, в часі іспитів уряди-годи заводили їх до "Палацового". Взимку ж човгали калюшами на мокрих, або засипаних снігом і не відчищених пішоходах Олександрівської вулиці, що проти саду "Шато де Флер" мала гарну імітацію грецького храму — так званий міський музей.

Чорна колона інституток звичайно повертала, не доходячи до музею, до якого їх ніколи не завели, і темною гусінню знову повзла вгору. Здолу ж, із міста, рухливішого від Липок, долітав злитий в одноманітне гудіння галас вуличного руху. Такі характеристичні для київських вулиць гуркотіння однокінних візків "дринд", або "гітар" по кам'яних, немов зо скам'янілих буханців хліба зложених дорогах, зіритовані дзвінки трамваїв, що дзвонили майже весь час без перерви, та дзвони численних київських церков, що обзивались раз-у-раз у кожную годину дня.

Зимові ж вулиці здебільша наповняв мокрий сніг. У часі великого снігу та при більших морозах інституток на прогулянку звичайно не виводили. Так само здебільша і в часі відлиги мусили вони сидіти в інституті безвихідно, бо

надворі починало капати зо стріх. Біла, або часом жовтява імла якось одночасно налягала й згори й іздолини та затирала реальні контури домів і безлистих дерев.

Ця імла, мов молочна запона, здавалось, застигала перед дівчатами реальне життя. Те — далеко, цікаве, повне несподіваних примсностей, що вирує поза стінами нудної в'язниці. А вовкі, холодні завої імли розкручувалися повільно й безнадійно та немов говорили:

— Весна життя приходить по морозах школи. Чекайте свого часу!

І чекали вони нетерпляче та з палкою вірою, що за тією запоною прикрих інститутських відносин здійсняться всі мрії й усе, що нині лише сниться. Тільки дочекатись — "випуску"! Здати іспити, скинути остогидлу зелену камлотову сукню, тверду, як бляха, та переодягтись у свою, очевидно — білу чи ніжно-рожеву, м'яку, ароматичну, наперфумовану "своїми" перфумами й запахом рідного "дому", милим і приємним, як повернений по семилітньому вигнанню рай...

РІЗДВЯНІ СВЯТА

Раба Божа. Знову "вдома". Англо-український Щедрий Вечір. Вієві маски. Оперовий хірург. Живий "вертеп". Три солістки — це не тріо. "Сироти". Ворожба. "Шовкова пані".

Уже три місяці гнітило Ноель одноманітне інститутське життя, таке ж далеке їй і чуже, як і першого дня, коли вона опинилася поміж сливе дорослими дівчатами, які мали, або так часто попадали в психіку дітей, що були примушені нудитись у хаті в дощовий день.

Статут, дисципліна, непорушний порядок існував також і в монастирі, але ж яке все те було інакше! Там кожному була ясна й зрозуміла всяка постанова, усякий припис, і кожен знав, чому саме він має тих приписів триматися. Тут же було, як у війську: сказано, щоб було так, а не інакше, то й даремно було над цим морочити голову, бо ж на всі "чому" — була завжди та сама втерта відповідь: "Так помагається".

Часами вона мала відміну: "Так помагається по уставу", або: — "Так помагається по формі!"

Тому й тутешні дні, що сірою валкою зникали разом із листочками відривних календарів у безповороття, були також немов одягнені в "казьонний" однострій. І не надаремно, вираховуючи щовечора, скільки ще тих нудних днів залиши-

лося до різдвяних ферій, відзначали інститутки їх у своїх "общих тетрадах" виключно зерами.

Щоденні пустощі й збитки не цікавили Ноель, навпаки — ще дужче її томили й дратували. Ближчої приязні ні з ким вона не навіязала. Лекції не цікавили, бо вона вже все те знала й часто в ширшому обсязі. Залишалися тільки книги. І вона читала систематично здебільша про прадавній світ: Вавилонію, Асирію, Єгипет, немов навмисне, щоб не помічати того, що було перед очима.

Одного дня пішла чутка, що Вірочка Сулима, більш знайома з Ноель, бо їхніх батьків в'язала стара приязнь, — тяжко захворіла. Була тільки зо два дні в лікарні, і то в такому стані, що Ноель до неї не пустили. Третього дня багато інституток бачило з вікон "великої" рекреаційної залі, як до закритої коляси "каріятиди" з доктором укладали обложену подушками та обмотану ковдрами незугарну мумію. А коли на вечірню молитву зібралися знову до залі всі вихованки інституту, директорка звеліла додати до звичайних щоденних молитов ще окрему молитву: — "За рабу Божу, німичну дівицю Віру".

Ноель дивно вразило те слово "раба"... Там, у покинутих радісних і вільних країнах не треба було "рабства" навіть для того, щоб служити Господеві³⁵). Щоправда, люди називали себе в молитвах "слугами Божими", бо ж такі й справді більшість із них хотіли служити Йому, але не як раби служать грізному володареві й автократові, що невмолимо карає за всяку про-

³⁵) Слово "раб" має в церковно-слов'янській мові, подібно, як і латинське "servus", двояке значення: 1) невільника і 2) слуги взагалі. У церковних молитвах ужите воно в значенні другім. Натомість авторка інтерпретує його в значенню першім. Релігійний же дух різних середовищ це інша справа. Редакція 1-го видання

вину, чи й без провин. Служили Йому із вдячності за стільки сотворених Ним радощів, за красу світу, за нескінчими Його дари й милосердя... Таж кілька разів уже доводилося тут Ноель почути, що "католицизм" — це тиранія, бо він уміщується в найінтимніші деталі життя, в'яже думку, волю, обмежує й упокорює індивідуальність. Це він — "католицизм" зробив ту "бідну" Європу такою шабльоною, трафаретною, відібрав їй оригінальність і "розмах"... Чи ж так? — Там віра, справді, перепліталася дуже тісно з усім життям, так що неможливо було уявити собі одне без другого. Але ж і тут віра була в усіх формах життя, тільки ж вона була накинена кимсь згори, примусова, "наказана" під страхом неминучої кари. Ноель ніяк не могла забути оповідань про те, що брати товаришок "мусіли" сповідатися вдома в "страсну седмицю" та привозити начальству посвідку панотців, що вони справді сповідалися. Знала й із власного вже досвіду, що найбільших кар можна було зазнати за непояву на Богослужбах у "табельні дні", коли святкували патронів царської родини... Помічала, що всі, або майже всі, з неохотою виконують приписи релігії, без найменшої духової потреби, і що та релігійна "практика" тільки обвантажує життя. Тим часом, "там" люди потребували віри, щоб можна було спертися на неї, щоб зробити своє життя легшим і світлим. А тут... Хіба ж може "раб" прийти й притулитися до ніг свого пана з повним ніжності серцем?! — І вона молилася за Вірочку "своїй" заквітчаній трояндами Мадонні...

Нарешті надійшли різдвяні вакації. Ноель знов опинилася "вдома". І хоч там мало чим був їй ближчий той "свій" дім, але ж у цих "надземних криптах" була вона принаймні незалежніша та мала бодай дві близькі істоти. Були це Люїза, що приймала життя однаково як і Ноель, та Ма-

руся, в якій вона чула щирість і відчувала щось, коли не цілком "своє", то принаймні не чуже. В зустрічі з Марусею незмінно виринало щось подібне до забутої пісні, приємної й солодкої, — але якої не можна було ні докладно пригадати собі, ні цілковито забути.

Вертаючись, думала про батьків. До батька відчувала повну симпатію й пошану та була йому вдячна, що не накидає їй свого батьківського авторитету. А мачуха?... Ну, мачуха була — велика перешкода. Ніби якась висока, холодна кам'яна стіна, що несподівано стала їй на дорозі. Обійти того муру тепер ще Ноель не може. Розбиті — тим більш. Але, коли настане відповідна хвиля, доведеться той мур "перескочити"... Отже тоді доведеться зробити сильний розгін до того скоку... Але ще не тепер. Тепер же дійсністю були Різдвяні свята, і навіть ці перші свята "вдома"... мусять же вони принести якись радість. І Ноель щиро тішилась...

Але трапилася несподіванка. Вдома не застала вона батьків: *belle-maman* ще перед трьома днями від'їхала до Монте Карльо, а тато вчора подався до маєтку на полювання. Не було вдома й "Марі-Андре": вона дістала відпустку й поїхала кудись на село.

— А ти собі запам'ятай, Наталенко: "баба з воза — коням легше". Та ми й самі вшкваримо таке свято, що аж закаблукам буде парко...

— "Дам лиха закаблукам, дам лиха закаблам, Дістанеться й передам" — виспівувала задоволена Маруся.

— Се *q'op va s'amuser!*³⁶⁾, — обнімала й лацталася мадмуазель Люїза, показуючи отримані різдвяні подарунки від Ноелених батьків. — Але таки найліпший подарунок, що вони лишили нас на свята самих.

³⁶⁾ Отже погуляємо!

— І я ж кажу: будемо колядувати зрання до вечора, — притакувала Маруся.

— А, правда, — погоджувалася Люїза, — ми зробимо прекрасне тріо коло вертепу, як у нас, у Провансі...

Але ж із подарунками дістала Ноель і лист, а в ньому мачуха домагалася, щоб Ноель обов'язково провела Свят-вечір у Сулимів, бо їм уже це обіцяно. "Родина ця бездоганна, — писала вона — і тобі вийде на користь перебути якийсь час між ними, — бо Віра ще й твоя товаришка, тепер — бідна — тяжко хвора. Це дає тобі змогу згадати на свій манастир та взяти на себе роллю доброго самарянина".

— Обійдеться й без Сулим, як циганське Різдво без марципанів, — ураз вирішила Маруся. Нумо, ліпше вчитися колядок, і вона повною силою низького контралята затягла:

"Дівка Маринка по воду ходи-и-ла,

Святи-ий вечір, добри-й вечі-ір!..."

І мадмуазель Люїза також умовляла Ноель лишитися вдома на Свят-вечір. Але по заході сонця Сулими прислали по неї колясу. В листі ж була й дописка німичної подружки. — "Будеш себе почувати в нас, як удома" — писала Вірочка.

Ноель усміхнулась. — Певне, що так, як і "вдома". Буде так само чемно, буде так само... нудно... І так само згадають про все кінечне, але не згадають, як не згадали й батьки, що завтра її — Ноель — іменини...

Так Маруся лишилася вдома сама.

У Сулими, крім хворої Віри, яку принесли до вечері в кріслі, було ще чотири доньки.

— "Як п'ять дочок мати, то краще й не жити!" — часто підспівував їхній татко за Марком Кропивницьким, але ж це було тільки улюблене й кольоритне мотто. В дійсності він любив усі свої доньки, як і свою високу та кощаву дружи-

ну, що, проживши півжиття в Києві, майже нічого не втратила зо своєї англійської вдачі й зовнішності. І вдома всі притримувались англійського "тону". Тому й Свята Вечеря почалася кватертом англійського різдвяного хоралу, як годилося на Christmas, відзначений букетом гостролисника й омели, що був підвішений під лямною над столом ідальні. Такими китичками з червоними ягідками були прикрашені й усі прибори. Це було на честь господині.

Але ж не забули й про господаря. На трикутному столичку-полічці "на покутті", під образами в золочених шатах стояли на сніні миски з кутею й узваром, прикрашені маленьким "дідухом", перев'язаним блакитною стрічкою. Серед стола велика миса, повна пирогів, за які на початку вечері сховався господар Микола Миколаєвич і, "як закон велить", відбув традиційний діалог із дружиною й дітьми.

— Чи бачите мене?... — Дай же, Боже, щоб за пирогами...

Хтось чхнув. Це був сигнал, щоб роздавати подарунки.

Коли вже всі втомились їсти безконечну кількість "обрядових" страв, увійшов старший лакей без тарілок у руках і щось потиху сказав Миколаєві Миколаєвичеві. Господар, весело посміхаючись, вибачився і попрохав перейти до великої залі, що вся була залита світлами з великої, розкішної ялинки.

Відчиненими наростіж дверима в прихожу — влилася ціла хвиля звуків: сміх, вітання, гомін молодих голосів, шелест шовку. У залю вступив майстерно замаскований довговолосий козак, із прозорими великими віями. Був це "Вій" що привів із собою цілу зграю постатей, щоб вітати господарів із Святами.

— "Ряжені, ряжені!" — раділи всі дівчата

несподіваним гостям, називаючи по-московському маскараду.

— Колядники! — поправив "спудей" Могилянської Академії в оздобленому золотом контуші.

А "Вій" представляв привним:

— Мої джури: Козак Мамай, Бассаврюк... Панночка в Замку... Горда Полячка... Андрій і Остап...

— Чомусь не бачу старого приятеля, Тараса Бульби? — відразу справно зачав господар.

— Занедужав, бідолаха, — доложила баба Риндичка, притримуючи за пазухою свитки в'язанку бубликів і горілчану пляшку. — Ще зранку найвся куті, не витримав до зорі, от і "йойкає на... серце" вдома... Дозвольте, пане господарю, поклядувати...

Хтось присів до рояля й добре дібраним хором пролунало:

— Добрий вечір тобі, пане Господарю...

Радуйся...

Поважну колядку всі слухали серед урочистого спокою. Але тількищо вона скінчилася, вступив наперед Козак Мамай:

— Мені ваша сумна! Послухайте моєї! — і затагнув високим, дзвінким тенором:

— На синьому морі,

Під припічком долі...

— Де куца собака обметицю іла, — підхопив круглий Бассаврюків бас, а за ним увесь хор колядників:

— Де не взялася з помийниці супротивна хвиля, Тому кудому собаці хвоста відкрутила.

І знову продзвеніло тенорове Мамаєве сольо:

— А я сильно ізлякався...

Хор продовжував:

— На темнії луги, на густі ліси, на дикі степи, І на піч у куточок сховався.

Через комин поглядаю:

Там вареники-невільники в сметані потопають,
А я до них велике милосердя маю —
В бездонний глечик усіх повкидаю...

Вибухи сміху за кожною новою фразою, прекрасна інтерпретація, щировеселі пустощі колядників витворили в освітленій залі справді небувало-веселу наладу. Оля Сулима, добра піяністка, підсіла до рояля й заграла улюблений тоді вальс "Дунайські хвили". Кілька пар заточилися по залі. Але до піяніна підійшла Риндичка, якийсь час уважно оглядала інструмент, поглянула й за нього й під нього, а потім торкнула пальцем у плече Олю: — Панночко! А може б і я втяла щось на цій штукерії... Дозвольте?

Оля з радістю уступила місце, а Риндичка вже розвішувала на свічниках рояля свої бубляки і підтягнувши спідницю, щоб добре поставити ноги на педалі, з місця вправленою рукою з повною силою почала бразурну мазурку з "Коппелії". Коли ж у танку перейшло кілька пар довгу залю, Риндичка взяла кілька нейтральних акордів і перейшла на палкий пориваючий до танцю гопак.

Козак Мамай із панночкою, що була одягнена в срібний кунтуш і прибрана безліччо намиста вискочили на середину залі. Всі вп'ялили очі у граціозну пару... Але враз у прихожій — у якій двері лишилися відчинені й звідкіля виглядали всякі "домочадці" й частина слуг, — розтяв повітря різкий дзвоник. Риндичка нагло урвала гру. Господарі й гості дивилися на двері, що їх відчиняв лакей. Але замість сподіваної нової групи колядників, у дверях появилася висока постать популярного в Києві хірурга Гната Маковського, власника найліпшої київської лічниці. Всі на мить замовкли, — такий незрозумілий мав він вигляд: без шапки, без кожуха й навіть без жакета, в самій камізелці.

Микола Миколаєвич кинувся до нього, відразу зрозумівши, що тут не жарти.

Доктор привітався загальним поклоном і, перепросивши, оповідав:

— Маю я в Юрївській лічниці двох тяжко недужих. Коли вийшов звітіль, то в темному провулку підступили до мене три осібняки й домагалися, щоб я "купив у них моє футро". Отже, це вже втретє цієї зими. Було до вас найближче... Тож прошу ласкаво, позичте якусь одежину, Миколо Миколаєвичу.

Тим часом Риндичка витягала з кишені пенсне і, скидаючи маску, говорила:

— А чи не простудила вас, товаришу, така несподівана хірургічна операція. Я, хоч і абстинент, але раджу вам насамперед коняку!

В одежі баби Риндички був замаскований не менш знаний у Києві доктор Модест Левицький, відомий письменник...

Коли враження з пригоди д-ра Маковського трохи затерлося, — колядники почали прощатись:

— Нас чекають на Катерининській, у Тарновських-Забело. Мусимо поспішити...

Попрощалися з гостинними господарями і Ноель та мадмуазель Асту, пам'ятаючи, що вдома сумує сама Маруся.

Але Маруся не сумувала. Чекаючи на їхній поворот, вона ладила другу багату кутю в кімнаті Ноель. Була тут маленька "звізда" на вірець тих, що тієї ночі носили колядники по селах, була й звичайна пшенична кутя з медовою ситою та всякі солодоші, маківники, горіхи, насіння...

І Маруся докладно розповідала, як відбуваються на селах Різдвяні свята, і співала колядки. Але Ноель і Люїза почувалися трохи втомлені, тому в хаті запанував спокійний, навіть елегійний настрій.

— Ах, — зідхнула й завжди весела мадмуазель Асту: — Цю ніч і в нашій Dieu-le fit прово-

дять винятково... — І вона почала оповідати про звичаї в Провансі...

— Хочете? Розповім і я вам про одну Різдвяну ніч, що залишила в мені незабутнє враження, — сказала Ноель. — Ось ти, Марусю, розповідала про "вертеп". Так там грають ляльки, а я бачила правдивий "живий вертеп, де грали живі люди, можна сказати, ціле село. Минулого року ні я, ні моя найближча приятелька Нієвес Гонзалес³⁷⁾ про їзду додому на свята не могли й думати. Щодо мене, ви знаєте, чому, а батьки Нієвес живуть аж у Бразилії. До того ж і в неї, як у мене, нема рідної мами, тільки дуже гарна belle-tamam. Між іншим, мабуть воно так добре й назвали Французи мачуху, що її краса буває найважливішою прикметою й причиною, чому вона стає за матір чужим дітям...

Ноель трохи задумалась. Але за хвилинку вже продовжувала оповідання, як одна з подружок. Анрієта д'Ескад, запросила їх обі на Різдвяні свята до маєтку своїх батьків, де їх замок був у Високих Піринях, близько Карпентра...

— Карпентра? — здивувалася мадмуазель Люїза. — А знаєте, медам, я пробула в Карпентра майже цілий рік. І також бачила там Різдво...

— Ну, розповідайте вже хоч обидві далі, — нетерпеливилася Маруся.

Ноель розповідала.

Не було там ні снігу, ні морозу, ні голих дерев, перемішаних із чорними силюетами, вкритих жалобою ялин. Не було там ні важких кожухів, ні отих страшних гумових кальшів, пообшиваних смушком, ані саней, ані совгів, ані червоних носів та відморожених вух. Тепле-ретепле повітря, напоєне запахом евкаліптів. А крізь той гіркаво-смолистий аромат уже вчувалися солодкі пахощі мімоз та помаранчевого

³⁷⁾ Справжнє прізвище.

цвіту. На світі ж, що увесь — як суцільна прозора блакитна казка, ніби не існує нічого іншого, як тільки пастухи та зорі. Їх бо тільки й видно довкола: перших — по сході, других — по заході сонця...

— Так, так, — втрутилася Люїза, — це, дійсно, така блакитна країна, що оспівана Метерлінком у "Синій пташці"... Там — повно усміху й погожих радощів...

— Ах, хотіла б і я там колись побувати, — зідхнула Маруся. — Та, де там. Розповідай, Наталенко! — і вона притулила до Ноель свою заквітчану голову.

— В тамошніх селах, що приліплені, мов вулики диких бджілок, до кам'яних скель, уже довгі сотки років святкують Різдво Христове однаково, може вже з тих часів, коли серед тих пастухів жила ще "Народжена на Різдво", моя свята патронка — Наталена... Її день є завтра, — продовжувала Ноель.

— Я це пам'ятаю, — сказала Маруся.

— І я теж, — додала Люїза. — Але оповідайте.

— На час "пастушої" Служби Божої опівночі на постеленій у храмі соломі положили живу людську дитинку, наймолодшу в селі. Завинута в пелюшки, заквітчана свіжими цвітами, зеленню та стьожками, символізує вона Народженого. Щаслива мати дивиться сяючими очима на своє дитятко. Бо ж знає добре, що від нині воно має на собі Боже благословення і щастя для нього забезпечене на ціле дальше життя. Таж не тільки ті двоє мають що робити біля Вифлеємських "ясець", — кожна сільська родина виражає до них бодай одного свого члена. Он попереду стоїть "старший пастир". У нього в руці тонка, мережана, золота зоря-звізда. За ним — живі, правдиві ягнятка...

— У церкві? — скрикує здивована Маруся...

— А тож! Вони чисто вимиті, розчісані, мов

забавочки, прикрашені різнобарвними стрічками та обвішані переливчастими дзвіночками, що ввесь час акомпанюють урочистим співам людей. Часом яєсь і замаєє повним голосом... Але того вже пильнує цілий гурт хлопчаків-підпасичів, що з сопілками стоять довкола череди й під час Служби Божої грають перед яслами свої гірські свіжі мелодії. Також на показному місці стоять рибалки з живими, свіжо зловленими рибами, що, виблискуючи сріблом, тріпочуться в перекиненій на плече сітці.

— З-за плечей типової селянки з бронзовим обличчям — "Magalido"³⁸⁾, що ось тільки злізла з прикрашеного ослика, виглядають усміхнені чорнооки дівчатка. "Гвардіян" із Камарги, що пасе там череду рогатої худоби, так вичистив відзнаку своєї гідності — срібний тризуб на високому держалні, що його три гостряки виблискують, як вогники свічок. Три східні володарі, маги чи мудрці, у своїх високих тіях почувують себе тут "цілком як удома". Плащі тих володарів із численними прикрасами — не підроблені. Це цінна спадщина по прадідах, що її передають із роду в рід. І родина, яка зберігає таку посвятну річ, пишається тим, що "їх плащі куди ліпші, багатіше прикрашені, як по деяких сусідніх селах". Є тут і легендарна красуня, яку особливо люблять...

— Це ви про Савську Царицю — Reïna Saba? — запитала Люїза. — Знаєте, вона зо своїм почотом дівчат робила на мене найбільше враження. Ах, яка була гарна перед трьома роками! Звали її Оліва... — Olive la Roziere. Оліву бачила і я в тій ролі. Ще й у минулому році вона була дуже гарна та цілком молода. Пригадуєте, як усупереч усім історичним вказівкам цю орієнтальну володарку прикрашує середньовічний

³⁸⁾ Типово провансальське наймення.

hennin у формі високого стіжка, з якого спливає довгий прозорий завій на оздоблену гермелінами...

— З білих кріликів, щоправда...

— Але так гарно криє сукню з рясною спідницею та тісним корсажем...³⁹⁾.

— А від нього спадає додолу такий чудовий філіграновий пас та омонієра...

На хвильку дівчата заглибились у деталі туалети Савської Цариці, але їх перепинила служниця Юля.

— Чи ще чогось бажають панночки? — спитала вона.

— Ні, ні, — замахали всі руками.

— То може дозволили б мені піти на нічну Службу Божу?

— Само собою, йдіть. Юленько, а слугам скажіть: хто лишається вдома, може лягати спати, ми вже нікого не будемо потребувати...

— Фу, як добре відпочити без слуг! — засміялася мадмуазель Асту. — Ну, так...

— Савська Цариця пішки до церкви не приходить: вона й увесь її почот приїздять верхи на конях. За Савською ж Царицею тягнуться Маври та Мавританки, забувши про те, що вони — "невірні". Цих також приїздить на конях сила, при чому на коні звичайно сидить двос: кожний чорновусий Мавр везе перед собою в сідлі загорнену в біле покривало Мавританку...

— О, добре вони далися там у знаки! — перепинила Люїза, — бо ще й нині діти навіть співають там пісеньку про пам'ятний "декрет", що його оповістив маврський король "рівно в п'ять годин"...

— Ну, далі, далі! — просила Маруся.

³⁹⁾ Частина зодягу, а не корсет, що його носили під одежею.

— Що ж дали?... Коло Маврів — найправдивіші костюми мають "невірні", бо це живі, теперішні гітани та гітанки, такі, як вони й нині скрізь по цілій Іспанії. У циганок дивно виглядають їх голови, завітчані червоними й жовтими гвоздиками, але не так, як роблять скрізь, що квітки власне лежать на волоссю віночком, ні: у них квітки застромлені на довгих стеблинах, немов вони виростають із голів, як із вазонів...

Маруся щиро засміялася.

— А як же старші люди? — спитала вона.

— А, старші — ті на цей святковий день зберігають свої дорогоцінні старо-іспанські одяги...

— Бо ж вони також добре ще пам'ятають, що аж у XVIII-ім столітті прилучили їх до Франції, котра "десь там далеко!" — додала Люїза, — а тут для них "своя" земля, свої й звичаї, своя й мова...

— До ясел приходить і стародавня Сивілла зо смолоскипами та сувоєм своїх пророцтв про народження Ісуса Христа. За нею — когорта опалених сонцем бравих римських вояків-легіонерів. Це — туземне парубоцтво. Нарешті, з'являється в церкві сам Цезар...

— Здебільша це буває Марк Аврелій. Я ж бачила разом двох — Аврелія й Антонія Пія, — додала Люїза. — Зрештою, зайво питатись у люду про історичні події, що в'яжуть його з цими імператорами: факти вже затер час. Одначе пам'ять про ті особи живе, і для всього населення то "наші люди", "наші імператори". Ще б пак: у кожному бо селищі, чи містечку, як часто й у нас, стоїть якась давня пам'ятка: руїна храму, статуя, арка, що й досі проголошують "Gloria Romanorum". Нарід пишається тією славою, що її здобули його пра-прадіди — римські вояки. Тут оселилися вони з жінками та родинами, згідно зо старо-римським звичаєм, у таборах-селищах.

— І от, коли вже всі в церкві, — урочисто виголошує пан-отець: "Північ, християни! Христос народився!..." Тоді дзвонять дзвони, співають хори сопілок і розрадувані люди. Ах, як це гарно!... З тією піснею підуть і всі з церкви, несучи радісну новину довкола. Пастухи, і Маври, і маги, і селяни-верховинці, такі піренейські Гуцули...

— Але ж у церкві лишиться до ранку "почесна варта", — додала Люїза. — Так, так. Дитину з ясел візьме щаслива мати, натомість над яслами поставлять серед безлічі свічок монстранцію з Найсвятішими Тайнами. Навколо стають не діти, не якісь там міністранти чи немічні бабусі... Ні, там лишається "при колісці Христовій" цвіт села — найкращі з юнацтва та мужі, здібні носити зброю. І ці римські вояки, пастирі та гвардіяни, триматимуть "лицарську варту", то молочись уголос, то — напереміну — співаючи колядки...

Люїза відкинула голову на подушку канапи й задумливо додала: — Народові, що зберіг у крові поганську любов до форми, в душі ж має прищеплену Іспанією містику, однаково потрібні і живий символ — жива дитина, і містичні Найсвятіші Тайни. Однаково ясно бачить він Христа-Спасителя і в білому кружальці Найсвятіших Тайн, і в безгрішній ще людській лялечці...

— І скільки має він у цім світлої радості! — продовжувала Ноель. — Бо ж він усією душею переживає незабутню для людства Святу Вифлеємську Ніч, про яку, йдучи з гір, пастухи й Маври, Сибіля й Цариця Савська з обома римськими імператорами співають повним серцем радісну новину: "Христос народився!... Мир і спокій людям доброї волі"...

Всі замовкли, задумавшись над тими вічними, глибокими словами... Перша отямилася Маруся...

— От як це гарно — сказала вона. — Але ми так заговорилися, що може й у нас уже північ... Я ж приготувала для ворожби й віск, і оливу — ось піду, засвічу свічки, а ви гасить там лампу й переходьмо сюди...

Тим часом Люїза, розхвилювана згадками, тихо співала рідну колядку:

San Jose se fache
Que l'infernaou
Veni vorraï botiqua
Devant soun ouchtaou⁴⁰⁾

(Святий Йосиф гнівається,
Що той пекельник
Пришов та відкрив крамничку
Перед його вертепом)

Маруся оглянула таємничу декорацію ворожби. Із темряви неосвітленої залі блиснуло поверхнею сонного ставу велике дзеркало. В ньому відбивалося, творячи нереальний, кришталевий коридор, ще друге дзеркало, квадратове, поставлене між два свічники з тремтячими вогниками високих воскових свічок. За цими освітленими дзеркалами — столик, два стільці і два повні столові прибори. Не було тільки чомусь ножів.

— Ножів не можна, — вияснивала Маруся, — бо ж — не під ніч згадувати, — може й щось лихе трапитись. А це — показала вона на дві мисочки, що стояли на окремому столику, — молочна каша і трохи куті; конче мусить бути для "тих". Кутя мусить бути з маком і медом, щоб могли по-християнському справити Святвечір і ті душечки, що прийдуть. Душечки мертвих до молочної каші та меду — дуже охочі, — додала цілком серйозно з виглядом знавця трансцендентальних речей.

⁴⁰⁾ Провансальською мовою.

Вона поправила велику "психе" — велике овальне дзеркало в рухливих рамах, перетягнене сюди з мачушиного будуару.

Ноель завагалася. Скидалося це на чари і їй — "манастирці" не випадало ставитися з довір'ям до видимих забобонів. Але також не хотілось їй уразити й Марусі, яка з такою пильністю робила всі приготування та запевнювала, що цього "найпевнішого способу ворожби боїться рішуче кожна дівчина й мало котра видержить". Ноель у цю окультистику не вірила та її справді не боялася. Знати ж своєї майбутності й свідомо не хотіла з мотивів побожних, а також і з переконання, що наперед відоме життя може стати зовсім незносиме, як це їй не раз говорили й черниці в монастирі. Тому вирішила не противитися Марусі й залишилася сама в залі. Але тільки що сіла у крісло проти дзеркала, враз почула за собою шелест сукні. Думала, що то прийшла мадмуазель Люїза і, не дбаючи про Марусин заказ "обертатись, що б там не чулося і що б не робилося за спиною", — обернулася і стривожилася. Перед нею стояла та "Шовкова чорна пані", яку вона добре знала, бо вже багато разів бачила її ще від дитячих літ. Не дуже давно, нарешті, натрапила вона на її портрет і довідалася, що це одна з її прабабунь, яку десь у XVIII столітті уважали за найученішу жінку в Іспанії, Ізидора-Марія де Лячерда, "la dotoga", визначний професор мадрридського університету. До її голосу свого часу з увагою прислухувався весь учений еспанський світ. Коли Ноель була ще зовсім маленька, вона часто зустрічала "живу" отсю "Шовкову Паню", розмовляла та гралася із нею у великих залах бабуниного старовинного дому й у затишних місцях її велетенського парку. Бачила її й у стінах провансальського монастиря. І тепер, побачивши свою приятельку, Ноель забула про реальність і пішла їй назустріч. Тим-

часом "Шовкова Пані" зробила рух білою тонкою рукою, на якій висіла чорна агатова вервиця, ніби відсувала все те, що Маруся приготувляла до ворожби. Підійшовши близько до Ноель, нахилила вона трохи голову, немов притакуючи, а її гарні уста поворухились: Ноель цілком виразно вчула ті самі слова, що вже чула від батька: — *Ultimo veritas*⁴¹).

Звук того голосу, глибокого й свіжого, немов дотик електричної іскри, пробіг по всіх нервах дівчини. Перед очима пролетіло в швидкій хуртовині образів і барв безліч видінь. А серце наповнялося зовсім незнаним почуванням. Не було воно подібне ні на страх, ні на здивування. Здавалось, що вона втрапила в таке своєрідне духове довкілля, що не мало в собі нічого подібного до реальної життєвої атмосфери... Ще помітила вона, що їй завмірає віддих і темніє в очах...

За якийсь час Маруся й Люїза знайшли Ноель на килимі, кілька кроків від чародійної бутафорії в тяжкій млості...

⁴¹) У листі до мене писав пок. Василь Королів-Старший, що його дружина Наталена відзначається великою силою уяви: що собі уявить, те бачить і вірить мов і справді воно є... (Ол. Мох).

ПЕРЕД БАЛЕМ

Непереможена балетниця. Реабілітація. Мачушина інтервенція. Низка класичних абсурдів. Еремітка. "Синиці". Передбачений час. Доньки містців. "Мамки". Мати Єлисавета.

Клясові дами даремно нагадували про "добрий тон" і безвислідно сердито вигукували: цілий інститут хвилювався й гудів, як сполоханий рій. Та й як же інакше поводитися, коли прийшли сливе одночасно дві такі великі й майже неймовірні новини! Перша, — що в карнавалі відбудеться інститутський урочистий бал, на якому будуть приявні й батьки інституток та — що було далеко важливіше! — "гості" — вихованці кадетського корпусу. Друга ж новина ще більше хвилювала. І була це не якась там чергова видумка, а безсумнівна правда. Бо ж у великій залі, під царськими портретами оповістила її привселюдно сама директорка: в цих днях інститут відвідає імператриця Марія Федорівна, а з нею прибудуть два чи три великі князі. І... навіть усі вони можуть бути на інститутському балі!...

Кожна була дуже цікава: яка цариця, як вона поводитиметься, як буде одягнена, як виглядають великі князі та як вони ставитимуться на балі до вихованок? А що ж, як навіть будуть танцювати?!... Дискутуючи на ті теми, інститутки ввечорі й уранці, а то й серед дня, запопадливо працю-

вали над ідеальним виглядом своїх нігтів і бездоганною білістю зубів. Чомусь уважали вони, що в цьому суть найважливіших подробиць "доброго тону" й краси.

Про лекції ніхто не дбав. Дарма, що кожен професор підкреслював інституткам, що Її Величність напевне буде цікавитися саме його предметом, "безперечно" прийде до кляси на його лекцію й конче буде сама питати вихованок. З усього ж учительського збору одна тільки — вчителька танців, бувша балетниця імператорських театрів, на наймення так само, як і очікувана цариця, — Марія Федорівна, нікому не нагадувала, що "цариця прийде на її лекцію", але ж муштрувала інституток, як старший десятник у війську. І... так, як він, лаяла "всіх і вся".

Щоправда, праця, яку вона вирішила виконати, не була легенька. Але Марія Федорівна завзялася від свого проєкту не відступити. Доказувала вона, що всі рецитації, деклямації, продукції п'яніна й подібні втерті точки — трафаретно конечні на кожній учнівській вечірці, — дошкульно нудні.

— Тільки добре впорядкована танкова програма була споконвіку й до кінця віку буде єдиною блискучою забавою на врочисто-святковій вечірці! — це було її непорушне кредо і profession de foi.

І вона так завзято воювала за свої переконання на всіх учительських конференціях, що, зрештою, перемогла всіх. Тож, після "вступної" кантати на випадок "авгутейшої присутности на балі" та єдиної музичної точки — гри Миколи Віталієвича Лисенка на роялі, — ціла програма перейшла до рук самої Марії Федорівни.

А коли це сталося, вона не зволікала ні хвилини, а враз почала "муштру" балетних умілостей. Сказати би, вступом до тієї муштри був наказ Марії Федорівни, щоб усі вихованки, без

вийнятку, пройшли клясами перед нею в "поході грацій". Цей похід виглядав так, що інститутки за тактом музики проходили, а водночас виконували руками гармонійні рухи над головою й переступали з пальців на п'яту так, щоб носок правої ноги доторкався підлоги одночасно з п'ятою лівої, і навпаки. Балетниця уважно оглядала кожну вихованку та зморщивши свої наліплені брови, робила в п'ям'ятковій книжечці таємні, часом навіть довгі помітки.

Тим часом ухвалили програму, яку вона уложила. Але ж повний тріумф чекав Марію Федорівну після того, як вона покликкала на одну з чергових проб повний склад інститутського начальства, що прийшло, захопившись балетом малих "семачок", десятилітніх вихованок першого року науки в інституті⁴²). Була це власна композиція вчительки: весняна ідилія цвітучої левади, куди позліталися метелики, мавки, жучки, бджілки, тощо, щоб радіти з життя. Чудовий був і менует та гавот⁴³), де танцюристки виступали в напудрованих перуках та "паньє". Непогана була й обов'язкова "русская", що цього разу мала комічний деталь: бояринями в кокошніках і душегрейках⁴⁴) були, як на сміх, всі до одної Німкені, бо ж ніхто, як вони, не надавалися так на "руських красавиць": високі, поставні, круглолиці, з обличчями — як кров із молоком, та з рухами "плаваючих лебедів"...

Але й на тій пробі виконали інститутки тільки деякі, вже вивчені точки. Дальша частина програми ще тільки творилася. А тому після обіду, замість вести на двогодинний прохід, зганяли

⁴²) В тім інституті 1-ша кляса була найвища, а не навпаки, як це є в сучаснім шкільництві.

⁴³) Давні французькі танки.

⁴⁴) Московські слова. Кокошнік = очіпок. Душегрейка = жіноча одежина без рукавів.

"фігуранток" і "солісток" до великої залі. Та перша, маленька, безвиразна й безбарвна жінка, — що видавалася тільки додатком до рояля, а не окремою істою, — покірливо вибивала на клявіатурі день-у-день ті самі мелодії, а Марія Федорівна, переплітаючи свої вказівки та завваги добірною лайкою й ущипливими дотепами, відбивала такт долонями:

— Раз-два-три... Раз-два-три... Ізо, не став же ноги по-коров'ячому... Раз-два-три... Ваше пресвященство, Василевська, звольте ласкаво прислухатись: це ж гавот грають, а не "іспола еті деспота" вам співають!...

— Ну, досить уже "отарного" танцю... Солістки!...

Та перша жваво розсипала на роялі блиски та іскри "тореадора й еспанки". Бо ж: — "Балетний виступ без еспанських танків — однаково, що стіл, обслужений без соли!"...

Зацокотіли кастанієти: "еспанка" Мальчеська заточилася перед "тореадором" — Мариною Данильчуківною. Ті, що не танцювали, могли сидати на лавках попід стінами. Несподівано погляд Марії Федорівної впав на обличчя Ноель і вловив на ньому щиру посмішку.

— А ти, сонна одаліско, чого зраділа? — Марія Федорівна "тикала" всім вихованкам і всім давала додаткові прізвища. — Ну, кажи, чому смієшся?

— Смішно ж, Маріє Федорівно, бачити як Марина тримає кастанієти!

— А що ж так у тім тебе втішає?

— Бо ж вона тримає їх, як гітана, а тим часом зображує торера. До того ж чоловіки, чи парубки ніколи не підносять кастанієтів таким рухом над головою, бо то рух тільки жіночий. А крім того Марина відбиває "хоту"...

— Чи бач? — здивувалася чи розгнівалася балетниця. — В якому ж це університеті ти таких мудрощів набралась?

— На кожній "плаца", у кожному "патіо", і всіх вулицях це можна бачити.

— Де, де на вулицях, у Києві чи в Кобеляках?

— А хоч би у Сан-Себастьян, або в Сан-Хозе. Також і в Піренеях на кожному ярмарку повно гітан!...

— Ах!... Ну, то ти так і говори!... Я ж забула, що ти в нас "знатная іностранка"...

Біографія Ноель була відома й Марії Федорівні, як і всьому інститутіві.

— У-гу-у! протягла ще раз Марія Федорівна й продовжала: — Раз-два-три... Раз-два... — і нагло урвала та вже зовсім поважно звернулася до Ноель:

— А може й ти вмієш якийсь із тих танців?

За хвилину Ноель уже показувала вчительці, як бере в руки кастанієти "християнка", а як "гітана", а потім під звуки балету з "Кармен", незнаного в інститутських стінах, кинула цілий жмуток рухів і постав, що зілюстрували "малягенью", "севільяну", "фляменко", "халео"⁴⁵⁾. Марія Федорівна вже не лаялась і не злосливила. Змінюючи один танок на другий, зупиняла вона Ноель і сама робила кілька танкових кроків, бажаючи поправок, немов вони змінили ролі. Скінчилося тим, що вчителька почала цілувати Ноель і оповістила:

— Годі з "тореадором і еспанкою". Цієї каші не буде. А на еспанські танці підеш ти, Ноель, з "хотою". Маємо чудову Глінкову музику, що її всі знають...

І так Марія Федорівна, сама того не знаючи, робила для Ноель велику послугу й давала їй повну сатисфакцію, бо поручила танцювати пе-

⁴⁵⁾ Еспанські танки.

ред царицею ті самі "кафе-шантанні" танці, за які мадам Рапне грозила отій "дивовижній манастирці", що "деморалізувала" своїх подруг, — вигнанням з інституту. До речі згадати тут, чим скінчився тодішній напад мадам Рапне на Ноель.

Директорка, діставши інформації від клясової дами, повідомила нерідну матір Ноель, що її пасербиці грозить видалення за недобру поведінку. Мачуха ж дівчини, шляхтянка з Галичини⁴⁶), вельми енергійної вдачі, як і цілий її "войовничий" рід, замість відповіді, сама приїхала до інституту.

На її домагання зібralися в директорки всі "компетентні у тих справах" члени інститутського начальства. Коли мачуха почула, що всі обвинувачують Ноель "у занадто вільній поведінці", відразу згодилася, щоб ту "дівчину звідсіля забрати".

— Але на тому справа не скінчиться. Я буду приневолена подати до преси, що ваш інститут уміє так основно псувати дівчата в короткому часі, що покірлива, тиха, побожна й слухняна дівчина, взірцево вихована в монастирі, моральна в найменших дрібницях, — стає небезпечна для моралі інших. Гадаю, що мені, як її нерідній матері дадуть віру, бо ж я, мачуха, не маю чого за неї особливо заступатись. А крім того, я спробую на ту справу звернути увагу може ще компетентніших осіб, як тут приявні...

Коротко кажучи, вислід тієї "милої" розмови був такий, що Ноель і на далі залишилася в інституті. Про "хоту" ніхто ніколи не згадував.

⁴⁶) Ні! Чешка. Зі славного чеського роду непокірливих Австрії Лосів. Отто Лосів був страчений по білогогорській битві. Вінцент із Лосів — р. 1848 був страчений у Відні, після чого ті, що збули з цього роду, емігрували до Франції, запрягнувши, що повернуть лише до "самостійної й незалежної Чехії".

але її товаришкам і вчительському зборові наказали пам'ятати, що дівча "виросло під зовсім іншим небом, ніж те, до якого вони тут звикли". До того ж, ще й здоров'я Ноель із весною дуже погіршало. Її остаточно примістили в окремому покою в інфірмарі. Так стала вона інститутською самотницею.

Інститутський лікар, д-р Артур Шефер, оглянув хвору й вислухав її. Між іншим креслив їй лінії на плечах та грудях. Коли ж дівчина виїшла з його кабінету, махнув рукою.

— Може до кінця науки в інституті ще витримає. А далі — то вже не наша річ.

— Хіба ж таки й справді так серйозно? — захвилювалася добросердна Юлія Миколаївна, лікарська помічниця — "старша сестра". Вона жаліла кожне молоде життя й усіма способами намагалася зберегти його. — Але ж можна ще спробувати, докторе...

— Сестричко! — перервав її мову лікар, — що спробувати? Які можуть бути спроби побороти систематичний абсурд? Та й не один! Цілу низку клясичних абсурдів, що з них складається вся тутешня система. А найбільший — це наш інститутський статут, взорований на давнім, зложенім ще мадам де Ментенон для виховної жіночої установи у Франції. Відомо ж, що "что русскому здорово, то немцу смерть". Але ж ця думка залишається правдива, коли її відвернути. Подивіться самі... — лікар почав вичисляти характеристичні своєрідності інститутського життя. Згадав насамперед одягу: важкі, камлотові сукні з таким декольте, що з нього мусять виступати плечі "на два сантиметри". Прикриті ж вони тільки багистовою пелеринкою. Тим часом у клясах по кожній лекції відчиняються усі вікна, незалежно від того, скільки ступенів морозу надворі. І по науці раз-у-раз "провітрюють" усякі помешкання, а між ними й спальні, які потім

ніяк не можна нагріти. Видима річ, що все те було б добре для Франції, особливо для її тепліших країв. Далі спинився доктор на укладі лекцій та щоденних праць. Дівчата мусять щодня просидіти по 10 годин на одному місці. Бігати, кричати, скакати на перервах їм не дозволяють. Можуть вони тільки поважно проходжуватись. Замість руханки й вільних танків, що бодай трохи зменшували б дошкульту недостачу руху, — балетні вправи з безконечними ходами, поклонами, "позиціями", "шассе-круазе", "глісадами", мало не "пуантами". Далі — їжа. Напричуд немачна й нераціональна. Зовсім природно, що діти її їсти не хочуть, а натомість напихаються всякими солодощами.

— Коротко кажучи, — щиро обурювався лікар, — і для здорової, загартованої дитини, все те — велика й тяжка проба. А ця ж — із соняшного Провансу, де вона звикла не тільки до соняшного тепла, але ж і до теплого усміху, до ласкавих облич черниць, що навіть у чорній рясі ніколи не втрачють життєрадості, бо ж їм немає чого журитись. І от, цю дівчину привозять у холодну, сіру казарму, вчать "ставати в ряд", їсти нестравні "пиріжки" й товаришувати з людьми, що вважають за ідеал пристойності "тільки те, що трохи нудне", а за "хороший тон" — ніколи ні з чого не бути зовсім вдоволеним, пристосовуватися до психології людей, що... ну, що починають свій день прополіскуванням своїх кишок гарячою водою, званою "чаєм", "руським чаєм", чорт би його взяв! Ні, ця дитина ніколи не навчиться "тужити за недосяжним" і прямувати до "туманних ідеалів". — Кажу вам, сестро, ця дівчина мусить умерти не від туберкульози, а від того, що вона тут без коріння, вирвана зі свого ґрунту й пересаджена в цілком чужий. І тому вона й сама всім і завжди — чужа, чужа й одинако самітня. Так чим же їй поможете?...

Юлія Миколаївна сперлася на стіл. Її втомлене й зів'яле обличчя порожівіло. Трохи звогчені очі заблищали. Докторове порівняння Ноель із рослиною без коріння викликало в глибині серця несвідомий образ хирлявої пеляргонії в засохлому вазонку, що, може, в садку, на світлі й у теплі була б помітною "кольоровою плямою"... Чи ж не така й вона сама? Не усвідомлюючи собі, кого якраз їй жаль — себе чи Ноель, схвильовано запитала:

— Але ж, Артуре Олександровичу, є ж якийсь спосіб?

— Гм... Ну, є. Аж два! — різко, як це буває у добрих із природи людей, відрізав лікар. — Перший: зробити з цієї дівчини тверду суху еґоїстку, що цікавилась би тільки своєю власною особою, а ніколи нікому не дала б і частиночки свого серця. Бо ж тут для неї дружба — розчарування, непорозуміння, коротко: трагедія. Або...

— Або? — підвелася голова сестри, зв'язана білою хусткою.

— Або другий, порадити їй, щоб не зважала на весь тутешній порядок: на "товариство" з його традиціями, тоном і забобонами та опінією громадянства. А передовсім не зважати на власну родину й із "кисейної баришні", на яку її дресують, перетворитися на одиницю, що знає, чого хоче, але не має нікого, на кого могла б покладатися, крім себе самої. Це — моя прогноза для неї. Коли ж вона не схоче жадного з тих двох ліків, то ви, сестро, що сприяєте їй, будете проважати на цвинтар її труну. Так! Бо вона помре не з туберкульози, кажу, а з нудьги, з порожнечі, з душевного холоду, з недостачі душевної поживи. Одно слово, як рослина без коріння...

Ноель остаточно перевели із загального помешкання до окремої "рогової" кімнати в шпи-

талю. де вона мала постійно проживати. Був це запасний покій, що його тримали на випадок масового захворювання інституток. Тому й він майже завжди стояв пустою. Два великі вікна й скляні двері на терасу-балкон провадили в гарний інститутський садок, з великими старими деревами.

Ноель жила зовсім сама. Сестра-жалібниця Аліна Михайлівна мешкала в сусідній, меншій кімнаті, приходила ж щовечора "пити чай", позичити якусь книжку, чи просто трохи поговорити, тобто ніби відвідати. Позатим Ноель не мала ніякого "догляду". Вернувшись "згори" по науці в четвертій годині, дівчина залишалася сама та, змінивши однострій на вигіднішу власну одіж, могла жити й робити, що хотіла, без тих безупинних "завваг", що, мов павутина, оплітали кожен рух дівчат там, "нагорі".

Такі умови життя були найприємніші. Крім усього іншого, дуже перешкоджало Ноель зблизитися до своїх шкільних товаришок незнання московської мови. А тих, що "думали" по-французьки, було в цілій клясі, крім неї, тільки три: кавказька княжна Каратова та дві Українки — Марина Данильчуківна, що її мати була Француженка, і Маюша Тарновська, з відомої родини українських діячів. Одначе й вони не відповідали вдачею Ноель. Княжна — гарна, як тонка англійська гравюра, обожала власну красу, свій титул "найяснішої" і цим виповняла свій світ, що ставав цілком відрубний від світу іншого. Марина, скромна й тихенька, з дрібними рисами в обличчі, чисто-гарнесенька французька "Агнеса", не мала ні на що власного погляду, чи якогось окресленого бажання. Була типова "добре вихована панночка", що вміє приємно усміхатись і слухати старших та загальної opinii. Маюша ж, дуже розвинена умово, дотепна й досить зла, що було видно з її колючих сарказмів, навмисне

підкреслювала, що вона негарна і так ставила психологічні перешкоди, щоб критикувати її зовнішність та якнебудь співчувати їй. Але ж видно було, що те підкреслювання мало потішало бідну дівчину. Що далі, ставала вона все з'їдливіша й дразливіша. Часто глузувала навіть із себе самої.

А проте Маюша була одною з найближчих подруг Ноель. Зближувало їх не тільки те, що вони говорили однією мовою, а ще й щось інше. Маюша була "шифристка", тобто відзначена за добрі успіхи в науці, а крім того була й найліпша математичка в цілій клясі. Ноель же ніяк не могла дати собі ради з московськими математичними термінами. Тим то, спочатку, коли її вперше покликав до таблиці професор математики, то слухав її відповіді з великим здивуванням, а потім не витримав і зареготав:

— Вибачте, мадмуазель. Я спочатку гадав, що не розумієте ви. Тепер же признаюсь вам щиро: нічого не розумію я.

Тож треба було якось порозумітись. В цім прийшла з поміччю Маюша, що перекладала для Ноель французьку математичну термінологію московською мовою. Так постали зшитки, рукописні підручники французько-московської математики. Інспектор, довідавшись про них, назвав їх жартом:

— **Ad usum Delphini.**

Маюша підхопила дотепну назву:

— Якщо Лячерда — Дофін⁴⁷⁾, то мені належить титул єпископа Фенельона⁴⁸⁾.

Так і залишилися до самого кінця побуту в інституті з цими назвами й жартом титулували одна одну:

⁴⁷⁾ До вжитку Дофіна (престолонаслідника в давній Франції).

⁴⁸⁾ Фенельон, єпископ та вихователь герцога бургундського, тоді дофіна.

— *Altesse!*...

— *Votre Grace!*...

Іноді останню назву змінляли характеристикою Фенельонового учня — "Petit Demon" ("Чортеня"). — Але ж Богданова не пропустила нагоди, щоб додати своєрідний варіант: тому що Маюшу називали Архимедом за її ерудицію та начитаність, то Богданова для зручності скоротила те наймення на "Ахметка", що нагадувало їй рідний Крим, де жив її славнозвісний дядько архієрей.

**

День балю зближався, через що все менш притримувались усі порядку інститутського життя. Увечорі, від 5-ої до 8-ої години, мадам Рапне нічого не повторяла так однотонно, як заклинання:

— *Apprenez, apprenez, Mesdemoiselles, apprenez!*... (Вчіться, панночки, вчіться!).

В одноманітному притишеному гудінні, що звичайно панувало в класі, зненацька виривався напівстриманий вигук, приглушений сміх. Часто вставала зо свого місця то одна, то друга інститутка і, підійшовши з приписовим реверансом до столу клясової дами, прохала дозволу йти на танкову пробу, або на вправи музики чи спізу. І це "Herumkutschiren" (ізда в колі довкола), як називала фройляйн Оттилія кожний рух по класі, — не карали й не нагадували, що один із найважливіших обов'язків вихованок поміж 5-ою і 8-ою годиною — це сидіти спокійно на своєму місці. Ті ж, що вже вивчили лекції, могли читати, вишивати, малювати, писати листи (тільки до батьків). Навіть було можна й тихесенько розмовляти зо своєю сусідкою, але так, щоб це нікому не перешкоджало вчитися. Коли ж хто хотів, чи потребував поговорити з товаришкою, що сиділа десь на іншій лавці, то на це треба

було попрохати дозволу клясової дами й докладно вмотивувати, чому інститутка пересідається: чи хоче спільно вчитися, або вдвох читати одну книжку, чи допомогти в вишиванні, тощо. Тоді клясова дама наперед запитувала вихованку, чи вона вже вивчила свої лекції. Коли ж дістала позитивну відповідь та коли мотив прохання був досить важний, — дозволяла йти до чужої лавки. Іноді ж такі прохання клясова дама відкидала без жадних пояснень: — Немає в цьому жадної потреби!

Тоді всякі аргументи, докази й інтервенції були зайві. Як дали раз наказ, то вже жадні прохання не могли його взяти назад. Узагалі ж з усього інститутського персоналу клясові дами були найтерпкіші. Вони немов підкреслювали, що ненавидять своїх вихованок і викликали їх на постійну й безоглядну війну без замирень. Видима річ, були й рідкі вийнятки, що тільки потверджували загальне правило.

В чому була причина тієї ненависти й переслідування, тяжко сказати. Мабуть виховування підростаючого жіночого покоління день-у-день, рік-у-рік, а часом і ціле життя, — безмірно томилу тих жінок, здебільша самотніх, зів'ялих в одноманітній і нелюбій праці на шматок "насуцного". Ніколи не зазнали вони ні родинного тепла, ні спокійної, затишної атмосфери, прихильности чи ласки. Клясові дами, — чужинки, були це звичайно добре виховані й освічені чужинки — Француженки й Німкені — спеціально запрошені на вихованок, діставалися до інститутів шляхтянок. Тут вони мали забезпечене ціле життя: платню, помешкання, їжу, світло, опал, а навіть, згідно зі старовинними статутами, належались їм окремі додатки (як і придворним дамам) на пудру, перуки й на свічки. Але ж одночасно їм так само слід було прийняти день-у-день, рік-у-рік таку ж саму порцію прикроців

від своїх вихованок. Що п'ять років платня азтоматично збільшалася. По 25 роках могли покинути службу й діставали доживотну платню. Але ж могли служити й далі, і 30 і 40 літ. Тоді те, що назбиралося з доживотної платні, видавали "на руки" усе враз, коли клясова дама покидала працю.

Крім чужинок були між клясовими дамами й Московки, переважно інститутки-сироти, що вчилися "за заслуги батька" на державний кошт. Скінчивши шкільну науку, така "держазна сирота" не мала куди йти й не була здібна заробляти на прожиток. Тож вона залишалася в інституті, щоб продовжати далі традиції своєї "Альма матер", традиції ті самі, що колись цілий час дошкуляли їй самій. Спочатку така дівчина була т. зв. пепінієрою", опісля "допомічною дежурною", а врешті ставала вже правдивою "клясовою дамою". За 30-40 років така "синиця"-сирота здебільша ненавиділа весь людський рід, а особливо його жіночу половину, а з цієї половини — найбільше молодь, бо ж до молодих належала будучина. А в "синиці" не було ні минулого, а ще більш не надіялася на майбутнє. Все, що минуло, було без приємних спогадів, без подій, без усміху, без бур, повне сірої нудьги та морочливого гарчання у відповідь на дрібні, але колючі пустощі дівчат. Дарувати ж і забути все те мало хто хотів, чи вмів.

Дівчата ж відчували, чисто звірячим інстинктом, хто і завіщо переслідує їх з ненавистю, а тому мстилися, де і як могли.

Однак перед такою особливою подією, як бал, — затихло трохи й те вічно розбурхане море завжди бойових настроїв. І для клясових дам бал був подією не меншою, а може ще й більшою, як для багатьох інституток. Була це передовсім щербина в марудній одноманітності щоденного ладу. Разом із щоденною темносиньою

сукнею-одностроєм, змінювався й настрій. У ясно-блакитній святковій кожух "синиця" почувалася ніби помолоднілою, ліпшою. Навіть часами обличчя прояснювалось усміхом, а звуки музики будили затерті й бліді, коли не спогади про факти, то бодай спогади про колишні мрії. І на хвилину ці воскреслі тіні оживали знову, заступали дійсність, що на ній, мов на брамі Дантового пекла, був напис:

Lasciate ogni speranza! (Залишіть усяку надію!).

Але ж тоді жадна цього не розуміла. Це нерозуміння било й далі своїм лихом в обидва боки...

У передбалаєві часі володіла цілим інститутом майже монархічно бувша балетниця Марія Федорівна. Цілий день чулися її оплески в долоні, що відбивали такт, то твердий, мов військовий, голос, що числив:

— Раз-два-три, раз-два-три...

За хвилину цей голос замовкав у залі, натомість у довгому коридорі дзеленчали сріблито-ніжним голоском численні прикраси, що були припняті на пасі золотим ретязем. Як дух, ходила вона у підбитих гумами, нечутних, але елегантних черевичках. По лекціях, коли професорів уже в інституті не було, Марія Федорівна залишалась іще, хоч і мешкала десь у приватнім, а не в інститутським помешканні. Тоді несподівано відчинялися двері. У клясу заглядала голова з гарною зачіскою, напудрована, але ніколи не нарум'янена, з наліпленими бровами. Різкий голос укидав прізвище "фігурантки" чи "солістки". Не питаючи дозволу, тільки з напізпоклоном до клясової дами, додавала вона:

— До великої залі, на вправи!

— До рисувальної, на сольові вправи!

— До гардероби, зо мною!

І з незрозумілим для того, хто його не знав, акцентом париського "гавроша" додавала:

— Et hop! Plus vite que cela! Circulez! (Агов! Прудко! Обертайсь!)

Впорядчницями вечірок бували тільки ті, що мали того року покинути школу. Тому в класі першій, тобто найвищій, виконували ще іншу підготовчу працю. Малювали програмки вечірки. До цього змобілізували всіх, хто тільки зміг якнебудь орудувати олівцем чи красками. Талановитіші виявляли власну творчість. Інші перекальковували вже готові образки та малювали їх красками. Нарешті ще інші, призириливо звані "девкі-чернявкі", тільки переглядали ілюстровані видання шкільної бібліотеки й закладали паперовими стьожечками сторінку, з придатним до скопювання малюнком, звичайно з віньєтою. Останній дотик до тієї "мистецької сторони" вечірки належав клясовій дамі: вона переглядала вишукані ілюстрації, цензурувала їх і передавала далі "до продукції". Програмок, часом зовсім непогано зроблених, готували дуже багато, щоб стало для всіх гостей, навіть і тоді, коли б їх прийшло більш, як сподівались.

Нарешті, залишалося ще прикрасити велику залю, меншу — рисувальню та тепер спільно злучені три великі світлиці найвищих клас. Прикраса залі належала до вчительок малювання та рисування. Їх було дві: стара Ольга Інокентівна, звана "Охра", вся в гнідуватій одежі й у такій самій перуці, і молода, Юлія Вікторівна, що мабуть тількищо вийшла з Академії Мистецтв, гарна дівчина з вогнево-рудим волоссям і сліпуче білою барвою обличчя. Інститутки "обожали" Юлію Вікторівну і за те, що була молода та гарна, і за товариську поведінку з вихованками, і за своєрідну хлоп'ячість у поступуванні. Але ж усе це не перешкоджало приліпити до неї дразливе прізвисьце "клячка" — слово, що ним Юлія Вікторівна звала липку гумку, вживану при рисуванні.

Учителькам "естетики" дали до помочі найздібніших до тієї праці дівчат. Тоді раз-у-раз приходило до сутички з донькою славного на всю Російську імперію маляра М. В. Нестерова. Він малював Київський Володимирський Собор, мав величезний успіх у Парижі, а потім намалював свою знамениту картину "Святая Русь", що свого часу наробила чимало шуму в мистецьких та літературних кругах. Хто з тих кругів відважився признатись, що не знає "Святої Руси", діставав титул "сикамбра", чи "тмутараканця". Ольга Нестерова була вийнятово гарна, висока, струнка дівчина, з величезними чорними очима на блідому, якби перловому, обличчі. Вона майже завжди була моделем для свого батька, позувала при малюванні ангелів, св. Катерини, св. Варвари, св. Ніни, у славному "Великому постригу" і т. ін., без кінця. Але ж на цьому й кінчалися зв'язки Ольги з мистецтвом, бо ж усе разом із красками й пензлем, усе, що в'яжеться з рисунками й малярством, — вона неназиділа цілим серцем, і не хотіла про це й чути. Щодо того не міг її зрозуміти ніхто — ні вчителі, ні інститутки. Хіба що єдина її "подруга", — якби ж Ольга знизилася до того, щоб із нею приятелювати! — Лара Ходоровська. Була це донька професора музики, відомого піяніста, знаного з добрих концертів. Його любили Кияни, а дехто, як і він сам себе, вважав за визначного композитора. Лара ж, коли була приневолена йти на батьків концерт, звичайно в святкові дні, то годилася на те тільки за "хабаря", — тобто за якийсь значніший дарунок. У науці ж музики, здається, була остання в цілому інституті.

Лара могла б зрозуміти Ольгу, але ж між ними не могло дійти до таких "дружніх виявів почувань". Вони вчилися в інших клясах. Коли між дівчатами була така різниця віку, що вони вчилися одну чи дві кляси вище або нижче, то

порозуміння ще було можливе, але більший інтервал уже зовсім нівечив можливості якихось тісніших взаємин. Для всіх "старших" молодші були "дітвора", "дітлахи", або "немовлята". Тим то старші могли малечю в найліпшому випадку хіба тільки напіввибачливо гордувати. До того ж причинявся й статут, що забороняв усякі взаємини між різними класами, немов це були не частини однієї школи, а різні школи. Тож "звірята", тобто вихованки нижчих клас не сміли ані гуляти в садку тими самими алеями, що ними гуляли старші, а також мали й свою окрему рекреаційну залю, що її старші звали погірдливо — "дитяча кімната"... ("nursery").

Ця зневажлива постава до "малечі" перекидалася й на клясові дами сьомої, найнижчої класи. Їх, мовляв, офіційно називали "мамки". Ця назва була дуже образлива, і тому вони обурювалися "смертельно", коли десь зачули це слово. У відповідь на те сердилися старші інститутки, що не жалували труду, щоб відплатитись. Одна "мамка" почувалася безупинно ображена. Тому їй раз-у-раз додавали старші вихованки не менш моторне прізвище "Хрюшка", себто чемну назву безроги. Друга "мамка", Німкєня, рідко коли "втішалася" тим титулом, бо ж її безкрая терпеливість, добрість та м'якість поведінки зовсім роззброювала навіть інституток. Наприкінці свого життя ця Німкєня-лютеранка прийняла православ'я й постриглась у черниці в Київському Покровському Манастирі. Тоді постав освячений традицією звичай: усі інститутки, скінчивши курс, конче складали візиту преподобній "матері Єлисаветі", колишній "фройляйн" Ельзі Нідман. У її білесенькій мініатюрній келії з небарвленою підлогою розливалися пахощі кипарису і яблук та залишали незабутні враження, подібно як і рожеві відблиски косого соняшного проміння (бо ж мати Єлисавета мала вільну хвилику тіль-

ки понад вечір) на чорних м'яких завоях та виблідлих, немов сльозами до прозорости промитих, колись блакитних очах усіма улюбленої матері-вчительки монастирської школи...

КАРНАВАЛЬНІ НАСТРОЇ

"Фіка" оженився. "Бунтарство". Треба не хотіти знати! Два Артури. Чужинецька тактика. Причини відчуження. "Котятко"-Аліна. "Донощиця" Варя. Чужа. У підніжжя вівтаря. "Чого не знає Івась, — не знатиме й Іван".

Лекції проходили, як звичайно. Але ж і тут було дуже помітно, що суха суворість дисципліни порушена. Нестримно-веселий дух "масляної" (карнавалу) пробивався за інститутські мури й наповняв собою всі щілини, не мінаючи навіть і застарілих та запеклих клясових дам.

Але ж прийшов день справді виїнятковий не тільки для Ноель, а й для цілого інституту...

Почалося з самого ранку. Фройляйн Оттилія, перевівши по сніданню щоденні півгодинні вправи з німецької мови, попрохала вихованок відповідно поводитись, якщо вона трохи затримається вдома. До неї мала прийти на перерві швачка міряти нову, святкозу сукню на баль. Виходячи ж із класу, вона все таки обернулася на порозі й додала кілька сентенцій, конечних, щоб удержати порядок. Якщо вона затримається довше — найбільше десять хвилин, то інститутки-шляхтянки мусять пам'ятати, що вони — "дорослі панни", а не "вуличні хлопчиська". При тих словах її кам'яна фізіономія спробувала виявити якусь тінь

усміху. Цього було досить, щоб усім ураз захотілося пустувати. Але покіль радилися та обміркували проекти чергового "скандалу", різкий дзвінок спрямував усі думки в інший бік. На сходах з'явилася довгонога постать учителя географії, Федора Павловича Нестимова⁴⁹), або "про домо суа" — Фіки. Зо всього інститутського персоналу Фіка був найнещасливіший *souffre douleur* (предмет, щоб на ньому зривати злість).

Мав він м'яку й добру вдачу, але ж усі добре знали, що він, хоч довгі роки вчителював, ніяк не звик до дівочого товариства, боявся інститутських жартів і незвичайно соромився дівочого глузування чи сміху. Саме тому ніколи не пропускали дівчата нагоди, щоб узяти Фіку "на мушку".

Тож, ледве він зачинив за собою двері, як ціла кляса з перебільшеною чемністю вже присідала перед ним у глибокому поклоні, і тридцять шість дівочих голосів радісно вигукувало:

— Гратулюємо! Гратулюємо!

Була це стара штучка. Фіку звичайно кілька разів до року вітали чи з іменинами, чи із днем народин, щоб тільки викликати його сміховинне засоромлення. Бо ж звичайно йому червоніла лисина, брови під круглими окулярами лізли на чоло, обличчя ж багріло так дуже, що очі аж заливало слізьми. Тоді він знімав свої окуляри в золотій оправі та дуже дбайливо протирав їх. Інститутки ж тішились, що тоді можна йому відповідати несотворені речі, бо ж Фіка отямиться й почне розуміти відповіді хіба що аж на третій лекції. Але ж, здається, найбільш чудернацьке було те, що в цього дитинно-соромливого чоловіка, що мав понад сорок літ і виплекав собі

⁴⁹) Справжнє прізвище цього професора було Федір Павлович Істошин.

довжелезну бороду, як біблійний пророк, — була дитяча вимова: він вимовляв С" замість "Ш".

Тепер професор не встиг іще піднести догори брови, як несподівано для всіх із першої лавки виступила наперед Катря Витовська. Її обличчя було повне зворушення й гідности. Це одурило навіть товаришок. Але ж за хвилину по всіх лавках уже порскав стриманий сміх. Тим часом Катря виголошувала промову — імпровізацію. Вітала сердечно "нашого любого професора" з учорашнім "найурочистішим днем у житті кожної людини".

— Дай вам Боже, Федоре Павловичу, щастя й довголітнього віку в оточенні милої й численної родини! І не тільки побачити, а й одружити дітей ваших, та й... дітей їхніх...

Хтось з останніх рядів потиху, але ж зовсім виразно й чуто заспівав: — "Многая літа", — як співалось у "табельні дні", тобто дні свят царської родини.

У Фіки враз виступили сльози під окулярами, а стряпки волосся довкола лисини піднеслися вгору. Він певне відчув те, бо ж намагався лівою рукою пригладити залишки колишньої чуприни, а правою махав на Катрю.

— Що ви? Що бо ви, панно Витовська?! Які діти? Яке одруження?

— Яке?... Таки ж ваше, Федоре Павловичу! — вдавала здивування Катря. — Ми ж бо вже всі чули, що вчора ви зволили одружитись. І... такий ви недобрый, нам, що вас так люблять, навіть ні словечка не сказали наперед! Ми тому не встигли навіть букета приладити, як слід...

— Та, що ви? Тож — чисті вигадки. Запевняю вас, *Mesdemoiselles* — притискав обидві руки до грудей розгублений Фіка. — Та ж слово честі...

Катря почервоніла.

— Ну, як же це можна говорити, Федоре Павловичу?! — з сумним докором промовила вона.

— Ми так раділи тому, що, нарешті, ви знайшли своє щастя, а ви... ви й тепер ще затаюєте це перед нами. Хіба ж ми заслужили на таку поведінку? Правда, медам? — звернулася до подруг. — Не сподівалися ми, не сподівались!...

Катрин голос тремтів щирими сльозами. В той мент її прийдешня кар'єра була цілком вирішена. Справді, скінчивши школу, вона стала прекрасною драматичною артисткою, а потім перейшла до опери й навіть співала в славнозвісній Мілянській "Скалі".

Але Фіці було ближче до плачу, як Катрі!

— *Mesdames*, ну, навіщо ж так? Я не розумію... Я ж бо кажу вам, що таки й справді я в нічому не повинен...

Тепер же хтось не витримав і почувся незамаскований сміх. Із задньої лавки вирвалася виразна репліка:

— Одначе, яке лукавство!

Тоді Катря змінила тон. Вона вже почала, ніби якась старша тіточка, менторським тоном:

— Та чого ж, справді, тут бентежитесь?...

Не знати, що ще говорила б була Катря, як би в тій хвилині не відчинилися двері й на порозі не з'явилася панна Оттилія.

А Фіка, зовсім приборканий, ще відмахувався руками. Він мовчки силкувався вмотитися за столом, на катедрі. Але, схвилюваний, не бачив, куди посуває величезний клясовий денник, і патичком від мапи — зачепив каламар. Одначе вхопив його, та ж зате денник летів додолу, як птах, простягнувши крила.

Кілька вихованок метнулося помагати...

Добре, що панна Оттилія мала вдоволенний вигляд: її сукня лежала, як слід. А на обличчях інституток пробивалася така скромність, що вона в дусі порівняла золотоволосу княжну Каратову з Гетовою Гретхен. А Фіка того дня поведився "тихше води, ніжче трави". Кого викликав — не

писав у деннику менш, як 11⁵⁰), навіть легковажній баронівні Келер-Жакомельській⁵¹), що ніколи не могла знайти на малій річці Волхов, бо ж відразу пригадувала при цьому "Царівну Волхову", оперу "Садко" й інші, непотрібні в той мент, але цікавіші від географії речі, що не мали з землезнанням нічого спільного.

Того дня Катря почувалася героїнею й була така оп'янена своїм імпровізованим виступом, що не чула, як учитель історії Володимир Зенонович⁵²) звернувся до неї:

— А цю дату пригадає нам панна Витовська.

Але панна Витовська навіть не ворохнулася: вона вся потонула в надхнінню, бо писала під лавкою жартобливий вірш, що їй того дня дуже повівся.

Володимир Зенонович не хотів робити вихованкам якихнебудь прикрощів; навпаки, — де міг, раз-у-раз рятував їх із неприсмних ситуацій. Взагалі був він людина галантна. Коли ж хтось не знав лекції, він не записував двійки, а викликав її кілька разів, аж поки лінива чи неухважлива учениця відповіла поправно. З ліпшими ж своїми ученицями танцював він навіть мазурку на інститутських вечірках, дарма, що та мазурка не годилася з його не меншою, як у Фіки, бородою та кучерявою авреолею довкола блискучої лисини.

Учитель перевів погляд із Катрі на панну Оттилію: вона нічого не чула. Її думки витали десь у недалекому прийдешньому, й уже втретє порс-ла вона своє сьогоднішнє вишивання. Тоді професор указав олівцем на її сусідку, Ноель.

⁵⁰) Тоді записували оцінки відповідей у клясовім щоденнику. Число 11 — було доброю оцінкою.

⁵¹) Справжнє прізвище: Меллер-Закомельська.

⁵²) Це Володимир Зенонович Завідневич — був щирий український патріот.

— Царицю Катерину другу забив український козак у 1796-ім році... на фотелю, що був, властиво, польським престолом. Це зробив він із націон....

Професорів олівець упав і покотився по підлозі. Та й сам професор мало що не покотився за своїм олівцем.

— З-з-звідки в-в-ви це взяли?... Хто це вам...

— але професор нагло урвав, злякавшись, що Ноель може наговорити ще більших страхіть, або назвати особу, від якої почула такі злочинні речі.

Тим часом Ноель спокійно дивилася на професора і, відгадавши його недокінчений запит, відповіла:

— Так ми вчилися у школі, пане професоре...

Володимир Зенонович ледве помітно хитнув головою й потер собі лисину:

— Так, так.. Я забув, що ви вчилися десь там... у Швайцарії, здається.

— Ні, пане професоре, у Франції... На Півдні.

— Умгу... На Півдні. Прованс... Прегарна сторона й люди, що мають у собі багато залишків колишнього римського кольориту. Так, так... Були ви в Арлі, в Німі? — професор відтягав увагу вихованок від сказаного, "затирав" непорозуміння. — У Німі такий прегарний будинок музею, що зветься...

— Maison cargee ("квадратовий дім") — втішилася Ноель, почувши любі назви.

Тимчасом професор пригадав Антоніна Пія⁵³) та запустився в подробиці. Ситуація була врятована. Але ж, коли скінчилася лекція, що була останньою перед "масницею" й балем, професор попрохав у клясової дами дозволу, щоб одна з вихованок допомгла йому поскладати в інспекторській кімнаті випозичені звідтіля книжки. Панна

⁵³) Римський цезар (138-161).

Оттилія охоче згодилася й уже покликкала одну вихованку.

— Ні, ні, коли нема якихось перешкод, я попрохав би мадмуазель Медину Челі. Ми вже раз складали ті самі книжки, то вона вже знає, як.

Це була свідомо неправда, бо ще ніколи Ноель не була навіть в інспекторській світлиці, але не запротестувала, бо ж, зрештою, професор, що має стільки учениць та учнів, міг легко забути прізвища. Саме Володимир Зенонович був одночасно професором ще й у Духовній Академії та в університеті.

Коли професор переконався, що інспекторська кімната порожня, а двері щільно зачинені, в коридорі ж не чути ні голосів, ні кроків, — повернувся він до своєї учениці, тепер ніби помічниці.

— Панночко, я не забув ні вашого прізвища, ні того, що ви мені ніколи не помагали. Але мусів якось вас остерегти. Ніколи й нікому не говоріть і ніколи не повторяйте того, що ви сьогодні сказали мені в клясі. Чуєте, панночко? Ніколи нічого подібного про російських царів, ані про "мотиви національні". Дуже вас прошу пам'ятати, що *ніякий російський цар* не вмер не *своєю смертю*, крім одного Олександра II. Всі ж інші померли цілком природно, бо так говорить російська історія. Протиставитись цьому дуже небезпечно, і для вас, і... для всіх вам близьких. Також буде добре, коли ви забудете, що "мотиви національні" вас цікавити не можуть.

Ноель бачила схвилювання професора, а проте не зовсім розуміла його слова: був це наказ, чи добра рада? А тому, хвильку поміркуювавши, спитала:

— Пане професоре, а як же, наприклад, польське повстання, акція Мазепи, чи хоча б, скажім, смерть царя Павла?

— Дитино моя! — прошепотів професор. — Ви мене, бачу, не розумієте. — Я вам говорю: Бог

із ним, із усім тим, що ви отсе згадуєте. Ми цього не знаємо. Ми й не хочемо знати. У Франції — то інша річ. Там можна знати й такими речами цікавитись. Також там може є багато цікавого й дечого іншого. Але, мила панночко, не забувайте ж, що тут — не Франція. І не забувайте цього не тільки тут, але й потім, поза стінами інституту. Бо ж, повторяю вам, як ваш учитель, багато ми не знаємо, не хочемо і... не можемо знати.

Ноель повернулася задумана до своєї "сепаратки" в шпиталі. Дивна країна, і дивні в ній люди! Вони радять "*не хотіти знати!*" і це радять професори. Коли ж і знають, то вдають, що не знають... Ось уже майже рік, як вона в цій країні, а тим часом їй усе довкола незрозуміле й цілком чуже. Так сумно тут і шорстко. Тут ніби бояться виявити до когось ласкавість, приязнь, щирість. Тут у всьому шукають провини й намагаються все заборонити. Тут навіть уважають за трохи неслухніні веселощі, безжурність, радіщі... Це — по-тутешньому:

— "Нехарашо".

— "Глупо".

— "Радуетса, как дурак!"

— "Тільки обмежена людина задоволена з того, що має. Найліпше ж прямувати до того, що неясно собі уявляєш і чого, може, взагалі не можна досягнути"...

Ноель сперлася на вікно й дивилася на голі ще дерева в садку. Обривки думок, як обривки цинових хмар на небі, плили в її голові. Усмінулася криво:

— І це — місяць лютець... Карнавальні дні!...

А "там"!... Там цвітуть солодко запавні мімози, вулиці повні гамору, сміху, жарту, Маски, походи серед пісень і сміху, сміху, сміху... На майданах вихриється "фарандоля" й "ригодон". Кожен, що принагідно опинився на майдані, може заточити в танці котрунебудь найближчу жінку,

знайому чи незнайому — може запросити й, очевидно, ніхто не буде ображатись, пиндючитись, робити драму, як тут роблять з усього... А далі прийде травень... Знову всюди — на майданах, на вулицях, у садках танці завітчаних трояндами дівчат... І це — щовечора! А перед тим — урочисті Марійські співи з костьолів, уривчасті акорди органів...

Служниця Катерина внесла обід — для Ноель і для сестри-жалібниці. Розставляла на столі принесену страву і, не чекаючи запиту, розповідала свіжі новини, здобуті в "буфеті".

— Полковник Унгер ходили сьогодні до їдальні й потім питалися панночок, чому мало їдять? Може недобре, а може несмачне? Панночки спершу ніяковіли, а потім сказали геть чисту правду: погане, говорять, несмачне...

Ноель глянула на принесений обід. У порцеляновій мисці, загорнені серветою й прикриті покришкою лежали "бліни" — млинці. До них — розтоплене масло, сметана й кілька сухих, чорних вуджених рибок у темно-золотистій шкурці, що їх інститутки звали — "чортики", або "капчушки". У вазі росіл, на півмиску — велетенські вареники з сиром. На заїдки — тістечко з битим, білковим кремом.

Ноель уже знала від "сестри" Аліни Михайлівни про звичай їсти з млинцями всякі солоні рибні закуски і прохала Катерину принести бляшанку з кав'яром. Як хворій, дозволяли їй "ліпше" їсти, і привозити додаткову їжу з дому. Можна було мати всякі смачні ласощі, тільки не печені, чи зладжені вдома. З домашніх виробів дозволене було тільки варення...

Одночасно з сестрою вступив у покій доктор, а за хвилину задзвонили й остроги полковника Унгера. Вони обидва часто сходилися з доктором у кімнаті Ноель. Полковник мав щоденно малу нараду з директоркою в господарських справах.

А мешкав він в іншому будинку, тож не оплачувався йому йти додому, а потім знову вертатися "до служби". А що він і доктор були земляки з "Дойч-фатерлянду" та випадково мали ще й цілком однакові наймення — були обидва Артури Олександровичі, — то вони не пропускали нагоди, щоб щодня не поговорити з півгодини в лікарні. До Ноель ставилися вони з симпатією, — дарма, що вона була вихованка французької, а не німецької школи, — бо все ж була це школа європейська, а до того ж Ноель говорила зовсім вправно по-німецьки. Тому й поводилися з нею, не як із вихованкою, а як зо знайомою.

— Що ж, панночко, смакують вам млинці? — питав чепурний полковник.

— Де там! — відповіла за Ноель сестра. — Погляньте: он вона мастить хліб кав'яром, а до млинців і не диткнеться: годі їй призвичаїтися до нашої їжі.

Лікар усміхнувся й запитав Ноель про здоров'я.

— Дякую, пане докторе. Нічого мене не болять. Все добре... Хіба що...

— Хіба що... трохи сумно? Чи так?... і закінчив: "Was hat man dir, du armes Kind, getan!..." ("Що тобі, бідна дитино вдіяли?"⁵⁴) і розклав у повітрі руки.

— Нема що робити, "фройляйн" Міньон, тільки одне: треба витривати. А як скінчите інститут...

— Та вийдете заміж, — жартівливо докинув полковник...

Але доктор похитав головою:

— Це було б найгірше. Коли б це дівчатко одружили тут із кимсь тутешнім, то тільки продовжалось би теперішнє непорозуміння. Чужинці ніколи не можуть щільно зійтися в подружжі.

— Хе-хе, докторе! А хіба, Герр Доктор...

⁵⁴) Вірш Гете з пісні "Міньон".

Розмова вже перейшла на німецьку мову, як це звичайно й бувало, коли розмовляли два російські урядовці інтелігенти.

— Так, Герр Оберст... Я був жонатий із Московкою, що може була найліпшою жінкою в цілій Російській імперії, — зідхнув доктор. — А проте в багатьох, і навіть у дуже багатьох, питаннях ми ніколи не могли зрозуміти одне одного.

— Це мабуть "проклятіє вапроси"? — сказав по-московськи полковник.

— Саме вони, — охоче відповів доктор. — Що для мене було ясне, як Боже сонце, те для неї було темніше від темряви. Майн Фройляйн, — обернувся він до Ноель. — Ну, скажіть мені, якщо б ви були залежні тільки від себе самої, як ви почали б недільний день?

— Як годиться, пане докторе. Взяла б недільну одіж, пішла б до церкви.

Лікар ляснув себе рукою по коліні:

— Ото-то-тож бо й є! Да габен вір! — (От тут самі це маємо!). Це ж самозрозуміле для кожної нормальної дівчини. Але для тутешніх так само самозрозуміле, що в неділю треба спати до півдня, зрештою... як і в будні. Потім накинути на себе якась "deshabille", поснідати без апетиту й нарікати на нуди, а опісля лягти на канапу й нудитися далі, тільки вже з книжкою в руці і з песиком під боком. Така панюня не хоче навіть завдати собі труду, щоб одягтися. Де ж би вона вийшла на вулицю в неділю? А до церкви... Та це ж "банально"...

Полковник засміявся: — Що правда, то правда. Ви їх добре вистудіювали. Але, Майн Герр Доктор, я теж їх студіював, і мені здається, що хиба не в них, а... у вас.

— Цебто як?

— Та хоч би так: тутешніх людей, усіх без винятку ніколи не слід "брати в серйоз", як тут

говориться, одначе, слід удавати, що з ними цілком поважно числишся. Це чудова й випробувана тактика. В дійсності ж треба бачити в них одиниці, що всього, зрозумілого людині культурній, розуміти не можуть і... не мусять. Практично ж зовсім вистачає, коли вони не протиставляться вашій волі, або при тому ще й хочуть її сповнити. Більш від них нічого не слід вимагати... Aber — gar nichts! (Але, рішуче нічого!).

Доктор глянув на Ноель, що уважно слухала. Потім перевів погляд на полковника:

— Герр Оберст, чи ви не гадаєте, що... ми могли б і менш критично ставитися до народу в приявності його представниці?...

Полковник знизав плечима:

— Фройляйн — представниця цього народу? Чи це ви, докторе, жартуете? Та ж ви самі звете її "фройляйн Міньон", що сумує тут за "своім" краєм.

— Ну, все ж таки, десь там, у душі...

— В душі, Майн Лібер, у душі — Фройляйн Міньон не менш їм чужа, як і ми, і не менш критикує їх, як ми. А я ще вам, фройляйн, додаю від себе, — згадаєте колись моє слово: — "вони" подбають про те, щоб вас якнайбільш відчужити. Москалі ніколи не можуть прийняти католика "за свого". — Він витяг годинник. — Ум Готтес Віллен! Вже без чверти перша! — Підвівся й оглянув стіл із нез'їденим обідом. — І хто впав би на думку давати дівчатам ці "капчущки"! Ну, хто ж, прошу вас, може їх проковтнути без доброї чарки горілки? Ні, буде цьому кінець! Від завтра сам укладаю меню. Нехай дівчата їдять якслід, то матимуть добрий настрій і успіхи в науці...

**

Що "тутешні люди" подбають про причини, щоб відчужитись, Ноель мала нагоду переко-

натися саме того ж таки вечора. Приготовившись до своїх лекцій, попросила дівчина дозволу в клясовій дами піти до каплиці, що містилась у довшньому коридорі, біля "гардероби". Не завжди, але часто в неділю бувала там Служба Божа. Ноель була "сакристанкою" й мала від каплиці ключ.

— А що будете там робити? Приготовлятимете до неділі, чи прибирати?

Ноель, що ніяк не звикла до тутешнього способу розмови — конечно з брехнею — відповіла щиро чисто правду:

— Ні, я тільки хотіла відмовити вервицю⁵⁵). Я вже скінчила свою щоденну працю й приготовилася на завтра.

Клясова дама злегка усміхнулась:

— З вашими чотками можете почекаати до неділі. Ви — не черниця. Коли ж не маєте що робити, а читати не хочете, — вивчіть на пам'ять початок другого співу з "Гудрун-Сага". Це не зашкодить вашій німецькій вимові. Ви тут на те, щоб учитись, а не молитись.

Ноель сумна вернулася на своє місце.

Як, справді, все це не подібне до милого манастиря, до тих предобрих черниць! Адже ж там у кожній вільній хвилині можна було йти до каплиці... Там самі черниці говорили:

— Моліться, діти, коли тільки можете. В молитві — сила, в молитві — й радість. Постійно дякуйте Господеві, що дав вам життя, молодість, здоров'я, веселість. Намагайтесь бути, як Божі Ангели, що раз-у-раз "хвалять Господа".

Піднесла верх свого столика, що інститутки звичайно робили, коли мали якесь інтимніше "зайняття", ніж наука. Глянула на сусідку — Катрю Витовську, що цілком потонула в читання

⁵⁵) "Чотки" виправило мені видавництво ("Дзвонів"). Українське слово: "вервиця".

якогось німецького роману. Вона також відділилася від "світу" щитом, піднесеним догори. Витягла Ноель із кишені чотки, згадавши, що псалмопівіць наказує хвалити Господа "на кожному місці". Манастирським звичаєм хвилюю побожно роздумувала, щоб відігнати зайві думки, і почала молитву. З серця немов би спадав порошок околишнього життя. Вітрець Божої ласки розвівав хмари й вони злітали ...і в душі дівчини ставало ясно...

Ноель була вже при четвертому, "радісному" десятку чоток, коли до кляси ввійшла служниця й подала клясовій дамі малий коверт. Фройляйн Оттилія прочитала його й зложила свою безкоштовну роботу. Оглянула своїх "овечок", — усі сиділи як слід, тихі й смирні, бо з-під ока бачили, що наглядачка ладиться вийти з кляси.

Двері нечутно замкнулися за фройляйн Оттилією, а кляса враз загуділа. У стелю полетіло кілька книжок. Хтось витягався, позіхаючи, як кіт на лежанці. З другого кутка залунав у півголос чомусь особливо популярний цієї зими романс Денза "Торна!" (Вернись!), що був, видима річ, в інституті на індексі, а тому дуже улюблений.

Катря швидко вкинула книжку до столика:

— Слухай, — взяла вона Ноель під руку, — мусимо конче до мого нового вірша вигадати музику. Ти тільки послухай, який текст:

— "Є в нас у клясі мопс,
Справжній цвібель-клопс..." —

І подивилася на Ноель. Та зо спущеними очима продовжувала молитву на чотках.

— Та ти чуєш, що я тобі кажу? — і злегка затермосила сусідку.

Ноель не відізвалась. Тоді Катря, що їй усе ще не виходив із голови успіх сьогоднішнього дня, успіх, що ще оточував її голову авреолею,

— розгнівалася, що хтось насмілюється не відповідати на її запити:

— Ах ти, лукава езуїтко!... Медам, — звернулася до кляси — чи знаєте, кого ми маємо в кляси? — Калмицьку богородицю!

Ноель уже хотіла сховати чотки, але Катря вхопила її за руку:

— Почекай ти, святошнице! — і смикнула за чотки. — Покажи свої чари! — І вихопивши чотки, почала ними вимахувати, як трофесом...

— Катре, лиши, ти ж не розумієш...

Але Катря вже була посеред кляси й наслідувала рухи католицького священика при вівтарі.

— Катре, схаменись, це ж — не забавка, просягла руку до чоток Ноель. — Дай!...

— "Дай!" А як не дам, — то що? Гріх? Чи твій Бог мене покарає? Твій католицький Бог — мені не страшний і нічого не зможе зробити. Дивись, де Він?

Вона кинула чотки на підлогу й уже піднесла ногу, щоб наступити на них. Та ж у ту мить сталося щось зовсім небувале в інститутських стінах: Ноель скочила, в повітрі майнула піднесена рука з тремтячими пальцями й ляснув дзвінкий удар по Катриній щоці. Ще за мить голосний поличник повторився. Глибока тиша проковтнула ніби з одних грудей вилетіле напів-здушене зідхання. Кляса завмерла.

Катря хитнулася, підвела руки і, затуливши ними своє обличчя, хитнулася вдруге. Ноель нахилилася і піднесла вервицю, здмухувала з неї порох, поцілувала та сховала до корсажу⁵⁶). Стояла сама серед кляси: всі товаришки відсунулися від неї. В цей мент відчинилися двері: входила Фройляйн Оттилія.

⁵⁶) Корсаж — горішня частина шатів. Слово "корсаж" як і слово "панталони" за ті часи не вживались, як слова "неслушні"!

— Nun, meine Damen, was ist das fuer Zircus? (Тож як, мої пані? Що ж це за цирк?)

Піднісся несміливий голос і впав, заломившись...

— Що ви нарobili? Що сталося? — і взяла Витовську за плече. Та похилилася й істерично заридала.

— Що сталося? — Фройляйн Оттилія шукала хвильку очима й затримала погляд на Варварі Шиковській: — Шиковська, говоріть, що трапилось, — наказала твердо.

Варя без вагання відповіла:

— Лячерда дала Витовській ins Gesicht — і для лянсти переклала: — "Па морде"...

Знову сталося щось, що майже не траплялося в інституті: товаришка відразу доносила начальству на іншу товаришку, хоч сама не зазнала особистої шкоди чи прикрости. Клясову даму залив пурпур мало не до фіялкової відтіні:

— Schweigen Sie! (Мовчіть!) — Як вам не сором таке казати?! Такі вирази! Фуй! — і повернулася, тримаючи заплакану Витовську. — Невже це, дійсно, правда? — запитала в усієї кляси.

— Так, так! — хором відповіли товаришки. — Ми всі бачили! Вдарила її двічі по обличчю.

В музиці цього хору можна було вичути ненависну ворожість до "чужинки", образу "за свою" і повну солідарність з нею. На думку всіх, жертвою була Катря, бо ж без уваги на все. — вона так усіх бавила сьогодні від ранку, а тепер плакала голосно й жалісно. Ноель же була "ворог", особливо ж тому, що мовчала, мала зовсім спокійний вигляд і не показувала своїх душевних переживань.

— Ви так зробили? — запитала клясова дама у Ноель.

Але поки ця встигла отворити уста, всі закричали й загукали:

— Так, так... Ми ж кажемо. Ми — свідки...

Німкеня, що напувала Катрю водою, навіть обурилась і гукнула на них різко:

— Мовчіть ви... "товаришки!" — додала іронічно. — Ви вдарили по обличчю свою товаришку?

— Ударила. Двічі. І... зроблю це кожному, хто буде так поводитися, як вона... — Голос Ноель не тремтів, не мав верескливих роздразнених тонів. Був сухий і різкий.

Німкеня підвела очі до неба і, не питаючи про причину, промовила:

— Відведіть її до шпиталю, — віддала Катрю двом опікункам. — Хай їй там дадуть заспокоюючих крапель. — Ви ж усі — ані слова, доки не повернуть. А ви — звернулася до Ноель, — прошу зо мною до директорки...

"Слідство" в директорки закінчилося наказом, щоб Ноель не сміла виходити з своєї шпитальної кімнати, ані на лекції, ані показуватися "на горі".

Поспішно скликали професорську конференцію, щоб осудити такий нечуваний в історії інституту вчинок. Всі знали наперед вислід конференції: без найменшого сумніву, що Ноель "виженуть, як собаку", без права вступити до подібної установи в Російській імперії...

**

Щодня, коли дзвінок на вечірній чай сповіщав, що день праці вже скінчився, приходила до Ноель сестра Аліна. Сідали вони при столі й "по-родинному", а не "по-інститутському" пили чай, тобто вечеряли, розмовляли, переглядали книжки та заборонені в інституті часописи, що їх потиху посилав для Ноель із дому батько, часто й у великій кількості.

Молода сестричка з провінційальної й небагатої родини скінчила "червоно-хресний" курс на те, щоб мати фах і заробіток. Ніде й ніколи не

бувала вона, хіба у своїм містечку та в Києві, але й там нічого визначнішого не бачила й не пізнала. За ціле своє життя ще ні разу не була в опері. Бо ж у так званій "общині" — тобто в інтернаті сестер — режим був дуже суворий, подібний до монашого. Тому Аліна знала тільки свої лекції і практичні вправи, пильнувала німецьких і трохи розумілася на кухарстві. Ввечері не можна було виходити з "общини", а в день не було коли і вгору глянути. Коли Аліна скінчила курс, усміхнулося до неї щастя: вона дістала працю в інституті шляхтянок. Тут вона може, коли схоче, жити аж до старости, мати добру платню й бути "під рукою" лікаря, — доброго й сердечного чоловіка. — До того ж і старша сестра, Юлія Миколаївна, мала ангельську душу, що теплом сповила молоду помічницю. Тому сестра Аліна почувалася в інститутському шпиталі зовсім щаслива. З нею симпатизували всі інститутки, що називали її ласкавим словом "котятко". Дуже раділа Аліна ще й зо свого гарного ясно блакитного однострою, що був прикрашений червоним шовковим хрестом, та дуже їй лицював.

Із часу, коли їй доручили доглядати zagrożену сухотами Ноель, сестра Аліна придбала ще й цікаву приятельку. Ріжниця між ними в віці була тільки 2-3 роки. Але Ноель бачила багато нового, цікавого, екзотичного. Що те все існує, того Аліна здебільша й не догадувалася. Тому сестричка нетерпляче очікувала вечора, як дитина приємної гри, щоб якнайшвидше бігти "пити чай" до Ноель. Часами заходила до них Юлія Миколаївна, іноді приходила ще й "шпитальна дама" — Настася Максимівна. Але обидві гостили недовго, бо старша сестра мала дуже багато щоденної праці. В дійсності вона кермувала цілим шпиталем і давала всьому лад. Настася ж Максимівна виховувала хворих інститу-

ток, тобто пильнувала, щоб дівчата й у недугі трималися доброго тону та добрих манер. Вона звичайно ховалася до свого покою, як тільки скінчила обов'язкові зайняття. Це не диво, бо її ніколи ніхто не зміняв: вона все своє життя, день-у-день, пильнувала хворих, а вже кінчався їй шостий десяток літ!

Таким чином сестрі Аліні й Ноель ніхто не перешкоджував сидіти "за чаєм", хоча б і до світанку, бо ж сестра мала приходити до праці аж у 8 годині вранці, так як і Ноель — до своєї кляси...

І того вечора Аліна прийшла, як звичайно, але Ноель мовчала. У шпиталі вже знали про подію з вервицею, тільки ж, видима річ, ніхто ні словом не натякнув Ноель про те.

А втім, тут рішуче всі, навіть і служниця Катерина, були по Ноєлинім боці. Для них вона була "своя", як член "шпитальної корпорації", бо ж серед них і з ними жила. А також ще й тому, що всі тут були побожні і тепер обурювались на нахабність і богохульну дерзкість Витовської, яку не дуже любили за її здебільша іронічний тон, глузливі пісеньки та вірші, що їх вона охоче складала на чиянебудь адресу. Прихильність до Ноель збільшилася ще й через те, що вона часто роздавала всякі ласощі, які раз-у-раз посилали їй щедро з дому.

— Але ж ви сьогодні невеселі, — спробувала прорвати дошкульну мовчанку сестра Аліна. — Чи не маєте гарячки? А може б ви лягли, бо ж певне втомились?

Сестра сподівалася, що Ноель запротестує й щиро розповість, що саме сталося. Може навіть поплаче трохи і тоді заспокоїться. Та Ноель вхопилася за підсунену думку:

— Так, так, сестричко. Мене трохи болить голова і, певне, буде найліпше, якщо я враз положусь. Як засну, — то воно все й минеться.

Сестра взялася за ковдру, щоб постелити ліжко, та дівчина випередила її. Аліні залишилось тільки засвітити блакитну нічну лампку (світити лампки перед образами святих в інституті забороняли). А Ноель, як і кожного вечора, зідхнула, згадавши теплі, темно червоні вогники манастирських лямпадок, що були розвішені скрізь. У спальнях, на стінах коло сходів перед статуєю Мадонни, перед образом св. Антонія, Серця Ісусового — всюди жевріли ці вогники і немов Босхюета: — "Я сплю, але серце моє недрімне".

Замкнулися за сестричкою скляні двері, за темною зеленою заслонкою. Шпитальна тиша огорнула Ноель. Але все ж таки здалеку долітало приглушене шарудіння: то служниця Катерина шарувала ванну. За хвилину замовк і той звук. "Такав" тільки годинник. Механічне серце числило хвилини життя.

Ноель відтворила в пам'яті всі події сьогоднішнього дня, так, як учили її робити це в манастирі: без роздратування, спокійно, немов усе, що скоїлося, — торкалось не її, а іншої, чужої їй особи. Була вона винна, чи ні?

Але враз заклекотіло в серці: воно ще не охолло й годі було думати спокійно. Перед очима виринали колючі погляди ворожих товаришок, що без вагань враз зрадили її. Не мала Ноель великого жалю до Варі, бо ж та — взагалі дивачка. І ніхто не знав, чи вона й справді така дитина, наївна, як говорила мадам Рапне: "dans la lune" (на місяці), чи тільки такою прикидалась. Варя знала, що її мусять тримати в інституті сім років, незалежно від її успіхів у інститутських науках. Вона не мала матері, а її батько — директор хлоп'ячої гімназії десь у середній Росії, не хотів, щоб донька виростала тільки серед хлопців, бо ж Варя мала ще трьох братів.

Тим то дав він її до ліпшого інституту,⁵⁷ і прохав лише виховати дівчину, поки вона виросте, серед дівчат.

Варя це знала і тому не намагалася дуже набиратись мудрощів. Вірила, що "всі науки — створені на муки". Через те її відповіді в клясі здебільша були суцільною, довго незабутньою анекдотом. Так, наприклад вона дуже легко переселяла стародавніх Греків із дорійських часів до історичних, а в Англії знайшла вона короля "Івана без посади". На це порскнула ціла кляса сміхом, а професор запротестував:

— Та, Боже, вас хорони, панно Шейковська! Це ж вам не кухар, а король, і найматись, чи брати якусь посаду, не потребував. Ви певне хотіли сказати — "без землі"?

Але й на такі поправки була Варя глуха: все, що в'язалося з наукою, було їй байдуже. Коли ж узагалі признавала якусь книгу, то лише "Домбі і син". Одначе читала її тільки від п'ятої до шостої години впообідді і закусувала пушисті дотепи Дікенса чоколядою. Варя не мала жодної приятельки, розмовляла ж щиро тільки зо своїм щоденником. У ньому на першій сторінці було намальоване серце, поділене на більшу кількість клітинок. У кожній клітині вписала вона наймення тих, кого любила (в даний мент). Між іншими прізвищами були: Дікенс, Надсон, романс "Под душістою веткой сірені", чоколяда "Міньон" і кілька товаришок, як от Оля Хоменко та Дагмар Дегнер. Коли Варя починала сваритися, нпр. з Хоменківною, тоді гумою витирала її наймення, а натомість вписувала наймення тієї товаришки, що з нею Хоменко найдужче ворогувала...

Така була Варя. Тож не диво, що вона стала

⁵⁷) Найліпшим інститутом був "Смольний" у Петербурзі, Київський же мав славу "першого по Смольному".

донощицею й зрадила начальству приватні непорозуміння між подружками. Але інші...

За весь час, коли Ноель була в інституті, — не було ніколи такої сороміцької зради й донощитва. Бо ж "зрадницю", чи "донощитву" карали інститутки вельми суворо. Били її часом дуже сильно мокрими рушниками. Переказували, що такі випадки траплялися дуже рідко, але ж іноді езекуцію провадили аж до млости винувати.

Чи ж так товаришки любили Катрю? Ні! Коли вона посварилася з Богдановою, то зайло драгували одна одну аж до плачу. Катря не могла втриматися від гострого жарту, чи глузливого дотепу на адресу кожної товаришки, і то при кожній нагоді. Ті жарти були часом такі влучні й липливі, що прилипали на весь час побуту в школі. А тимчасом вона бавила всіх тих, що їх сьогодні не таврували її глузування. Більшість же йшла за провідницею, верховодом, не для товариськості, а з отарного почування: що зробила одна, здебільша робили й усі інші. А от, Ноель майже ніколи не йшла за течією. Не ставилася вороже, але ж не зробила й кроку, щоб наблизитися до цілого загалу і стати такою, як він. Часто треба було чималої сміливості, щоб піти проти течії й зберегти свої індивідуальні погляди, особисту вдачу, окремішню думку. А до цього — інше виховання та інші життєві засади, незнання панівної московської мови, нарешті релігійний світогляд — цілком відчувували її від того випадкового доквілля, що в ньому опинилася з чужої волі. Тож була вона тут — таки цілком чужа. Ну, а чужинець — здебільша не приятель...

Так, чужа їм... Нехай. Але ж і вдома вона так само чужа, бо ж там верховодить мачуха. В цілому світі, що в ньому опинилася, вона — все чужа. Певне буде вона чужа й у тім житті, що до нього готувлять її. Ну, нехай буде й так, без

"своїх", без близьких, а навіть, може, і без "близьких"... Але ж вона має місце, де почуватися "своєю" і "вдома" — у стіп Пресвятої Мадонни. І це на всьому світі: чи в Піренеях, чи тут, чи в Індохінах, скрізь у католицькому храмі почувє вона такі самі, такі знайомі й такі повні ласки слова. Що більш — із кожної дзвіниці озветься до неї зрозумілий їй і дорогий голос Божий, який говорить їй, що вона "своя" і "близька". Отцеві Небесному, бо Його вірна донька... І під skleпіннями Його величних храмів завжди знайде вона і захист, і спокій...

Напружені нерви почали м'якшати. Тихе міркування огорнуло душу, мов нагрітий пух. Думки почали переходити в сонні марева. Зненацька побачила в уяві, що перед нею весь світ, — як безмежна рівнина. По ній зриваються вихори й крутять гарячим піском. Він засипає очі й підносить до неба темні стовпи курави. Вона, Ноель, скаче на вороному, блискучому, як шовк, коні в той широкий і каламутний світ. На ній — ясна зброя, а на грудях — вогненным пурпуром горить великий хрест. У лівій руці в неї — щит, а на ньому написані букви. Які? Вона дуже цікава знати, та вона не бачить і не може повернути в бігу щит так, щоб було видно написи на ньому...

Хто ж вона й куди поспішає? Але ж нагло здається їй, що це вже не вона, Ноель, а улюблений герой дитячих літ — лицар Сид-Кампеадор. Був він для неї й для її подруги Нієвес єдино можливий ідеал людини...

**

Вранці Ноель почувала себе в'язнем: не сміяти, куди інші, робити те, що інші. Навіть слухати лекцій, що є її повинністю й рацією перебування в цих гнітучих стінах — і те їй заборонила директорка. Огортав дівчину великий неспокій і досада. Читати не хотілося, бо думки

втікали поза книжку. В душі наростала гіркість і образа, бо ж була приневолена мовчки й покірливо триматися явно несправедливого присуду, не маючи змоги протестувати, ані ніяк інакше реагувати. Мовчати в покорі привикла вона в монастирі, однак відчувала велику різницю: там це робила в ім'я Господа, тут же фактично — проти Господа, з почуттям, що зла, дужча воля панує над нею.

Зайшла старша сестра.

— Сестро, дозвольте мені піти до каплиці.

І сестра, як раніш клясова дама, спочатку здивувалася.

— А чого ж до каплиці? Служби ж Божої там не правлять. Чи може щось хочете привести до порядку?

Ноель звела додолу очі. Пояснювати? — А як не зрозуміє й вийде знову якась прикрість? Сказати неправду й запевнити собі вступ до Божої каплиці брехнею?

Глянула на Юлію Миколаївну. Зустріла добрий погляд її виблідлих очей, що глибоко запади під важкі повіки.

— Так, Юліє Миколаївно. Служби там нема, але ж я хотіла б привести до порядку... свої думки й свою душу...

Старша сестра погладила її по рамені.

— Тільки какиньте теплу пелерину: там може бути холодно.

Ноель не замкнула дверей каплиці на ключ, бо ж хто міг сюди увійти? Зробила глибокий поклін перед вівтарем, а потім пішла поглянути, чи не просохла земля в боднях із лаврами? Розправила складки вівтарного покривала, з маленького притулища, що служило за сакристію, виписла рушник і постирала вікно та лавки, де міг бути порох. Ходила помалу, нечутними кроками, привичасна до тиші святинь. Порядкувала, немов вернулася додому, що в ньому не була довгий час. Думкою ж полинула у "свій" монастир,

де жилося їй так спокійно під Божим поглядом у ніг Мадонни. Згадала слова, що їх говорила їй мати наставниця, коли вони розлучалися:

— У хвилину, коли відчуєш самотність і тягар життя, — кожен бо з нас має ці "Гетсиманські хвилини!" — біля підніжжя вітваря знайдеш у молитвах усіх нас. І тоді твій тягар облегчиться, бо ж розділиш його між нас. І самотність твоя не буде така мертва. Бо ж згадаєш, що на землі існують близькі тобі душі...

Ноель сховала обличчя в долоні. Молилася довго, забувши про час.

Чиясь м'яка рука спочила на її плечі й привела її до притомности. То прийшла сестричка Аліна. Схилилася над Ноель співчутливо і дивилася на неї ніжним поглядом. Той погляд схвилював дівчину, їй захотілося відповісти такою самою сердечністю. Обережно взяла сестру за руку й притягла до себе. Сестра впала навколішки й перехрестилася широким "православним" хрестом.

Нагорі саме задзвонили на полудне.

Ноель почала вголос відмовляти "Angelus" (Ангел Господній), але ж Аліна вже знала значення цієї, хоч і чужої їй, молитви, бо ж часто за чаєм сходили на ті теми в розмові з "манастиркою". Невідомі речі цікавили молододу сестричку, вона залюбки приглядалася до латинських молитовників, гарних ажурних образчиків, знала і про "Ангелюс", бо бачила, як Ноель припиняла працю або читання, коли вітер теплими осінніми вечорами заносив у відчинені вікна голос дзвонів католицького костела.

Тепер і їй схотілося виявити інтимніше свою симпатію до цієї своєї напів-приятельки, і в каплиці прозвучали, мабуть вперше від її збудування, слова слов'янської молитви:

— "Богородице Діво, радуйся..."

Але духовна тиша, що огорнула дівочі душі

в каплиці, довго не тривала, бо по обіді покликали Ноель до директорки.

"Мала нарада" директорки, інспекторки та двох клясових дам ухвалила, що цю "пренеприємну історію" треба "зам'яти". А це могло б статися, коли б Лячерда перепросила Витовську і з нею помирилась.

Почувши це, Ноель відчула, як кров залила її обличчя й шию. Цілий потік різких, твердих слів обурення вже був би ось-ось полився з її уст, але вчас отямилась і зрозуміла, що це безпотрібне, зайве й недоцільне.

Згадала татові слова: — "Твоя зброя — не сварка й не різкі слова". Тому просохлими губами тільки відповіла одним словом: — Ні.

— Не перепросите? — піднесла круглі брови директорка.

Бездітна й ще досить молода вдова по високому петербурзькому достойникові, графиня Муравйова не мала найменшого поняття про виховання дітей, або про психіку доростаючих дівчат. Вона вважала за хрест, посланий їй суворою долею, що завдяки протекції своїх впливових батьків стала директоркою інституту.

— Ніколи! — сказала дівчина. — Я зробила так не в запалі, а в повній свідомості, що гідкий чин мусить бути покараний негайно.

— Яка страшна впертість, — хоч і потиху зідхнула мадам Рапне.

— Ні, це не впертість, а жахливий фанатизм! — поправила її директорка. А повернувшись до Ноель, промовила сухо:

— Ідіть до своєї кімнати. Ввечері відбудеться спеціальна конференція і... ви напевне будете викреслені з числа наших вихованок.

За довгим столом, що був накритий зеленим, аж до підлоги звисаючим сукном, засідала у великій залі під царськими портретами спеціальна конференція. Директорка — у своїй промові, переплітаній неминучими для неї — "звичайно" та

"ви ж самі розумієте", — рішуче домагалася, щоб негайно віддалити "небезпечну" вихованку. Завзято підтримувала цю думку й мадам Рапне. Німкня ставилася до тієї справи нейтрально, бо за своє найважливіше завдання вважала навчати німецької мови. Інспекторка⁵⁸ завжди схилилася до думки вищих, себто директорки, бо ж саме її становище вимагало однозгідності з директоркою.

Але на конференції були не самі жінки. Покликали і двох катехитів: католицького і православного, щоб допомогли вирішити, наскільки мотив учинку Ноель був релігійний. Однак обидва катехити тримались обережно й здержливо, бо, мовляв, які ж там можуть бути поважні питання між дітьми?

Вони радили знайти якийсь спосіб, щоб дівчата замирилися та щоб "не виносити сміття з хати", бо пам'ятали погрози Ноєлиної мачухи, що вона готова деякі справи порушити в пресі. На нараді були приявні ще й Настася Максимівна і Юлія Миколаївна. Та про їхню думку ніхто не питався. Мав сказати ще своє слово інспектор, професор Малінін, що довго мовчки слухав. Тепер він підвівся й заговорив стривоженим голосом:

— Мені здається, що ми не можемо знайти вивуватого і того, кого слід віддалити, якщо треба когось віддалити. Можна б запропонувати такий вихід: віддалити обох і забути про подію. Це було б найпростіше і найменш справедливе. Але ж ми навчасмо наших вихованок поступати інакше й вимагаємо справедливості у їх поведінці. Тому справа набирає ширшого, засадничого значення й у першу чергу торкається питання, чи ми виховуємо як слід "шляхетних панночок", коли в стінах нашої установи можуть траплятися факти, що не мають нічого спільного ні

⁵⁸⁾ Щодо свого становища нижча, як директорка, а не навпаки, як це є в сучаснім шкільництві.

зо шляхетністю, ні з вихованням взагалі? Панночки наші, медам, мають свої світогляди, свої переконання й свої ідеали...

— Василю Миколаєвичу, які ж там можуть бути переконання у 17-18 літніх дівчат? Що ж бо ви! — запитала інспекторка.

Професор глянув на неї з-під навислих, сивих брів. У його вузьких, трохи монгольських очах блиснула іронічна усмішка.

— Ті переконання, які в 20 літ вони передаватимуть своїм дітям, ті переконання й засади, яких ми їх тут навчимо, чи до яких спрямуємо їх розум і душу. Хто ж у 18 літ не має ідеалів, той не матиме їх і в 30. Не дурно ж "Малоросси" говорять: "Чого Івась не навчився, того Іван не зможе".

— Та це ж не студенти університету! — кинула мадам Рапне, підкреслюючи тим, що професор зник мати до діла зо своїми студентами в університеті та в духовній академії.

Малінін злегка прижмурих одне око, що робив раз-у-раз, коли хтось говорив йому видимі нісенітності.

— Саме тому, мадам, що це не студенти, котрим у життю часто треба буде забувати на юнацькі ідеали та переконання, саме ж тому, що від нас виходитимуть дружини тих студентів і матері, що виховуватимуть молоде покоління, — я мушу якнайгостріше виступити проти висловлених тут пропозицій. Коли умовини життя в нашій школі не забезпечують вихованкам непорушності їхніх релігійних переконань, на превеликий жаль, їм не залишається нічого іншого, тільки боронитися так, як це зробила мадмуазель Лячерда. А якщо тут конче хочуть когось віддалити, то — на мою думку — треба віддалити всіх нас...

Дами аж сплеснули руками. Але професор виголосив ефектовну промову, в якій згадав і святого Миколая, що мусів ужити "відповіді же-

стом" проти богохульників і зневажників віри, саме, як говорить історія, "одведе Арія мало рукою".

Промова інспектора охолодила запал дам, а підбадьорила духовних. Підкинула своє слово й Юлія Миколаївна. Ноель залишили їй надалі в інституті, навіть без жадної кари, немов нічого їй не сталося.

6

ЦАРИЦЯ В КИЄВІ

Бойкот. "На св. Русі не можна без мордобою". Цариця. Талісман амазонки. З великої тучі малий дощ. Баль. Великий князь Романов. Свічка в церкву. Цвіти і книги. Гості. Чому цвіти не вмістились на вівтарі?

Коли Ноель вступила в клясу, її обсіпали колючі погляди. Кожна товаришка мала вже приготований запит, але ж фройляйн Оттилія вже кликала:

— Увага, мої дами! Я починаю, — і дала тему вранішньої праці — "Лист додому".

Дівочі голови посхилялися над білими аркушами: почався звичайний день. Розмірений, поділений на чвертьгодини. Одноманітний, як будень в острозі.

На перерві ніхто не підійшов до Ноель: кожна мала працю й показувала, що вийнятковий і неприємний інцидент вона основно забула. Але цю німу змову перервала темпераментна Марія Федорівна, вчителька танців, ексбалетниця (її значення збільшалося з кожним днем). По вечері, через піввідчинені двері вона покликала:

— Мадмуазель Лячерда! — і, почувши звичайну відповідь: *Presente!* (привітна), — вона вигукнула з видимою полегшою: — А-а! Нарешті! Я вже гадала, що тебе до Петропавлов-

ки⁵⁹⁾ відвезли. Ну, йди хутчій, ти, Екклезія Мілітанс!

Кляса мовчки прийняла жарт, хоч при появі ексбалетниці звичайно всі обличчя незмінно ясніли усміхом. Відомо було всім, що Марія Федорівна охотніше втратила б дар слова, ніж прогаяла б зручний мент, коли можна було "вліпити" влучний дотеп, чи сказати ущіпливе мотто.

Ноель не змінила виразу обличчя, також без усміху пішла за балетницею. Ледве вийшла за двері, як Марія Федорівна взяла її під руку:

— При мені можеш не робити виразу Велякезової "Інфанти". Я бо знаю, душе моя, що на святій Русі без мордобою обійтись не можна, хоч-не-хоч. — Вона нахилилася до вуха учениці й майстерно продекламувала бунтіливий вірш князя В'яземського: Бо ж...

"В Росії чтут Царя і кнут..."

Что сена клок — то віли в бок...

А без побой вся Русь, хоть вой,⁶⁰⁾

І пропадає і упадає."

— Запевняю тебе, що коли ти тут житимеш, то це не буде востаннє. А на індічок не звертай жадної уваги. Важне ж: ніколи й ні перед ким не плач.

Але небезпека викинення з інституту немов навмисне вже знову чигала на Ноель...

Нарешті надійшов "великий день" царициної візити.

— Уже тут! У Києві... Завтра — у нас!.. — електричною іскрою пробігало по інституті.

Але тому — "завтра" мало хто вірив: чекали й сподівались, що імператриця може з'явитись кожної хвилини. Все ж таки всі скам'яніли, коли вранці до великої залі, саме як усі вихованки

зійшлися на вранішню молитву, несподівано наростіж відчинилися двері й увійшла незнана група осіб.

Попереду йшла невисока, а навіть мала дама, зачесана по-старомодньому з безліччю дрібних кучериків на передній частині голови ("з гривкою"), в цілком скромній, чорній, шовковій сукні, з однією бранзолетою по верх рукава. За нею два високі, стрункі й гарні молоді старшини в гвардійським однострою, потім знаний і дуже люблений інститутками, старий, уже трохи згорблений, високий і худий, як тичка, граф Протасов Бахметієв, начальний інспектор усіх установ "імператриці Марії", до яких належали й дівочі інституту.

За тією групою шелестіла парадним шлейфом інститутська директорка, дзеленчав острогами полковник Унгер, і тільки інспектор, професор Малінін, ступав зовсім, як звичайно, злегка коливаючись, неначе йшов до кляси на свою щоденну годину.

Кортеж продефілював між каре-клясами інституток, що низько, куртуазійно "поринали" в глибокому реверансі. Хвилиною, починаючи дзвінкими голосками найменших, пролітало рядами аж до кінця залі врочисте привітання, скандоване окремими складами:

— Nous a-vons l' hon-neur de sa-lu-er Vo-tre Ma-jes-te Im-pe-ri-ale! (Ма-є-мо честь ві-та-ти Ва-шу Імпе-ра-тор-ську Ве-лич-ність!)

Цариця відповіла тільки мовчазним похиленням голови, а ставши під портретами царів, тихенько промовила кілька слів до директорки, а та дала знак:

— Commencez! (Починайте!)

"Дижурна", хвилюючись, почала вранішню молитву.

Весняне сонечно весело заглянуло у вікна. Його проміння тремтіли й перескакували золотими "зайчиками" по паркетах. Можливо, що ті "зай-

⁵⁹⁾ "Петропавловська" цитаделя в Петербурзі, куди висилали найбільших політичних злочинців. Сидів там і Т. Шевченко.

⁶⁰⁾ Значить: хоч вий.

чики" через асоціацію підсунули котрійсь із дівчат подібну думку. І незабаром, зненацька поміж соняшні "зайчики" стрибнув білий, скручений з хустки. Стрибнув весело й задерикувато та й упав, мало не діткнувшись ніг імператриці. Без уваги на жак, що охопив усіх інституток, а ще більш — їхніх управителів та виховниць, почувся придушений посміх. Цариця приклала до короткозорих очей скла льорнет і, нагнувши голову в один бік, приглядалася до кинутого їй подарунку. Стало ще смішніше, як і звичайно буває в таких випадках напруженої урочистости та серйозности. Один із гвардійських старшин, що стояв за нею, зробив пару кроків, нагнувся й підніс білий предмет. На його обличчі розцвіла приятна усмішка. Ставши знову на своє місце, кинув він лагідний погляд на першу клясу, звідкіля вискочив той "зайчик". "Дижурна", тяжко віддихаючи, скінчила нарешті молитву. Імператриця промовила по-французьки кілька слів до інституток, а потім почала розмову з директоркою. Старшина — був це один із великих князів (архикнязів) — підійшов до першої кляси, тримаючи за кінчик-"вушко" зайчика-хустки.

— Кому належить цей предмет? — запитав він увічливо.

Клясова дама вже була біля нього й солодко вияснювала та просила вибачення. Ноель почула придушене зіздання й глянула в бік: її сусідка Варя Шиковська стояла біла, як крейда, й уже була готова зомліти; в розпучі міцно стискала зложені "коробочкою" руки, що теж були білі, немов мармурові. Ноель завважила, що її пальці-мізинці "творили хрест" — кабалістичний знак, що, як вірили інститутки, віддаляв усяке неминуче нещастя й близьку небезпеку. Але кабалістика в цім випадку не могла мати успіху, бо зараз клясова дама візьме зайчика, розгорне хустку й побачить "номер", що належить тільки

одній вихованці й не повторяється від 1-го до 365-го.

Ноель ще раз глянула на Варю, а в голові митнула іскорка — "яко же і ми оставляем довжником нашим"... — Ноель цілком спокійно виступила з ряду:

— Si Votre Altesse Imperiale veut me permettre... (З дозволу вашої імператорської величности...).

Архикнязь, усе ще тримаючи за кінчик міцно скручену хустку, елегантно подав її Лячерді, цокнув острогами й чемно вклонився... Варя була врятована, але Ноель ще не встигла всунути хустку в кишеню, як імператриця зо своїм почотом зупинилася біля неї й із ласкавою усмішкою розглядала її через льорнет.⁶¹

— Ви, бачу, дитино моя, в дуже доброму настрої, — сказала вона по-французьки, з легкою іронією, але Ноель з місця відкинула спрямований удар:

— Було б невічливо, мадам, мати недобрый настрій, вітаючи імператрицю.

Директорка захлиснулася власним віддыхом, почувши слово "мадам", що ним дівчина звернулася до монархині наче на глум.

Мабуть і цариця звернула на те увагу.

— Скільки ви років в інституті? — запитала вона сухіше.

— Перший і останній.

— А де вчилися давніш? У якій школі?

— У манастирі Notre-Dame-de-Sion на півдні Франції.

⁶¹) Льорньон — "льорнет" — сьогодні "устаріла" — і її більш не вживають. За давні часи, але, вважалось за прикмету "доброго тону" дивитись льорнетом та показувати тим, що маєш короткозорі очі, так само як уважали за "добрий тон" умлівати при найменшій до того нагоді. А також нарікати на "нервовість" і дуже вразливі "нерви".

— Ви — Росіянка?

— Ні, мадам!

Цариці, видно, трохи відлягло. Вона діткнулася кінцем льорнета до хустки.

— А яке значення має у вас цей предмет? Чи то забава, чи, може, якась ворожба?

Але Ноель уже не встигла відповісти, бо поза її плечі висунулася вже графиня Муравйова й почала "замилувати очі" несподіваною імпровізацією.

— Ваша імператорська величносте, у наших дітей є багато забобонів... принесених здому до школи. І ця іграшка з хусточкою — це щось на взірць *parte-bonheur-a*,⁶²⁾ що нею вони часто бавляться... особливо ж вітаючи тих, хто вперше вступає в стіни інституту.

І хоч сказане — була видима нісенітниця, імператриця вдоволилася поясненням та з "милоствивним уклоном" пройшла зо своїм почотом далі.

Але мабуть великий князь не йняв віри словам директорки і, проходячи далі, з отвертим усміхом покивав пальцем Ноель. Інститутки присідали в низькому реверансі: — *Nous avons l'honneur de Vous saluer, Votre Majeste Imperiale!* — стелилося за царицею аж до дверей.

Ледве замовкло останнє слово офіційного привітання, як дві клясові дами, дижурна й не дижурна — вже вродилися коло Ноель:

— Нечувано!

— Безсоромно!

Ноель спокійно, не поспішаючи, розгортала хусточку й так само спокійно сховала її в кишеню, але, на всякий випадок, глибоко, під свою. Тоді підвела очі на клясові дами.

— Що саме трапилось? — запитала цілком лагідно, але ніздрі її зовсім явно тремтіли й вона ледве панувала над собою.

⁶²⁾ Талісман, що приносить щастя.

Клясові ж дами говорили обидві разом:

— Як?.. Вона ще питається! Та ж цьому нема назви... Ваша поведінка непристойна... Яким правом ви осмілилися заговорити з великим князем? І потім — це "мадам". Це ж така грубошкурість. Як можна, як можна?

Ноель затисла кулаки і крізь зуби, що зачїнали цокотіти, промовила:

— Мадам Рапне, ви цілком зайво хвилюєтесь: поперше, пані директорка вияснили імператриці, що я це зробила з пошани до неї; подруге, кожній королеві й імператриці Франції завжди говорилося "мадам", так само, як говориться навіть до Матері Божої? Ви ж бачили, що імператриця це добре знає... Тому я й спитала вас: що саме трапилось?

— Але ж, а-але ж це вам — не Франція. А цариця — імператриця всеросійська.

— Одначе ми ж говорили по-французьки..

— "Ми"... "Говорили"... Це ж просто нечуване!..

Але що саме було для мадам Рапне "нечуване", не довелось довідатися, бо в залю вернувся граф Протасов-Бехметієв з інспектором Малініном.

Притримуючи при боці кавалерійську шаблю, вийшов граф на середину залі:

— Медам, — звернувся він до інститутск, — її величність доручила мені повідомити вас, що весь час, поки вона буде в Києві, тобто три дні, в інституті лекцій не буде. — Весело усміхнувся: — Вдоволені монаршим дарунком?

Дівчата радісно шепотіли між собою. Вони добре знали, що старий граф із засади повідомляє тільки про речі приємні, бо ж він постійний і певний їх оборонець та заступник у всіх випадках інститутського життя з його неминучими й беззастанними конфліктами.

— А другий дарунок імператриці, це те, що вона буде у вас на балі. Та й не сама, — знову

весело усміхнувся граф, — але з її дозволу за партнерів будуть вам кадети!

У задніх рядах хтось не витримав і посипалися бодай здержливі оплески. Старий царедворець глянув у той бік і промовив:

— Приємно бачити прояви патріотизму, виявлені в формі любови до будучих оборонців батьківщини.

Тепер уже дівчата не втримались і щирий сміх пролунав по залі.

— Не все ще, медам! Упродовж цих трьох днів ви всі будете діставати по бомбонієрці цукорків. Від імператриці...

— Ні, від вас, графе! — вирвалося кілька голосів. — Знаємо!.. Дякуємо! — цілком іншим, як при вітанню цариці, повним і непримушеним хором озвались усі вихованки. Бо всі знали, що коли приїздить на інспекцію граф Протасов, кожна дістає по півфунта найліпших цукорків, запованих у гарні бомбонієрки, від найславнішого в Києві цукорника — "Жоржа" (Француза Берто). Але тепер граф замахає руками.

— Від мене — буде окремо. А це — від імператриці.

Потім підійшов до рядів першої класи.

— Як зветесь, неустрашлива й забобонна амазонка? — усміхаючись, запитав він Ноель.

— Ноель Лячерда, ексцеленціє.

— Медина-Челі? — здивовано промовив граф.

— Може донька Адріана Адамовича?

— Так, це мій тато, ексцеленціє!

— Так оце ви така, благородна чужоземко! — простяг він до Ноель руку. — Знаю вас тільки з фотографій, оттакою — він показав рукою на метр від підлоги. — Тепер не пізнав! От, час біжить... А чи ж тато подорожують, чи вдома? І здорова, так само, як сподіваюсь, і belle-maman?

— Дякую. В Києві і здорові, ексцеленціє!

— Конче намагатимусь їх відвідати! Dites leur mes amities! (Привітайте їх від мене).

Граф ще раз стиснув Ноель руку і вийшов із залі.

Приятель інституток цього разу став міцним щитом для Ноель. Хвиля обурення й загрози розплилася, але... це все ставало просто фатальне, — ще того ж вечора трапилася нова причина, щоб викинути Ноель з інституту...

Після програмових точок — співів, танців, деклямацій, що ледве вмістились у програму вечірки, подали чай. Тим часом велику залу перетворювали на балеву. Стільці уставили попід стіни, естради зсунули під портрети: там приготували місця для цариці та її почоту. На хорах розташувалися дві оркестри.

Інститутки, що брали участь у програмових точках, не передягалися потім у свій однострій, бо мали дозвіл лишитись у декоративних костюмах до кінця вечірки. Тому за чайним столом серед білих пелерінок та гладенько прилизаних голів, видко було й пишні напудровані зачіски "рококо". Дзвонили між ними циганки дукачами, мигали розкішні еспанські мантилі й коливалися московські очіпки — "кокошнікі".

Гості й батьки та кривні інституток сиділи окремо. Підходити до своїх "запрошених" можна було тільки тоді, коли вже почнуться танці. На жаль, цього разу танці не обіцували великої приємності, бо ж якась непередбачена причина саме в останній мент перед балем перешкодила кадетам: їх на баль не пустили. Доводилось вдовольнятися професорами, з яких танцювали тільки два, та "братами" й "кузенами", яких інститутки мали чомусь завжди багато й чомусь майже тільки — військових людей. Такі "брати", відповідно до інститутських приписів, не сміли з'являтися самі, а тільки "з родиною". При цьому обов'язково мусів бути приявний ще й якийсь старший родич, або тіточка, які посвідчили б, що

справді цей блискучий ад'ютант генерального штабу, або елегантний "ахтирський" чи "бужський" драгун це брат чи кузен панночки, що його запросила на бал.

Нарешті з хорів залунали врочисті звуки польонезу. Із рисункової залі відчинилися двері наростіж, а коло них завмерли палацові лакеї в ліверях та білих панчохах. Цього вечора служили гостям не інститутські служниці, а випозичені лакеї з київської царської палати.

До залі походом вступили гості й інститутки. У першій парі київський генерал-губернатор, що провадив царицю. За нею великі князі — великі дами з її почоту. Граф Протасов провадив директорку; здавалося, що він веде "за ручку" свою доньку. Кругленька, рожева, виглядала вона ще менша при величезній постаті старого офіцера, що мав цілком воскове, біле обличчя. За почесними гістьми йшли інститутки, спочатку — костюмовані, потім — "звичайні".

Навіть найменші, так звані "седмушки", бо з сьомої кляси,⁶³ намагалися граціозно вигинатися, ступаючи до такту.

Попровадивши царицю до імпровізованого трону, генерал-губернатор глибоко їй поклонився і став біля того престолу. Поруч групувалися великі князі й усякі військові мундири високих ранг. Дами ж посідали на приготовані під стінами канапи. Інститутки підходили до цариці парами, кланялися й розходились одна — направо, друга — ліворуч. Коли вклонилася й розійшлась остання парка семачок — із хорів полилася ніжна мелодія вальсу: почався бал.

Відблиски безлічі свічок у трьох дзеркалах (електрики в інституті тоді ще не було) миготіли тільки хвилину в блискучих, як скло, паркетах.

⁶³) У тому інституті 1-ша кляса — це найвища, а не навпаки.

Нарешті сяючий золотом царськосельський гусар уклонився князні Каратовій, а блакитний "бужець"⁶⁴) заточив Ізу Метінгер.

Клясові дами пильно стежили, щоб дівчата — та їх партнери не промовили до себе ні слова. Коло кожної "синиці" зо старших кляс, праворуч і ліворуч сиділи "архангели": їх роллю сповняли нетанцюючі інститутки.

Коли суворе око недрімного Аргуса помічало найменше порушення дисципліни, "архангел" відразу діставав наказ "нагадати про можливість вигнання з раю".

Ноель у чорному еспанському костюмі й гарній мантилі на високому гребені зачіски відійшла від своєї групи костюмованих товаришок і сіла в амбразурі вікна, схилившись у затінку великого лавра. Їй не хотілося танцювати. Світла й балева музика настроїли її меланхолійно. Тут і врочисті веселощі переплітали "казенщиною", за кожен природний відрух душі вже грозила кара, з усіх кутків дивилися "недрімливі очі", що фактично пильнували не того, щоб усі поступали згідно з установленими приписами, а чигали, щоб до когось причепитись, присікатись, щоб не па винним, а тільки на необачному забудькові зірвати свою сердитість і пімститись. І знов жагучою тугою відіззався голос Півдня...

Мрії підхопили Ноель і понесли, як розгойданий човен без стерна. Згадки, симпатії, казкові образи й вимріяні бажання сплітались у букети, що мають стати дійсністю в прийдешньому, в якомусь невідомому ідеальному світі. Як часто вже її картали за те, що шукала тих ідеальних світів, "де б не обсапались троянди і не відлітали б прекрасні сни!" А в душі, мов срібні струни, вигравали Ростанівські вірші:

⁶⁴) Драгун "бужського" полку.

Seul, le reve interesse
Vivre sans reve qu' est-ce...
(Лише мрія цікава,
Як жити без неї?)

Вигравали й дзвонили, мов ніжні емальовані кампанулі на блакитних левадах. Тому відразу вона навіть не зрозуміла, коли перед нею також ніжними дзвониками задзеленчали старшинські остроги. Підвела голову й побачила перед собою високу постать великого князя, що саме їй уклонявся. Він, справді, був дуже "великий" на зріст, що аж вразило Ноель, коли вона також устала й уклонилася низьким "двірським" реверансом:

— *Altesse Imperiale, veuillez me permettre de vous remercier.* (Ваша високість звольте дати мені змогу подякувати...)

— *J'attendrai, Mademoiselle, que vous vous reposiez.* (Я зачекаю, аж ви відпочинете).

— Я не втомлена, ваша високосте.

— *Alors?..* (Отже?..)

— *Votre Altesse est bien trop grande pour moi.*

— (Ваша високість — надто великий для мене...)

Архикнязь, усміхаючись, оглянув справді маленьку й худеньку дівчинку й щиро додав:

— Якщо тільки в цьому причина, то я, з вашого дозволу, спробую зменшити свою "великість", — підкреслив він, що зрозумів двозначність виразу та, повертаючи стілець до Ноель, продовжував: — Посідаємо, а на стільцях не буде майже зовсім помітна різниця між нами.

Ноель відчула на собі зміїні погляди всіх клясових дам. Це по-діточому розвеселило її. — "От, цікаво, що ж ви тепер чинитимете?" — спалахнуло в голові лукавою іскоркою, хоч і було трохи ніяково сидіти от так на перехрестю поглядів зацікавлених інституток та зіритованих осіб з інститутського проводу. Крім того була трохи розгублена, що з нею вперше в життю по-

водився хтось, як із дорослою "дамою". До всього ж і той "хтось" був не якийсь там пустотливий юнак, як ті хлопці, що з ними бавилась і танцювала вона на безпретенсійних "sauteries" ("стрибаннячках") із товаришками у Франції. Ні, той, що сидів тепер проти неї, прийшовши напів із запрошенням, напів із наказом, був великий князь, тобто ближчий чи дальший кандидат на монарха цієї легендарної країни, що для Ноель видавалася неменш тасмна й загадкова, як Китай або Індія. Тож, щоб скрити непевність, дівчина розгорнула своє еспанське віяло, а тим часом великий князь "бавив її розмовою":

— Мені здається, що сьогодні вранці — ви мали костюм, — нав'язував він мову до жесту дівчини. — Тепер же ви у справжній одежі. До вашого танцю й до жесту віяла цілком годиться кастилійська гордість, якої ви не намагаєтесь ховати.

— Гордості не ховають, ваша високосте. Її тільки схиляють, і то... лише перед Богом.

Архикнязь підвів здивовано очі:

— І відповідь ваша, як із Кальдерона! Дозвольте спитати: звідкіля це у вас і яким дивом ви — серед нас?

— Тут — певно, що з волі Божої. А що ваша високість добачує в мені щось кастилійське — нічого дивного: в гербі моєї родини є й кастилійські вежі.

За хвилину обоє вже розмовляли справді цілком по-приятельськи. Великий князь багато подорожував. Особливо любив Південь Європи. Цікавився Наваррою й Басками. Бачив Елізондо — край героя Меріме, знав легенди про Мадонну з Ельче. Жвава й цікава розмова продовжалася. Підводячи вряди-годи очі на свого співрозмовника, завважила Ноель, що коло них уже не перший раз пройшла вщерть налита жовчю мадам Рапне. Обличчя її палало, губи тремтіли й шепотіли, напевно не молитву. Та ж підійти не від-

важилась, зробити уваги не посміла, дарма, що так демонстративно були порушені непорушні приписи інститутського життя й звичаю. Аж уже після балу, коли Ноель підійшла попрохати дозволу піти до своєї кімнати, клясова дама "білим голосом", позним безсилої сердитості, проскреготала:

— Можете йти, куди бажаєте. Запам'ятайте тільки одне: коли нарешті не буду приневолена бачити вас, поставлю свічку в церкві, або навіть у вашій каплиці...

Другого дня, коли після обіду роздавали інституткам по клясах цукорки від цариці та графа Протасова, швейцар "Жозеф" приніс завитий у шовковий папір величезний букет і подав його фройляйн Оттилії. Дівчата нашорошилися.

Тим часом Німкinya обережно розвивала папері. Прегарні темно-червоні й золотисті троянди виглянули з обгортки. З-поміж них випав довгастих незаліплений коверт. Інститутки поглянули на Ізу Метінгер, що стояла червона аж до сліз, покірливо похиливши гарну голівку додолу. Для цілої кляси не було таємницею, що бірюзово-блакитний однострій її "кузена" викликавав цю доповнюючу барву на гарному Ізиному личку. На нещастя саме в цей мент до кляси вступила директорка.

— Є адресатка в клясі? — запитала вона й схилилася над запискою, яку для контролю саме вийняла з коверта фройляйн Оттилія. Обидві прочитали підпис і зміст. Німкinya зарум'янілась і всміхнулась, а директорка ледве помітно знизала плечима.

— Сватають тьотю Отю! — півголосом прошепотіла Богданова. Інститутки ледве стримали сміх.

— Фройляйн Медина-Челі! — покликкала тим часом Німкinya і, передаючи Ноель букет, записку й коверт, — голосно й урочисто промовила:

— Його високість великий князь Романов посилає вам цвіти.

Графиня Муравйова мовчки вийшла з кляси. Ноель схвилювалась і коверт вислизнув їй із руки. З нього випав листок твердого картону, з золотим обрізом. На ньому був напис: *A la Castillane exilee* (Кастилійці на вигнанню). І підпис — тільки хресне наймення...

**

Лекцій у той день не було, тож Ноель могла залишитись у "себе" аж до ранку наступного дня. Почувала полегшу, що не потребує бачити ні товаришок, ні клясових дам. Частину отриманих цвітів віднесла до каплиці на вітвар, але ж букет був справді "царський" і квіток вистачило ще на повну вазу, що її приготувала сестричка Аліна. Небували в цих шпитальних світлицях ніжні пахощі троянд наповнили кімнату Ноель. Від них ті стіни видавалися ще сумніші, ще суворіші й непривітніші, а великий покій нагадував не помешкання світської людини, тільки келію аскетичного монаха. Ноель загорнулась у м'яку, пушисту намітку, підійшла до полиці та простягла руку по томик Гонгори — "Поліфем і Галятея".^{61a)}

Вірші цього автора були б якнайсуворіше виокляті в інституті, як би хтось міг їх прочитати. Читаючи кожну друковану сторінку тільки "з других рук", — провірену й процензувану, мала Ноель раз-у-раз таке почуття, ніби її примушують їсти з тарілки, що з неї вже хтось їв перед нею. Тому намагалась обійти цей нестерпний звичай. Але на те був тільки такий спосіб: читати в мові, що її в інституті не знають. З таких мов була дуже добра еспанська, чомусь надто екзотична для цієї країни.

^{61a)} Люїс Гонгора і Арготе, еспанський поет (1561-1627), капелян Филипа III.

Вдома Ноель знайшла в батьковій бібліотеці кілька старих авторів і з дозволу тата привезла їх до інституту. Тому на її полицях стояли всу-міш такі різні автори, як св. Тереса, Гонгора, Сервантес і два томики Кальдерона.

Тільки "Exercices" св. Ігнатія Льюїолі скон-фіскувало інститутське начальство. Не тому, що вважали їх за надто невідповідні для вісімнад-цятилітньої дівчини, а тому, що ім'я Ігнатія Льюїолі, як і само слово "езуїти", викликали прав-диву паніку в кожній православній душі.

— "En numero son mis bienes a mis males" ("Однаково великі і мої радощі, й мій сум"). — Повний прикрас та фіюритур, як мавританський орнамент, ущерть кований стиль Гонгори, палкі слова про невідоме кохання, переплетені з так само сильними словами про невідому смерть, — притягали Ноель і переносили її думку в каз-ковий світ, колись наповнений шляхетними лиця-рями та прегарними дамами. У світ, де не було нічого низького, дрібного, негарного. Читала ті вірші й вірила, що те "справжнє" має дійсно бу-ти таке, і що напевне воно прийде, коли б тільки покинути ці сумні стіни! Бо тільки там, поза інститутом, можливе життя, справжнє, гарне, а не ця його пародія, що гнітить і чавить, як стра-хітлива нічна мара.

— "En numero son mis bienes a mis males"...

І Ноель готовилася там, у житті, пізнати ве-лику, безмежну радість. Будь-що-будь, бодай і за ціну пропорціонально великого страждання...

Хтось постукав у двері.

— Anda! (Увійдіть!) — відірвавшись від книж-ки, автоматично кинула тією ж мовою Ноель, але схаменулась і враз додала:

— Entrez! (Входьте!)

Двері помалу відхилились. На порозі стояла засоромлена й збентежена Катря. Ноель відсу-нула книжку. Співаючі ритми, повні сонця й бла-китних тіней, відлетіли в далекі країни.

— Пробач мені...

Ноель знизала плечима:

— Піди висповідайся, я ж не маю чого про це з тобою говорити.

Можливо, що Катря не прийняла б цієї ради і розмова довела б до нової сварки, чи скандалу. Та ж саме в тій хвилині до покою ввійшла нова гостя. Була це "гардеробна дама", Софія Іва-нівна.

— Не перешкоджатиму?... Хотілось послуха-ти, як минув учорашній бал. Чи подобались ви-соким гостям наші костюми?

Софія Іванівна ніколи не показувалася між людьми: вона соромилася за своє покалічене, від-разливе обличчя. Інститутки розповідали про це фантастичні історії. Але Ноель знала правдиву від Юлії Миколаївної, бо з нею приятелювала "гардеробна".

Колись... молода красуня, багата і з доброго роду Софія Іванівна вийшла заміж із любови й була така щаслива, що їх родинне щастя було стало приказкою у знайомих. Але в Софії Іва-нівни був іще один брат, може й не так амораль-на, як легкодушна людина, старосвітський, типо-вий російський "дворянин в фуражкє с красним околицем"⁶⁵) гуляка, картяр, бабій. Видима річ, служив у війську, як старшина одного з ліпших петербурзьких полків. Одного разу програв він таку велику суму, що сестра, соромлячись за нього перед чужими людьми й перед чоловіком, потайки віддала братові все своє майно, всякі до-рогоцінності, щоб тільки не дійшло до скандалу, бо його "Коля перенести б не міг" і постановив застрілитись. Дарунок сестри прийняв також по-тайки, нікому про те й не заікнувшись. Та ж його коханка, циганка з кабаретного хору, дові-

⁶⁵) Московські шляхтичі "дворяни" могли одягати власний однострій, його частиною був кашкет із чер-воним обводом.

давшись, що поміч прийшла "від жінки", напосілась, щоб коханець конче їй ту жінку показав. Вона не була цікава знати, хто та жінка, тільки хотіла її бодай здалеку побачити. А коли побачила красуню й вивідала її адресу, то не розбираючи суті справи, бризнула Софії Іванівні в обличчя пляшку сірчаної кислоти. Ні в чому не повинна жінка ледве витримала те, але ж по довгій недузї залишилася жива. Та ж чоловік її, побачивши відразливе жінчине обличчя, піддався розпуці й застрілився. Брат Коля із сорому втік із Петербургу кудись на Кавказ, де не знали тієї "поганої історії". Софія Іванівна, мов той старозавітній Йов, залишилась одна на світі, опоганена, втративши кривих і близьких, зовсім убога й безпорадна, бо ж ніколи не потребувала вміти щонебудь робити. Та ж знайшлися деякі впливові знайомі, що допомогли їй дістати посаду в інституті в Києві, де вона й залишилася доживотною як "гардеробна дама". Двадцять років колишня гарна дама "зо світу" берегла інститутських сорочок та попередниць і не виходила нікуди, хіба до церкви та шпиталю, де мала безмежно добру приятельку, Юлію Миколаївну, що мабуть так само ховала за цими стінами якусь життєву трагедію.

Тепер Софія Іванівна мала ще нову приятельку — Ноель, що їй нагадувала колишніх мцлих черниць — бо була завжди ласкава і нічим ніколи не хвилювалась.

— От у кого.. "en numero son los bienes e los males" — промайнуло в думці Ноель.

Катря завзято і з блискучими дотепами розповідала про баль та була вдоволена, що неприємно почата розмова сама наладналася, а Ноель говорить із нею, як і давніш. Ноель же тим часом вибрала найкращі троянди, зв'язала їх золотим шнурочком і з думкою: — "Так от чому вони не вмістилися на вівтарі!" — подала їх Со-

фії Іванівній. — Боже! Як давно, давно ніхто не давав мені квіток! — промовила вона збентежено і на її очах заблищали сльози на спогад про давноминуле. Схилилася, щоб поцілувати Ноель, але пригадала собі відразливий вигляд свого обличчя й затримала свій рух. Ноель зрозуміла це і міцно стиснула Софію Іванівну в своїх обіймах та щиро її поцілувала в її червоні страшні близни.

ВЕЛИКИЙ ПІСТ

Молитва. Імпровізації. Інститутська церква. "Дії мінорес". Рудий Тор. Тріо. Рідні молитви. М. В. Лисенко. "Аматор Єстества".

Скінчилися свята й урочистості царських відвідин, балі карнавалу, костюмовані фантазмагорії, що приносили хвилеве почуття, ніби життя пробігає не в інститутських стінах. Прийшли будні за мріями, за масницею — Великий Піст.

Богданова ще в їдальні дзвонила ложечками об край філіжанки, потихеньку при тому приспівуючи:

— Хрін-редька, хрін-редька! — що мало імітувати великопісні православні церковні дзвони.

Та мадам Рапне перервала її творчість: за столом не затримувались довго, бо в першому тижні Великого Посту не було лекцій, зате ходилося до церкви двічі денно. На безконечно довгих православних Службах Божих мусли бути всі вихованки, незалежно від того, якого визнання вони тримались. Цим, так мовити б, доповнювались "міцні підвалини релігійного виховання". Також замість обов'язково вправлятися півгодини в мові з клясовими дамами, у ці дні читали Євангелію, яку по примірникові роздали всім інституткам. День же в клясі починався, як звичайно, з речення:

— Дижурна, читайте молитву...

Ноель підвелася з місця. За нею повставали

всі інші. Богданова встигла прошепотіти, подаючи молитовник:

— Сьогодні читати іншу молитву — великопісну. Ось, я тобі написала на листочку, бо ж ти по-старослов'янському не втнеш.

Ноель розгорнула книжку, побачила листок і почала читати своїм кумедним для Росіянок чужим акцентом:

— "Царю небесний,
Спасі мене от куртки тесной,
Как от огня"...

Дехто засміявся приглушеним сміхом, дехто підвів голову й із великим зацікавленням дивився на Ноель. А та спокійно дочитувала:

— Я, Цар Небесний, хорош уж тем,
Что просьбой лишней не надоем"⁶⁶⁾

Склала книжку й певна, що справно виконала свою повинність, пішла на своє місце. Що Ноель не перехрестилась, до цього мадам Рапне була призвичаєна, бо дівчину ніяк не можна було приневолити хреститися, ані в церкві, ані за обов'язковою молитвою.

— Не можу хреститись при словах і порядках, яких я не розумію.

А що в клясі була мусулманка й кілька протестанток, котрі запевнювали, що в їх релігіях не було припису хреститись, — то "протест" її не викликав репресій. Тим більш, що "іновірки" слухняно вчитували православні молитви, коли на них припадала черга бути "дижурними в клясі".

Але тепер мадам Рапне звернула увагу, що не перехрестився ніхто.

— Покажіть мені молитовник, — поклікала Ноель клясова дама. — Де та молитва, що ви читали?

⁶⁶⁾ Я вже тим добрий, що не набридаю зайвим проханням.

Ноель подала книжку й листок. Гострий профіль мадам схилився над каліграфічно написаним віршем. Це була — "юнкерова молитва" Лермонтова, незнана загалові інституток, бо ж у їхній бібліотеці були тільки "цензуровані" видання клясикив, навіть російських:

— "Де цензура заміняла слово "любов" якимсь іншим, більш відповідним для дівочої скромности". — як жартував колись інспектор Малінін.

"До церкви", тобто до того часу, коли треба було шикуватись у пари, щоб іти в церкву, залишилося ще півгодини. Веліли читати потиху Євангелію, але дозволяли ділитися на гуртки й читати вголос. У цьому вже була розвага. Бо можна було не сидіти на своєму постійному місці, а — де схочеш. Навіть і за таблицею, коло фільтру з водою, або й на широких лутках вікон і дивитись на повні гороб'ячої метушні дерева "Царського Саду", прозорі й легкі, ще з цілком голими галузками. Бо ж до весни було ще далеко, але в завзятому цвірінканні горобців, у прозорому мереживі дерев уже відчувалось наближення весни. Передвістку про неї ніс і нетерпеливий вітер, що — "не к Різдув дме, а к Великодню". І тому ніжно-журливий настрій, що огортав дівочі душі, раптово змінявся налітаючою хвилею радісно жартобливого виклику... — "Прощай, прощай, прощай, масленіца!" — несподівано вилетіло "масничне веселіє" з опери "Снігурочки" з останніх лавок.

Мадам Рапне зірвалась із місця:

— Qui se permet? (Хто це собі дозволив?) — і побігла до запідозрених.

Але ж, ледве була за першими лавками, як із них зазвучала пародія на арію з Демона":

— "Тебя я, вольний син Глафіри"...

Цю пісеньку особливо любили інститутки. Вигадала її Катря в "бані" (в лазні), де було можна співати, галасувати, бо ж там не бувало жад-

ної клясової дами, жадної контролі. Тільки самі голі інститутки та "банні дівчата" рухалися в тому підземному Гадесі у хмарах пари, немов заблукані душі в міжпланетному просторі.

Серед цих "бальнеар" (купелевих служниць) були улюблені, що вміли майстерно мити, не заливаючи очей піною з мила. До них зголошувалася черга й часами така велика, що годі було дочекатись. Тоді з необхідности треба було даватись у руки менше вправлені. До тих, що їх не шукали, належала "шпакувата Глафіра". Вона мала ще й ту "милу" рису, що доносила начальству, коли хтось поводився в лазні аж надто "по-домашньому". Тому звичайно Глафірі співали хором із клубів пари:

— "Ябеда, доносчица, собачья извозчица".⁶⁷⁾

Але це вже було старе й нікого не бавило. Тоді раптово Катря, загорнена в простирало, вилізла на лаву й мов оперовий тенор, надхненно простягаючи руки "в публіку", заспівала своїм оксамитовим контральтом:

— "Тебя я, вольний син Глафіри,
Возьму в надзвездния края,
І будеш ти, проклята в міре,
О, мерзка ябеда моя!"...

Ця імпровізація викликала таку бурю оплесків, криків та вигуків, яку довелось потім Катрі почути хіба що в Мадриді, де вона співала десять років пізніш у королівській опері. Та ж тут ця овація скінчилася несподіваною скаргою Глафіри, яка дуже образилась, що її... "дівчину", та ще й немолоду, висміяно, ніби вона має "вольного", тобто нешлюбного сина...

Дзвінок, особливо голосний цього дня, бо двері з усіх кляс були відчинені на коридор, де вже пахло ладаном із церкви, — перешкодив мадам Рапне в її "парфорсних ловах" на винних у по-

⁶⁷⁾ Извозчик = візник.

рушенні "молитовного настрою з наказу начальства".

Інститутки мовчки шикувались і скромно вирушили до церкви.

Довжелезну врочисту Службу Богу співали дуже повільно: щоб ясно було чути кожне речення, щоб можна було розібрати кожне слово. Але тому саме майже ніхто з православних не витримував до кінця в молитовному настрою. До втоми від довгої богослужби ще долучалася тяжка втома від того, що слід було стояти рівно, струнко, не спиратись усією вагою тіла тільки на якусь одну ногу, не горбитись, не спускати голови, ані рук, що мусіли лежати "коробочкою" зложені незмінно — на висоті стану.

Хреститись годилося тільки в деяких місцях відправи, нешвидко й "нерозмашисто", без афектації й "у повній простоті". Навколішки також дозволяли ставати тільки в деякі менти богослужби й на деякий час. Кляси стояли стрункими каре, рядами, що їх клясові дами вирівняли вздовж і впоперек оком вправленого старшого десятника, щоб ніхто ні на лінію не відходив від ряду. Лад цей дотримували й пильнували клясові дами цілий час вистоювання в церкві. Як "іновірки" (бо ж клясові дами здебільша були чужинки) — ці "недрімні очі" мали той щасливий привілей, що могли в церкві сидіти. Коло кожної був стілець. Інститутки того права не мали, навіть "іновірки".

Однак клясова дама мала обов'язок також пильнувати, чи якась із дівчат не ставала помалу занадто блідою, що загрожувало млістю. Тоді таку брали за руки й обережно виводили за двері церкви, де й передавали до рук "дижурних дівчат" — служниць. Ті ж, у випадках тяжчих відводили ослаблу до інфірмаря, а в легких — до порожньої "пепін'єрської" кімнати, де на столі

вже стояли приготовлені карафки з водою, розчин амоніяку та етеро-валеріянаві краплі.

У звичайні неділі та суботи "іновірки" могли не приходити до церкви, але ж у великі свята й у піст — це було обов'язкове.

Церква була притульна, з тридільною навою й сліпуче-блискучими паркетами. Вона нагадувала почасти якусь парадну залю, почасти виставову галерію образів; може тому, що прикрашали її тільки образи святих жінок. Дівочі ж руки побожних інституток оздоблювали її всю цвітами та стяжками, які у величезній гоїності й при всяких нагодах посилав інститутіві "церковний староста", відомий київський дука-купець Слинко.

Під великими заокругленими вгорі боковими вікнами, що сягали аж підлоги, стояли з обох боків вітваря на підлозі великі коші цвітучих рослин: гіякентів, цінерарій, конвалій, або особливо улюблених у Києві лілей "гаризі" з довгими зеленкуватими цвітами. З вітваря, з-під завітчаних стяжками та кокардами лямпад, дивились образи цариці Олександри в "горностаях" та св. Катерини, спертої на колесо, з пальмою в руці. Праворуч — над співачками (хор був великий і гарний) гірською стежкою йшла красуня-брюнетка з золотим велихом у руці — св. Варвара. Ліворуч, над перським килимом, розісланим на місці, де мала стояти директорка, — між стрімкими скелями, по самі очі загорнена в яскраву, жовто-гарячу "столу", несла пахощі Марія Магдалина.

Кілька менших образів у золочених шатах — переважно різні зображення Богородиці—"Теотокос", стародавнього візантійського стилю, прикрашали бокові нави. В лівій — стояв високий дубовий титарів поставець із свічками, а біля нього — сам титар, "церковний староста" Слинко, по-англійськи коректно одягнений пан із поправними манерами. У дні високих урочистостей,

чи великі свята, нпр. на Великдень, він бував у фраку, в білих рукавицях, у білій краватці—"метелику" та з *chapeau-claque*-ом під пахвою. Вуси мав раз-у-раз напрочуд чорні й штудерно закручені на "чверть на третю" (годину), як говорили інститутки.

Та постать, що була б "на місці" на кожному балю, дивним контрастом відбивалася на тлі високої, вміщеної під склом, як образ, плащаниці, філіграново-тонкої роботи. Інститутки були переконані, що ту плащаницю вишивали "справжнім волоссям" і так тонко, немов акварелею, накреслили постать Христа у гробі та білі — довкола неї — завої. В лівій же наві був великий, на цілу стіну, хрест, зложений із однакових розміром менших образків у золочених штатах. Кажали, що там є образи всіх свят. Тому інститутки дуже любили ставити перед ним свічки, прохаючи для себе "щасливих, без кари, свят" Різдва та Великодніх, на які б їх пустили додому без затримки.

На ліву наву звичайно інститутки не звертали уваги. Та нава була тьмяно освітлена. Тільки перед образом св. Олени, що підтримувала знайдений нею великий хрест Христовий, блимала меланхолійно-ніжним вогником синя лампадка. А в тому присмерку-резигнації були згуртовані ті, що мабуть несли найтяжчий "хрест" в інституті. Непомітні, безсловні, але необхідні "dii minore", ті, що часами щиро втирали сльозу безневинно враженому дівчатку, сердечне тепле слівце кидали маленьким, що їм найтяжче було нести холодну й злу атмосферу оточення після родинного тепла інтелігентного вогнища. Отже в лівій наві стояв стілець старенької Олександри Максимівни, що мала свою єдину повинність бути прийвною на лекціях славного Миколи Віталієвича Лисенка. Коло неї спиралася на спинку стільця "шпитальна дама" Настася Максимівна, її сестра — срібноволоса, рожева бабуся. Про

неї знали всі, що в хвилинах найбільшого роздрознення вона спроможеться тільки на ті традиційні слова докору: — "І як же вам не соромно. Такі великі дівчата, можна сказати — дівчи!"...

За цими бабусями білили завої та білі попередниці обох сестер-жалібниць: лагідної й "доброї, як хліб" — Юлії Миколаївни, і молоденької, рожевої як свіжа троянда, — Аліни Михайлівни. Біля них, майже увесь час навколішках, молилася "старша гардеробна" — Софія Іванівна Романович-Славогинська, що постійно мала для всіх вихованок добре слово, розважливий, приязний усміх на зів'ялих устах, і цукорки в кишені — для менших.

Біля дверей, збиті в одну сіру масу, ревно хрестились: буфетниця Настя, шпитальна "дівчина" старшого віку Катерина, і зовсім уже підстаркувата "Техлюся", — "сіделиця ночная" коло тяжко недужих, яка малим розповідала цікаві казки. Ззаду в тій же групі було видко ще "добру фею" інституток — "дівчину" Пінку. Ніхто не знав, що означає те наймення та чи було воно ім'ям чи тільки "дрозненням", але ж сама його владителька запевняла, що є це християнське наймення її святої патронки, яку рішуче не дозволяла звати якимось інакше. Коли котрась із вихованок не могла докінчити якогось шитва, вишивання, в'язання, мережива, плетіння - філе, вирізування рішельє, або хитро-мудрого плетіння з тонісінських стяжок "лясеток", то з усім тим мандрувалося за поміччю до "дівчини" Пінки, одначе в повній таємниці від "синиць", чи "синявок" — клясових дам. Перебувала Пінка, як і інші дівчата-служниці в покоях, що були при самих "уборних"-туалетах, тобто на кожному кінці коридорів по всіх поверхах. Тут було якимось надзвичайно ясно, чисто й "по-шпитальному" все устатковане. Пінка раз-у-раз сиділа біля свого білого ліжка й вишивала або шила. Вона охоче

рятувала тих, що шукали її помочі в труднощах "ручних праць", але ж за ту поміч рідше не хотіла гонорару грішми. Зате вельми раділа, коли інститутки привозили їй з дому святі образки, медалики-"іконки" або книжки з життєписами Святих. Була вона дуже побожна й тому найбільш цінила подарунки того роду.

**

Кожного дня біжуче шкільне життя все тісніше спліталось з православним обрядом. В інститутській їдальні стисло додержували піст і не дозволяли вживати нічого "скоромного", тобто не тільки м'яса й тваринних товщів, а також ні молока, ні яєць. А що київський дідусь Дніпро вже давно був ґрунтовно пограбований і не міг постачити подостатком свіжої риби, — то по інститутських коридорах, буяв підозрілий "аромат" солоної трески, смаженої в олії, і — що було для інституток найогидніше — оселедців. У зв'язку з цим виникали безперестанні конфлікти, раз-у-раз споминалося наймення Камбізового брата — "Смердіса", що його іменем звалася кисла капуста.

Увесь третій (середохресний) тиждень посту вихованки хвилювалися питанням: — Що буде з "тріо"? — Дарма, що спів ніби торкався тільки виконавців того "тріа", але ж фактично в ньому брав участь майже весь інститут. Уже те, що "тріо" виходило на середину церкви під час Преждеосвященної Служби Божої, було незвичайною розвагою й небуденною атракцією для всіх утомлених безконечним стоянням, — від якого терпли ноги й думки. Але ж усім залежало й на тому, чи дійсно всі три, не спізнившись ані секунди, водночас стануть навколішки, вклоняючись перед вітварем, а потім — чи водночас уклоняться направо й наліво? Щодо того робили навіть — на взірць "тоталізатора" — "заклади" та клали "ставки" на тістечко, чи бул-

ку з раннього сніданку. Так само всіх обходило, чи якась співачка не зіб'ється, чи дотримає темпа, вхопить справжній тон і т. ін. Цього року тріо набувало тим більшої незвичайності, що мали його співати Витовська, Шах-Герей⁶⁸⁾ та Медина-Челі. Тобто тільки одна Катря була православною й розуміла (чи мусіла розуміти), що саме співатиме й на що. Айша Шах-Гирей — Татарка й мусулманка, як і Медина-Челі — католичка, були для православних інституток "поганками" — і, здавалось, не мали б що тут чинити. Але ж Шах-Гирей мала найкраще на цілий інститут сопрано, а Ноель раптово мусіла заступити захворілу Ольгу Ріман,⁶⁹⁾ бо в класі не знайшлося інше меццо-сопрано.

"Поганки - іновірки" енергійно відмахувались від участі в тріо та шукали підтримки навіть у православного катехита, круглого, мов гльобус, вельми добродушного панотця Феодора.⁷⁰⁾ Але ж о. Феодор, вислухавши протесту, який мадам Рапне називала вже "отвертим бунтом", і поклавши обидві руки на своїм череві, коротко відказав:

— Сказано: — "Всяке дихання да хвалить Господа!" — тож це, дівчи, пусте, що ви — чужовірні. Ви ж у Бога вірите, то, співаючи слова православні, в серці своєму моліться Богом своїм. От воно й буде гаразд і всім Богом "приємно"!

І було. Тільки раніш, як виступити з тим голосним тріо на православної Преждеосвященній Службі Божій, мусулманку та католичку мусіла ще проконтролювати... лютеранка, фройляйн Оттілія...

Одного дня, коли мала бути лекція математики, — хтось задалегідь "провідав", що про-

68) Справжнє прізвище: Шах-Гирей.

69) Справжнє прізвище: Ольгу Біман.

70) Панотець Федор Хорошунів.

фесор, офіційно знаний "Рудобородий Тор"⁷¹⁾ (pro domo sua також називаний "Холера"), який мав єдину позитивну прикмету, що часто хворів, — і сьогодні не прийде. Тож, на загальну радість, година буде вільна. Знала те і фройляйн Оттилія, але ще вірила, що може чутки — не правдиві. Тому вона спочатку часто заглядала на годинник, кілька разів вийшла на коридор. Але інститутки, маючи певну віру в усе добре, тобто, що таки буде "година безхолерна", — запитували одна по одній, чи дозволить клясова дама вже приготувляти наступну лекцію? Та ж акуратна Німкinya була, як завжди, немоллима:

— Meine Damen, учіться чекати! В житті завжди чогось очікується. Тож найкраще вміння й найповажніша річ — штука чекання.

Нарешті таки проминули приписані хвилини, після чого професора не мусить чекати. Кляса не таїла своїх радощів, хоча не дуже й не любила "Холеру", а тільки переносила на нього своє вороже наставлення до огидного предмету, який він викладав. Тому з лавки Богданової на всі боки поповзли коротенькі віршички-експромпти, розмножені олівцем:

"Наш Тор захворів
Й поліз спать на пічку.
Дай Боже, щоб він здох,
Ми ж поставим свічку."

В супроводі імпровізованого й ad hoc зложеного хору сусідок проспівали його нишком-тишком, як новий "opus" Богданової. Загальний сміх був доказом, що вірш повівся й авторка заслужила признання кляси. Але фройляйн Оттилія урвала овації коротким і сухим:

— Schaemen sie sich!... (Посоромтесь!), —

⁷¹⁾ Професор Ляхницький дійсно мав руду бороду.

а по хвилині додала: — Якщо маєте охоту співати, то повторіть ще раз "тріо". Ставайте парами, Meine Damen, і — до рекреаційної залі.

Видима річ, усі "дами" прийняли той наказ із шумливо-голосною радістю. Бо ж було чого: замість дрімати на "Торовій" лекції та збенетжено "тримати палець" (це було закляття, щоб не викликав!), можна перебути півгодини в рекреаційній залі, на волі.

Клясова дама взяла Катрю під руку й пішла з нею в першій парі.

— Чи ви певні щодо своїх товаришок, фройляйн? — питалася Катрю. — Чи твердо вони знають свої партії? Не помиляться? Не буде скандалу?

Фройляйн Оттилія бажала, щоб усе, що чинять її вихованки, було зроблене поправно, бо вважала те за корпоративну "честь кляси" і свою особисту. Неможливо достойна в дотримванні інститутських приписів. — вона проте ніколи не хвилювалася, коли інститутки порушили їх. Навпаки, — зовсім спокійно констатувала прикрий факт і призначала кару цілком спокійно, без роздразнення. Взагалі інститутки ніколи не чули від неї криків, загроз, образливих висловів. Але ж, коли прохали її вибачити провину й не карати, — вона дуже привітливо усміхалася та спокійно й чемно відповідала:

— Я не маю чого вам вибачати. Мені особисто ви не зробили нічого злого. Але ж ви знаєте, що статут це забороняє. Тож мусите прийняти кару, яку він накладає, коли його порушиться. Я так само мушу дотримуватись того статуту, як ви всі...

Катря приклала до уха камертон і зробила диригентський рух обома руками. Спочатку вирвалося гарне сопрано, але швидко потім його покрило чудове Катрине контральто:

— ...яко кандило пред Тобою...

— вооздіяніє руку-у мо-оє-ею... — відказали на те сопрано й меццо.

Німкinya слухала з найбільшою уважливiстю. Для неї музика чи пiсня завжди були "молитвою", одначе ця насолода, яку вона вiдчувала при добромu спiвi, не затьмарювала її свiдомости своїх обов'язкiв: так само уважно пильнувала вона, чи дiвчата добре стоять, чи справно тримають руки, чи мають добре поставленi ноги.

Коли завмер останнiй звук молитви (спiвали без акомпанiяменту), фройляйн Оттилія подивилась на годинник, вирахувала, що вже не варт до павзи повертатись у клясу, бо ж за коротку хвилину вихованки нічого не встигнуть зробити "ganz ordentlich", а тому дозволила вiдразу почати рекреацію.

На залi потворилися гуртки. Подруги ходили парами, взявшись пiд руки. Тi, що "приятельовали компанією", — ходили по чотири в гуртi, або й по п'ять разом: три йшли, взявшись за руки, а перед ними, обличчям до них, вiдступали спиною назад двi чи три інші, тримаючись руками за попередницi трійци. Бiля рояля спiвали. Німкinya любила всякий спiв і радо слухала всiх пiсень. Але цього разу її нiжна дiвоча душа, хоч і замкнена в гренадирськiй поставi Валькiрiї, не стерпiла спiвiв "грубих". Бо ж спiвала сольо Маруся Стояновська,⁷²⁾ а вона найчастiш починала з "Разбойника", тобто пiснею: — "Что затуманилась, зоренька ясная"..., що й мелодією і текстом так подобалась iнституткам. У цiм романсi розбишака питає полонену ним дiвчину, чого б вона бажала, щоб перестати сумувати, та пропонував їй усi можливі розваги і блага життя.

Фройляйн Оттилія знала моксовську мову досить недосконало й коли до неї говорили, то вона ще розумiла через десяте п'яте, але в спiвi вже не вловлювала глузду. І з цього цiлого ро-

мансу вона схопила тiльки слово "разбойник", яке належало до лексики лайки. Її обурювало, що "благороднi" дiвчата можуть спiвати такі "недiвочi" й "нешляхетнi" речi. Тому висока її постаць ураз вирiсла перед гуртом спiваючих:

— Уже знов "розбiйника" завели? Мої паночки, чи ж ви хлопцi? Ну, подумайте самi, якi з вас будуть дами, коли вас уже й тепер бавлять тiльки розбiйники? Та чи ж ви не масте поетичних, гарних пiсень? Фройляйн Саморадова! Заспiвайте їм оту... про вiтер, що... що... вiд нього "аж дерева гнуться". Або ви, фройляйн Добровольська, про "сонце, що вже низенько" (вимовляла: "нісенко"). Або — Wie heisst das? — про калину. — Отже Тарасовi слова справджувались ще раз: Німкinya навчала несвiдомих, "яких батькiв" були вони дiти...

Але Добровольська, що вигравала прелюдію "Вiсли", зненацька взяла дрiбно задержуватим темпом і в залi залунала несподiвана мелодiя:

— "Ой, лопнув обруч коло дiжечки, Дiвчата мої, сирiйжечки"...

Цiлий хор свiжих дiвочих голосiв пiдхопив мелодiю, хтось у такт заплескав у долонi, як при грузинськiй лезгiнцi, а Богданова, не даючи себе просити, враз схрестила руки на грудях і похлоп'ячому "вшкварила гопака". І було дивно: в менуетах така вуглувата, негнучка її постаць, тепер була струнка, повна грації, з вiльними й легкими, мов вiтрець, рухами. Всi обличчя засвiтилися усмiхом. Iнститутки захоплено спiвали, плескаючи в долонi, та не вчули, що до залi ввiйшов рiдкий "нагорi" гiсть. Обернулись, коли й вiн гучно заплескав.

Елегантний, як завжди, — з сивою головою й рожевим обличчям, — усмiхався й кланявся iнституткам у вiдповiдь на реверанси, — Микола Вiталiєвич Лисенко.

— Прошу вибачити, що порушив вашу забаву. Я здолау вчув, що тут так весело...

⁷²⁾ Справжнє прiзвище: Маруся Стройновська.

Клясова дама почала вияснювати, чому панночки були в рекреаційній залі.

— От, я й не сподівався, — усміхався Микола Віталієвич, — що панночки знають і народні пісень, та ще й танців. — І враз почав випитувати Добровольську: відкіль вона, хто її батьки і чи ближчий до народнього її "стакатний" темп як звичайне *allegretto* (веселе)? Поглянув на годинник.

— Коли вже панночки вільні, то я міг би взяти когось на лекцію. — Подивився в свій нотес. — Мадмуазель Лячерда Медина-Челі. — Ваша черга. З дозволу Оттилії Олександрівни додамо з павзи хвилин десять, то й буде повна півгодина.

Фройлайн була дуже вдоволена, що Лисенко, якого всі любили й поважали, похвалив її вихованок.

— Прошу, прошу! Можете затримати фройлайн Лячерду, бо ми спочатку матимемо "ручні праці", а це таке мистецтво, в якому фройлайн Лячерда ніколи не виявляє свого таланту.

Микола Віталієвич уклонився й рухом руки попросив Ноель іти вперед. Але Ноель попросила дозволу піти спочатку по свої ноти.

Стати ученицею Миколи Віталієвича й утриматись на тому становищі довший час, було зовсім нелегко. Бо ж Лисенко, одинокий із професорів музики в інституті, мав право сам собі вибирати учениць, тоді, як іншим їх просто призначали згори. Лисенкові подавали списки нових інституток, а він, не бачивши їх раніш, відзначав у тих списках прізвища вихованок, що їх погоджувався вчити. Одначе було це без гарантій, що вибраних учитиме він аж до кінця шкільного року; часами після якоїсь лекції Микола Віталієвич повідомляв директорку, що він відмовляється вчити ту чи іншу дівчину.

— Не здібна? Не хоче працювати? — допитувалась директорка.

— Ні, я цього не говорю. — делікатно відповідав професор. — тільки не можу її вчити я. Хтось інший напевне...

І ученицю "передали" іншому.

У чім був секрет тих незрозумілих "примх" славного музики, — ніхто не знав. Одначе жартували, що Микола Віталієвич учить тільки гарненьких учениць. Та це не була правда, бо ж вибирав він позаочі, мав між вибраними і справді негарних, нарешті ж, у молодших літах навряд чи хто міг враз, між однією й наступною лекцією так споганіти, щоб утратити шанси вчитись у Лисенка. Так само не мало підстави і припущення, ніби він вибирав собі тільки найздібніші та найретельніші. Бо ж тоді Ноель напевне не була б між його ученицями. Таки не раз і не два доводилось їй чути від учителя:

— Ой, ледача ж ця дівчина! Ледача...

Та ж, згадуючи про це вже по багатьох роках, коли в світ прийшли нові ідеї й нові слова, зрозумілим стало, чим кермувався Лисенко при своєму "штучному доборі". Витовська, Тарновська, Сваричевська, Драгомірецька — ось прізвища інституток, що вчилися у Лисенка. А між ними не можна було знайти жадного суто московського чи німецького, дарма, що саме тих в інституті була велика більшість.

Лисенкові лекції відбувалися не в класовій кімнаті, а в першій покою інститутської книгозбірні. Була це велика, півпорожня світлиця. В одному куті — полиця зі словниками та іншими інформаційними книгами, у другому — рояль. Крім того — стіл та стілець бібліотекарки. Замість неї на час Лисенкових лекцій сиділа, плетучи панчохоу або шаль, премила, наскрізь білоголова, вся цілком старовинна постать — Олександра Максимівна, не то — Новицька, не то — Савицька. Мала вона тільки той обов'язок, щоб, як каталізатор, бути приявною на лекціях Миколи Віталієвича, і нічого більше. Чому, коли у нікого

іншого з професорів не було такого "присяжного" свідка? Найпевніше, що була це форма своєрідної "цензури" чи догляду "за сепаратизмом", або принаймні за його "тенденціями". Якщо це справді було так, то треба зазначити, що "цензор" дуже мало надавався до своєї функції, бо до Олександри Максимівни Микола Віталієвич здебільша звертався по-українському й дуже з нею приятелював...

Ноель швидко повернулася з нотами, але, як звичайно, прийшла на лекцію невідготівлена. Професор помітив це з першого акорду. Напевне вже раніш був чимсь роздратований, бо зненацька розгнівався на свою ліниву ученицю.

— Та, що ж ви власне робите? Хіба ж ви не мусите вправлятися щодня? Ну, що? — Він діткнувся до теки, повної всяких нот. Та ж мабуть тека була не зав'язана, бо вона розтулилася і з неї пташками полетіли по бібліотеці білі аркуші. Микола Віталієвич підхопив деякі з них. У його очах з'явилось здивування, що враз перейшло в лагідний, приятний настрій.

— То ви це співаєте? — запитав він, несподівано звернувшись до Ноель по-українському, тримаючи в руці власну композицію "На що мені карі очі?" За нею вийняв із купи нот, переважно еспанських, знов своє "Ой одна я, одна". Переглядаючи далі, знову натрапив на українські тексти.

— Так ось чим, панночко, бавитесь, замість студіювати вправи, — уже жартував маестро. — А я бачу: ледача чужинка, дарма, що чорнобрива. І ви читаете по-нашому?

Ноель, усміхаючись, хитнула головою.

— Ну, заграйте ще раз.

Тепер схвильована несподіваною пригодою та милою ласкавістю професора, Ноель ще дужче почала збиватись у такті, хоч загалом легко й швидко "читала ноти з аркуша", що й було головною причиною її невідготівки до лекції. Ми-

кола Віталієвич, помагаючи тримати такт, підспівував без слів мелодію п'єски. За якусь хвилю він відкинувся на спинку стільця й заспівав словами:

— "Зоря з місяцем над долиною зустрічалася"...

Ноель обернулася і побачила, що її професор заплющив очі й співав, пишучи пальцем у повітрі невидні ноти. В першій хвилині не догадалась, що маестро виборсався з марудної шкільної праці й полинув

... "на Пегасі неговканім аж там,
Де мрія сяйвом семibarвним світить,
Де із землею небо єдиниться
І де не знаєш, що є, а що — сниться"...

Але ж потім поглянула на Олександру Максимівну й зрозуміла...

А тим часом Микола Віталієвич легенько відсунув ученицю від рояля, взяв акорд і загравав нову, прекрасно-трагічну мелодію з обірваними акордами.

... "До білої зорі дожидалася... Не діждалася"...

Півгодина скінчилася. З-за дверей виглядала вже чергова учениця, що мала грати далі Миколі Віталієвичеві. Та ж він зупинив свою гру, попрощався з Олександрою Максимівною, потис руку Лячерди та, перепросивши ученицю, що чекала черги, пішов до виходу, похитуючи головою.

Так Ноель була приявна при народженні прегарного романсу. Бачила те, що потім згодом розповідав їй другий славний український музикант, Олександр Кошиць, про свою творчість:

— "Ось не було пісні, і стала пісня!"...

З того часу Микола Віталієвич ставився до Ноель, як до знайомої. Розпитував про родину, про її походження, про те, де і як навчилася української мови, а одного дня приніс їй напи-

сані власною рукою ноти — "Зоря з місяцем". Угорі був напис: — "Мойй учениці".

Ноель зберігала Лисенків автограф серед своїх улюблених зшитків аж до війни, на яку не взяла з собою й найдорожчих речей... Що любі речі?...

Нема вже давно й любих, любих людей... Залишаються тільки самі згадки. І ця..., що її так хочеться кинути пелюсточками запашними з далекого далека, мов скромну жертву на могилу Вчителеву. Хай полетять вони на Байкову Гору в Києві, як летіли з рук давних Еллінів дорогим їхнім тіням в Елізіум, як плили з рук давніх наших прадідів до далеких "рахманів" на могутні гіндуські води...

Чомусь схвильована фактом, що бачила процес народження мистецького твору, Ноель майже не чула дальшої лекції з природознавства, або, як говорили з-московська — "естественної історії". Її дуже любила вона, так само, як професора Копецького,⁷³⁾ що його безнастанно висмізали інститутки.

Був це правдивий "монстр" і унікал. Жив десь не в Києві, а на Ірпені, де над болотяною річкою мав власну вільку й невелике господарство коло неї. Вкупі з дружиною вони жагуче любили звірята й тримали їх більш для своєї розваги, ніж для якоїсь іншої мети. Говорилось, що професорова ще цікавиться й окультними науками, але якими саме — інститутки собі не уявляли. Катря, довідавшись про те, відразу зложила вірш, що починався:

"Він — аматор "естества",
А жона його не проста:
Коли він над мікроскопом

Вертить у мізку червей,
То вона над гороскопом
Пише долю для курей."

Чи пані Копецька цікавилася гороскопами, цього не знав ніхто, але про її "куряче господарство" ходили легенди, особливо про "чепці" на гребенях курей і півнів, що хоронили ті курячі оздоби перед відморожуванням у часі холодної зими. Взагалі була вона мабуть дбайлива господиня, коли професор у мотузяній сітці, що її тягав за собою, мов рибалка, цілісінький день, — мав склад таких речей, які бували хіба що в чародійних скриньках.

Пляшка з білою кавою, скляночка, загорнена в рушник... холодні котлети, кислий огірок, печене яблуко, пиріжки й булочки — нашаровувались із дірчатою бляшанкою, повною жаб, із коробочкою скойок чи іриць. Живий півзомлілий рак часами апатично вигребувався з тих "чудес" на світ божий, накриваючи собою слоїк, наповнений водою, де квапливо поринали великі жуки-плавунці, і все інше, що було колись у Ноєвім ковчезі.

— Найбільші драми, mesdames, відбуваються в природі здебільша там, де їх найменше сподіваєтесь, — починав професор свою лекцію. — Вам, річ видима, добре знайома протоплязма...

І дарма, що властиво Копецький — правдивий аматор свого "предмету", викладав майстерно й умів зацікавити інституток; названий "Протоплязмою", проте був предметом вічного глузування й дотепів. Вже самий факт, що він єдиний на цілий інститут нюхав табаку й робив це навіть на лекціях, — викликав нестримний сміх і завабу. Але професор того всього не помічав. Здавалось, що він, котрий так майстерно й захоплююче говорив про неправду, насильство й зло в світі тварин і рослин, взагалі не був здібний по-

⁷³⁾ Справжнє прізвище: Корицький.

мічати злого між людьми. Та ще було питання, чи помічав він самих людей?!...

І тепер, закинувши голову, він надхнено продовжував:

— У цім дрібнім, невиднім неозброєному оку світі відбувається жахлива боротьба, відбуваються неувявні прояви насильства, з якими вам ніколи не доведеться здибатись у житті... Мільйони істот жагуче чіпляються за життя, нещадно переслідують одне одного за шматочок їжі чи життєві зручності, нищать, калічать, по-ожир-ають! (він роззявляв, як міг, широко рота, щоб наявно показати жахливий процес "пожирання"). Під позірним спокоєм, що існує тільки про око, — в цій прекрасній, часом аж чарівній природі, скрізь і всюди — страждання, неспокій, турботи й боротьба на смерть! Ось перед вами прегарний, блакитний став... А загляньте в нього...

Інститутки слухали, притаївши духа... Але по лекції Катря вже вияснивала, що слова Копецького були тільки алегорією. В дійсності ж той "прекрасний на погляд" став, де всякі жаби та іриці "пожирають", або принаймні калічать одна одну, а всіх їх наміряються знищити сині пажори-акули, — це ніщо інше, як інститут "благодарних девіц" з його клясовими дамами та іншим начальством...

8

НА ПРОВЕСНІ

Поганські спомини. Поминальні проскурки. Оздоба церкви. "Христос воскрес!" Великодня ніч.

Останні лекції Нетерпелива Іза. Конкляв.

"Шпоньчин" жах.

Минали тижні Великого Посту, наростали поважніші акорди Великої Драми, такої пам'ятної людству взагалі, та й не байдужої навіть і тій його частині, що не хотіла про це згадувати. Наближалася Страсна Седмиця.

Приходила вона вже на тлі весни, що наближалася й викликала в юних дівчаток вибухи безпідставних, тваринних радощів. Той контраст неначе все дужчав, немов природа сама не допускала людства до повної безнадійності, обіцяючи по смутку велику радість, що вже була ось тут, за дверима.

Ноель часто сиділа біля вікна з книжкою, якої не читала. Думки — невловні, неокреслені й нестримні буюли десь далеко. Народжувались і зникали мов весняні хмарки, мали різні обриси й барви та глухо в душі змагались, хоч і не творили дисгармонії. Бо ж іще такі живі були в пам'яті навчання черниць, містичні переживання в тім часі, коли ввесь Великий Тиждень не було чути голосної мови, а вже й нічого казати про спів чи сміх. Дитячі душі завмиralи на порозі Вічної Тасмності і вічної перемоги Невмирущого. Згадувала Ноель трагічно-суцільні врочисті

Тим часом православні подруги "говіли": мали тижневі реколекції, що закінчувалися Сповіддю й Причастям. Причащались тільки раз на рік, усі гуртом, як приписував статут, а пстім уже до чергового Великого Посту про це не згадували, бо не силували їх приступати до сповідниці та до Столу Святого. Для Ноель була це дивина, як також і її подруги дивувалися, що вона — "фанатичка", без "говіння" радо йде до Св. Сповіді та Св. Причастя при всякій нагоді, коли тільки буває Служба Божа в каплиці.

"Нагорі" — в клясах лекцій не було. Вранці, по молитві, читали євангелію. Замість "Серьожи Бор-Роменського" та "Детства і Отрочества", улюбленої лектури інституток, роздавали для читання "Катакомби", перероблені Євгенією Тур, "Сказаніє про дєву Февронью і град Кітеж", "Історію Олексія, чєлавека Божія" та оповідання Льва Толстого, які Ноель також хотіла прочитати, зацікавлені голосним тоді найменням автора. Та ж вона знала московську мову надто погано й тому п'яте через десяте зрозуміла історію простої жінки, але доброї селянки, що її не могло зрозуміти оточення за її добре серце й глузували з неї, звавши її "Маланья — галава баранья". Ноель знала, що це тільки назва, однак із того часу зарисувалося в її уяві, що в тих далеких просторах, засипаних мало не вічними снігами, в таємній "Росії" живуть істоти подібні до кентаврів, або до Амонових сфінксів, себто ніби між тамошніми жінками трапляються, мовляв, або "дівиці червоної барви" ("красні девіци"), з товстими руськими косами, в червоних довгих "сарфанах",⁷⁵⁾ або з баранячими головами, прикрашеними круто закрученими ріжками.

Враз із духовним постом відбувався також і піст матеріальний. Тому економ рідко коли з'яв-

лявся в їдальні, особливо в середу та п'ятницю, коли подавали рідкий теплий кисіль, який йому майстерно наливали інститутки безпосередньо в кишені, поки з ним провадилась загальна дискусія про те, що в пісному борщі були з солоної чи сушеної риби — хробаки. До кляс приносили проскурки. Були це білі, двоїсті, одна на одній кругленькі булочки, що пахли кипарисом, тобто якимсь неокреслено — "святим" запахом і викликали в уяві образи пустинників, їхніх убогих келій із чистими, білими, небарвленими підлогами. Проскурки приносили у великих, як на білизну, кошах і вихованки могли собі купувати їх, але не більше, як три, при чому клясова дама відмічала в реєстрах, хто купує і скільки проскурки. Власниці тих просфор на підрумяненому їхньому споді писали перами хресні наймення своїх батьків і крєвних, на одній — живих, на другій — померлих. Третя залишалася чиста й її з'їдали з чаєм, що був із червоним вином, яке роздавали келишками в їдальні після Причастя.

Варя довго "торгувалась", щоб їй дозволили купити бодай чотири проскурки, а коли все ж таки дістала тільки три узаконені, дуже довго міркувала й вираховувала. Потім узялась за писання. Але воно не складалось, тож мусіла вишкрябувати написане й писати наново. Нарешті вирішила, що власне вона зайво намагається зробити список, бо ж усі її живі крєвняки — "нестоючіє", тобто нічого не варті, не то що молитов. Ліпше з'їсти цю проскурку відразу, "поки вона ще м'якенька". Це вирішення буде легше здійснити. Вона ламала шматочками білий, приємний у смаку, прісний хліб, помалу розжовувала й міркувала над другою проскуркою, де мала записати мертвих.

— На віщо ж ти, Варю, її ламаєш? — запитала Татарка Шах-Гирей, — тільки ж самі крихтки розлітаються.

⁷⁵⁾ Довге плаття без рукавів, що спереду застібається на гудзики (національна московська одежа).

— А ти й справді "глупая", — відповіла здивована Варя. — Та хіба ж ти не знаєш, що проскурку не можна різати ножом, бо ж від грішного пожа може потекти на руки кров?!

Тоді вона дуже обережно позбирала крихітки, висипала їх собі в рот, а менші позлизувала язиком зо столу. Ще посиділа задумана якийсь час, а потім зідхнула й промовила до сусідки:

— А зрештою, що pomoже померлим молитва отця Феодора? Та й узагалі, мертві — є мертві, і коли б навіть сам петербурзький митрополит за них помолвився, — вони вже зостануться мертвими. Ліпше я з'їм і цю проскурку, а помолюся за них сама.

Щодо третьої не було жадних містичних застережок.

Тепер Варі було вже легше приготуватись до сповіді. Тому вона взяла аркушик паперу й почала списувати свої гріхи. Списавши, дбайливо перевірила, а потім узялася вчити їх напам'ять...

Церква була відчинена цілий день. По всіх коридорах пахло ладаном. Часами наступала дивна мовчанка, бо ж роялі й піяніно, цього тижня зовсім замірили. Однак заходити до церкви в часі, коли там не правились Служби Божі, не було дозволене. Тільки, випросившись із клас до шпиталю по лік, або до бібліотеки по книжку, можна було хильцем від клясової дами стати навколішки перед дверима церкви і помолитись вільно й без контролю. Але — нашвидку й оглядаючись, чи не йде коридором якась "синиця".

Щодо цього були щасливіші дівчата-служниці (інститутські "девушки"), бо їм у вільній від праці хвили дозволялось заходити в церкву на молитву. Інститутки ж мусіли молитись тільки в призначенім часі і так, як постановляв статут та традиції, тобто у формі відповідній для добре вихованих панночок. Узагалі ж мотто з опери

"Винова Дама": "Баришням вашого круга нада приличія знать" — було тим провідним мотивом інститутського життя, що повторявся день-у-день, зрана до вечора, чи й далі.

Крім служниць часто заходила до церкви й Софія Іванівна. Часом і сестричка Аліна — у присмерку, на золотому тлі іконостасу, що тьмяно виблискував у червоних "бліках" блимаючих лямпад, у своєму білому завої-"косиці" на голові та широких білих нараменниках від попередниці — зарисовувалась легким силуетом янгола, що склав крила й застиг так у побожнім, думанні. Сестричка мала свій улюблений день у Великому Тижні: Велику Суботу, коли церкву, в якій не відбувались богослужби, приготівляють та прикрашують назустріч Святому Воскресенню.

Того дня вже з самого ранку титар Слинко прислав кошики та пакунки зі стяжками, шовковими тканинами й живими цвітами. До церкви дозволяли йти не тільки служницям, але й інституткам, що зголосились "по усердью" (ревно) помагати в прикрашуванні церкви. Тоді все в церкві милю, чистили, не лишаючи ні куточка на стіні, ні найменшої лямпадки. "Головнокомандуючим армії мироносиць", як жартівливо говорив полковник Унгер, бувала сестра Аліна. Вона ж запропонувала й Ноель узяти в тому участь.

Але ж із того враз мало не вийшло непорозуміння. Ноель завважила, що всі працюють тільки в самім храмі, в навах, але ж про вівтар немов забули. Був там лише воротар Жозеф, що застеляв вичищені килими. Тому Ноель вибрала найгарніші гіякinti та кошик конвалій і понесла їх до вівтаря. Але на порозі "дияконських дверей" на неї накинuloсь, вимахуючи руками, кілька служниць з буфетницею Настею на чолі:

— Куди, куди? Що це ви, панночко?

Виявилось, що ставити квітки на православний

престіл не можна, як також заборонено жінці приступати до вітаря.

— Бачите, панночко, — говорила, посміхаючись Настя, — у нас жінку вважають за ліпшу від пса, але гіршу від кота, бо ж псам до церкви зовсім не вільно, а кіт сміє й до вітаря, якщо там бувають миші.

Сестра поклікала Ноель покривати аналої (тетраподи) поверх витканих сріблом білих покривал, великопісними, жалібними з чорного оксамиту. Їх скинуть тоді, як процесія вийде з церкви й буде робити обхід коридорами з другого поверху на перший, а потім — другими сходами знову повернеться на другий поверх і увійде до церкви, вже перебраної по-великодньому.

Праця зближалась до кінця. Помалу все в церкві знову ставало таке, як перед прибиранням: сумне, великопісне. Відрізнялися тільки справжні грядки живих квіток перед образами Святих та — замість чорних — білими стяжками прикриті ретязі, що на них висіли ляппади. Змінити запону на царських воротах прийшов дякон Лука. Власне, ніхто ніколи не знав напевне, як він у дійсності зветься. Але що був він дуже подібний обличчям до образу євангелиста Луки, то й дістав від інституток те наймення. У зв'язку з цим і та інститутка, що читала посеред церкви "Апостола", мала титул "корови", бо ж на образі з-поза рамена євангелиста заглядав у його книгу широкочолоий "телець", що його інститутки звали чомусь коровою.

Увечері в сьомій годині дзвінок поклікав усіх спати, бо ж богослужба, великодня "Заутреня" мала початись опівночі. Вихованки мусіли трохи підкріпитися сном.

Хто мав родину в самому Києві, або поблизу, — ті могли сподіватись, що їх пустять на великодній тиждень додому. Це бувало звичайно тільки тоді, коли за інституткою приїхав хтось з її

родини, вислухав в інституті великодню богослужбу й відбув "розговини" у директорки. Чи то молодших сестер із вихованкою, чи то з якоюсь довіреною слугою "відпускати дівичь із стін школи" статут забороняв. Тобто мусіли приїхати: мати, тітка, старша замужня сестра чи бабуня. З чоловічого персоналу родини мав той привілей тільки сам батько. Нічого й казати вже про "кузенів" чи "братів", а навіть і дідусеві тут не довірялось. Мабуть примара Мазепи ще лякала в Україні тих, хто виховував молодих дівчат.

Католичкам на хвилику блиснула радість: оповістили дозвіл бути на врочистій нічній Службі Божій у міському костьолі. Але була ця радість тільки хвилева: з царського палацу не позичили коляс, а в інших повозах, як тільки у "придворних" кочах із лізрейними лакеями, інститутки, доки були одягнені у шкільний однострій, виїздити не сміли. Тож Ноель уперше в житті бачила великодню Службу Божу в православній церкві.

Була та Служба ще довша, як звичайна, але слухалося її бадьоріше, бо був на ній незвичайний, піднесений, урочистий настрій. Уся залита ясним світлом, блискучими шовками та білими квітками інститутська церква була наповнена "чужими" — близькими інституток, тими батьками й кривними "щасливих", що по відправі мали поїхати на тиждень додому.

При вході стояв великий кіш, наповнений свічками, що були перев'язані білими стяжками та оздоблені "бутонієрками" з білими квітками. Чотири старші вихованки роздавали ті свічки запрошеним гостям та інститутському персоналові. Дві інститутки підносили їх на срібній таці кожному, вклоняючись "поясним поклоном". Подавши одну, відходили знову до коша, брали нову свічку й так само підносили іншій особі. Кожна вихованка, навіть кожна служниця, де там? —

навіть і сам "Танатос", що розсвічував лампи, всі до одного мали в руках засвічені, краще би гірше оздоблені свічки. Тож у церкві — повне море світел, що мигтіли в золоті іконостасу, на білих плямах святкових суконь директорки, інспекторки, клясових дам та в срібних одягах духовенства.

Чудові, на перше враження зовсім нецерковні, наскрізь просякнуті радістю й урочистістю "київські" великодні співи славнозвісних Веделевих ірмосів, що ще й досі як слід не оцінені й ніде не знані в Європі, хвилювали, підносили, викликаючи тремтіння серця...

— "Воскресення день, просвітінся людіє, Пасха Господня, Пасха"... — і серце невідноплигає в грудях, а губи тремтять у радісним усміху...

— "Воскресення день" — жайворонком дзеленчить сопрано, розливаючи ясу і сяюво радісного дня, що його тільки на хвилюку затемнює глибока контральтова туга при згадці про "Прісподня землі", куди "снишел" Господь, щоб воскресити мертвих. І знову, тільки зникає та хмарка підземних випарів, — церква наливається шцерть новою радістю, а душа гукає разом з усіми:

"— ликуй і веселися, Сіоне"!...

Ноель, що вже нераз бачила різні візії, реально бачить, як у каскадах світла злітають у піднеб'я сяючі Янголи, що ось-ось відсунуть камінь святого гробу...

Отець Феодор, із хрестом у руках, у відчинених "царських вратах" тяжко дихає, розігрітий обходом у переповнених коридорах, і сяє круглим червоним обличчям.

— "Христос воскрес!" — не по-церковному, а "розмовно" оповіщає він і широким знаком хреста благословляє приявних.

Усі, що в середній наві, радісно й переконливо відповідають повним голосом:

— "Воістину воскрес!"

Мов нагнуте вітром у полі збіжжя, все хилиться в пошані до святого хреста. Та ж о. Феодор мабуть гадає, що хтось, що стоїть праворуч, не вчув його радісної вістки. Повернувшись, знову благословить та повторяє панотець:

"Христос воскрес!"...

І ті, що праворуч, і ті, що ліворуч, так само схиляються перед хрестом і відповідають радісно:

"Воістину воскрес!"

Ноель жаль, що не розуміє вона чарівного "Слова Івана Золотоустого". Тільки вухо її схоплює поетичний вираз — "І наміренія ваші цілую"...

Довго ще буде правитись Служба Божа, але... Ноель не дослухала її до кінця. Нечутно до неї наблизилась фройляйн Оттилія:

— Директорка дозволила вам негайно їхати додому... — шепче вона на вухо. — Йдіть переодягніться. Ваша мама чекає на вас у розмовниці директорки.

Ноель швиденько побігла сходами. Так їй весело, радісно, немов це не в Києві, а в любому Манастирі Нотр-Дам-де-Сіон. Але ж от, і тут може бути радість цієї Святої Ночі, коли й — чужі їй люди — зуміли створити таку святкову й радісну атмосферу, що пройняла і її цілу! А до всього — ще й цілий тиждень поза цими стінами! Тепер вона щоденно ходитиме до косяолу; позатим до вечора буде гребтися в татовій бібліотеці, де вона бачила такі прецікаві речі, а передовсім — Еберса... У вечері ж — напевне будуть їздити до театру, і не може бути, щоб на Святках не виставляли так улюбленої в Києві "Аїди", "Кармен", "Йолянти"?... І хто ж міг думати, що так гарно буває на світі? Але це тому, — міркує дівчина, добігаючи до долішнього коридору, — що нині — Свята Ніч...

На сходах і в коридорах — ні душі: всі — в церкві. В тих порожніх помешканнях якось самотньо блимають нафтові лампи, розвішені вздовж коридору в металевих колах. — "Чисто, мов папуги!" — майнуло в думці Ноель, і чогось стало так смішно, що аж зайшлась веселим смішком. Та ж, коли взялась за клямку скляних дверей — її сміх раптово урвався й завмер. Ноель відкинулася на крок назад, ніби її шпигнули сталлю в груди. До горла підступало щось липке, солоне, дошкульно гідке. Не встигла збагнути, що з нею, тільки інстинктивно піднесла хустку до уст і саме в тій хвили вирвалася із горла кров...

Мачуха, поривчаста й нервова, почала дратуватись, що дівчини так довго доводиться чекати на самоті. Вона відшукала покоївку директорки й послала її знову до церкви по Ноель. Але, коли Ноель знайшли непритомну на підлозі, близько від шпиталю, — то спершу мачуха хотіла лишити її тут. Однак дівчина так рішуче запротестувала, що її таки відвезли додому. Вияснили всю пригоду тим, що напровесні Ноель звичайно гіршало, до того ж ті "безконечні православні богослужби"... Вирішили домагатися, щоб більше дівчині не веліли бувати на них.

Та вдома неприсмний випадок швидко забули. У вітальні чекали мачухи батько та знайомий католицький священник.

Велика їдальня була освітлена всіма можливими світлами та оздоблена, де тільки далось, гіякентами й азаліями (завжди рожевими, бо ця барву любила belle-maman). Навколо парадно накритого та заставленого всякими великодніми стравами стола похажали, поправляючи галузочки хрещатого барвінку, чи складки настільника, господиня Марія Андріївна та mademoiselle Astoux, французька "компаньонка", так звана "дуенья", що привезла Ноель із Франції до Ки-

єва. Старий льокай Еміль (у дійсності Омелько) з коректною фізіономією англійського дипломата стояв біля дверей. Сьогодні з усього почоту слуг він єдиний був дома. Решті дозволили піти на великодню Службу Божу, одним — до католицького костела, другим — до православної церкви.

Приїзду Ноель чекала Маруся, вся завітчана, як на весілля, в цілій каскаді різнобарвних стяжок та в райдузі мерехтливого намиста. Та ж Маруся — не була слуга. Маруся була — Маруся, й жадної соціальної приналежності не мала. Був ще вдома машталір Джон, що привіз мачуху та Ноель з інституту.

Ноель не без смаку пробувала спеченого до золотистого кольору гиндика, ковбасу, що навіть у родинях українських чомусь офіційно звалась "малоросійською" (так само, як і сларнозвісний борщ!), і смачні мазурки, у сімох вірцях, як цього вимагав звичай. Посеред них стояла штудерно прикрашена сирна паска, окружена стрункими рядами лікерових пляшок. Був і баранчик із блакитньою стяжкою, і порося з хрином у рожевому писочку, і традиційна мучна паска, баби, папушники — та інша їжа. Але для Ноель найсмачніші видавались свячені яйця. Тверді, варені, посипані сіллю й перцем, окроплені свяченою водою й поблагословлені святим словом, що впало на них, — мали вони вийнятковий смак, якого цілий рік були позбавлені.

Дзеленькали ножі, бринькали кришталеві пугарі, перелітали малозмістовні слова розмови "для годиться". Ні тато, ні панотець нічого не мали сказати Ноель, що була їм чужа. За те "дуенья" не могла дочекатись, коли нарешті Ноель залишиться сама в своїм покої. Одна вона, найнята в далекому Провансі дівчина, вважала Ноель за "свою". Та була ще друга душа, що так само не могла дочекатись приходу Ноель до рогової кімнати. Це була Маруся. Її в'язали з

інституткою спомини колишньої щирої дружби та посестринства ще в бабусиних мастках. Вона так хотіла нагадати минуле, зміцнити ту стару приязнь у новій формі, відчутти теплогу співзвучного серця в цім нуднім саркофагу, де перебувало вкупі не десять чи дванадцять людей, тільки десять чи дванадцять осіб, що не мали нічого спільного з собою, і помічали одне одного хіба що тільки з обов'язку...

**
*

— Вміння добре приготуватись до іспитів, добродійки мої, у тому, щоб мати свіжу голову й пружну думку. І — не боятись! Бо ж, коли б хтось і мав повну голову знання, але не міг його вчасно витягти й покласти на язик, — не виграє, добродійки ви мої! Не "зубрїть", не "долбїть" цілими ночами слово в слово з книжки, а намагайтеся зрозуміти. Так, зрозуміти, між іншим і те, що за три дні підготовки не можна навчитись того, чого не навчилися ви за повних сім літ...

Вихованки останньої класи обступили професора Малініна. Проводили його аж на пальс: прощались, бо ж це була його остання лекція для них. За два тижні буде перший кінцевий іспит. А там — назавжди попрощаються з інститутом і почнеться... правдиве життя.

Малініна любили. І за людяне відношення до вихованок, і за те, що ніколи "не зривав" на них поганого настрою в часі лекцій. Не любив він хіба що тільки надто дурних учениць, до яких часами був аж несправедливий. Найдужче ж любили його за те, що вмів викладати так гарно й так цікаво, як правдивий учитель, указуючи молоді дороги до вищих ідеалів. Його предмет — російська література, був тільки тлом. На нім професор по-мистецьки малював прегарні образи, що заохочували читати, вчитись далі, знати, скільки може людський невгомний дух.

— Василію Миколаєвичу! Дозвольте попрохати у вас вашу світлину на згадку.

— І мені... І мені!...

Це була традиція. — Коли скінчилися лекції, перед останніми іспитами, інститутки просили фотографій у тих професорів, що про них хотіли зберегти якнайкращі спомини. Не була це ні офіційна куртуазія, ні підхлібство, тільки вияв щирої симпатії. Малінін, посміхаючись, записував у нотес наймення прохачок.

— Запишіть ще також і Каратову!.. — і кілька свіжорозцвілих галузок білого бузку полетіло на групу інституток. На сходах, що вели з горішнього поверху, стояла княжна Каратова і тримала за дві кінці попередницю, повну білого бузку.

— І де ти назбирала такої краси? — гукнула їй найближча її приятелька, Марина Данильчуківна.

Ноель підвела очі на ніжне, як мистецька камея, усміхнене обличчя княжни і спершу не зрозуміла, про яку красу мова: про красу квіток, чи красу молодой подруги? Її золоте волосся було проткане промінням сонця, мов осяєне німбом, очі сміялись і "светлейшая" стояла в квітках та промінні, як правдивий символ молодости й весни.

— Замов собі такий портрет, — погладила очима гарну з'яву Ноель. — Виглядаєш мов Беатріче, що зустрічає Данта на порозі раю.

Малінін обернувся до Ноель.

— А, правда, ви — наскрізь у нас чужинка! Бачу, що ви знаєте Данта ліпше, як Пушкіна. І дивуюсь... Бо ж навіть незвичайно для цих стін звучить ваше порівняння... Повіяло часами ренесансу. — Він замкнув свій нотес і ласкаво подивився на Ноель властивим йому поглядом, прижмуривши ліве око. Від того його обличчя ставало лукаве, але простодушно-приятельське, як

у доброго дідуся, що жартує з унучкою. — А скажіть правду: чи таки справді цікава для вас "Божеська Комедія"? Чи не видається вона в наші часи й у ваших літах марудною, або принаймні задовою з усіма тими реєстрами партизанів Гвельфів, Гібелінів, що нам — людям сьогоднішнім — нічого не говорять?

— Часами відчувається "довготу", — відказала спокійно Ноель. — Дещо є й неясне без відповідних коментарів. Особливо в піснях "Пекла". Але ж... але ціла "Божеська Комедія"... вона, як море під сіроком.⁷⁶⁾ Чи можна схопити обрис кожної хвили, чи дефініювати їхній колір? А проте загальне враження — захоплююче й гарне. Хоч, правду кажучи, мені завжди була більш до душі Дантова "Віта Нова".

Той діалог перервало шелестіння шовкової сукні. Час був невідповідний на чужі відвідини, а тим часом по пальє проходила чужа, дуже елегантна дама. Порівнявшись із групою, вона злегка вклонилась інспекторові. З-під широкого "рембрантівського" бриля з величезними чорними струсячими перами, блиснули іскри диямантів і веселий, задерикуватий погляд чорних очей.

— Іза!..

Кілька вихованок метнулось до тієї "чужої дами". Але раніш перед нею виросла, мов із-під землі, мадам Рапне:

— Мадмуазель Метінгер! Що все це має означати? З якого приводу — маскарада? А крім того: як ви дозволяєте собі вітатись із паном інспектором?

Іза піднесла до очей льорнет і демонстративно "зміряла" постать "Шпоньки":

— Прошу мене не затримувати, мадам. Я заїхала тільки попрощатися з подругами. Надолини чекає на мене мій чоловік...

⁷⁶⁾ Сіроко (sirocco) — південний гарячий вітер.

Коли б перед "Шпонтером" розірвалася бомба, вона була б менше здивована. Та вже ніхто на неї не зважає. Товаришки оточили Ізу. Каратова подала їй бузок, очевидно, наперед знаючи про ту зустріч, інші ж тільки голосно гратулювали. Правда, ходили чутки, що Іза — заручена, але ж нікому не прийшло на гадку, що вона "кине такий виклик" інститутіві...

Без неї вже ходили подружки до "Дворцового Саду" приготувлятись до іспитів. Уважалось, що тут зовсім відокремлені вони не тільки від "світу", а й від розваг та спокус інститутських буднів, із їх pas de geants (гігантними кроками), орелями, "руськими горками" і т. ін., що було в саду інститутському. — Тут вихованки вчитимуться пильніше. Та ж яке вже там вчення на весні, в розцвілому саді, де зібралось тридцять-шість 17-18-літніх дівчат?!

Щоправда, зо дві, зо три були невразливі ні на що, крім науки. Це ті, що вирішили по інституті вступити до вищих шкіл. Інші — насилу прочитували підручник. Одначе більшість не бралась за нудну науку. По дві, по три, ходили інститутки під старими розложистими кленами тінистих алей, сиділи на лавочках під могутніми яворами, чи стояли під каштанами, що були одягнені у весняний цвіт, мов прикрашені тисячами свічок — і творили своєрідну чарівну оздобу старого Києва.

Того року весна прийшла передчасно. Була буйна і примхлива, як селянська красуня з Півдня. Кажали, що це — справжня кийська весна, бо по двох-трьох весняних зливах зникли враз і сніг і холод та несподівано зазеленів і зацвів кучерявий Київ.

Ноель сиділа перед великим круглим квітником, де густо розцвіли тюльпани, обрамлені смужкою блідих незабудьок. У думку не вкладались їй мало зрозумілі слова про "Бедную Лі-

зу", чи "Душеньку". Натомість пам'ять виповнювали образи блакитних лотосів понад далеким Нілем, не теперішнім, а тим казковим, колишнім, із часів Великого Рамзеса... Ще хвилька — і замість "історії русскої літератури" в руках опинилась Еберсова "Уарда". Ще не читала, а тільки мріяла... Але зненацька відчула, що м'яка рука обвилась довкола її вузеньких рамен:

— Дозволь помріяти вкупі з тобою! *Si tu veux, faisons un reve!*...

Це сказала "светлейшая" й сіла тісно коло Ноель. Ніколи вони не були близькі, швидше — навпаки. Але ж — весна, наповнена ніжністю й солодкою тривоگوю наповняла дівочі серця потребою близькості, порозуміння, ласки, дружби, часто й із відтінню своєрідної закоханості. А це часами зближало й такі вдачі, що собі не відповідали, навіть не мали що сказати одна одній, як це клясично описала св. Тереса в житті черниць...

І знову згадувала Ноель монастирську *Histoire Sainte des Anciens* ("Святе Письмо Старолавних"), бо ж години й дні зникали непомітно, як легконогі красуні Гори.⁷⁷⁾ наскрізь осяяні сонцем і заквітчані легко облітаючими цвітами весни...

Надійшов перший іспит — із релігії, або, кажучи по-інститутському: з "Закону Божого".

Приготовляючись до цього іспиту, слід було також повторити і спів: "Іспола еті Деспота... Тон Деспотон... Іспола еті Деспота!"

Мали бо прибути аж два архиєреї та старенький ігумен Видубецького монастиря, з-під Києва. Ігумена Євлогія інститутки дуже любили та звали фаміліярно "Татко Євлогій", бо ж цей добрячий старець ніколи не забував, як ласкавий тато, при кожній нагоді послати дівчатам різні соло-

дощі з монастирських садків. Суниці, груші, горіхи, кавуни, мед, — це з Видубецького монастиря були його привіти для інституток. Тому вдячні інститутки рішили не зважати на те, що тільки єпископам належить співане грецьке привітання, і так само заспівати "Іспола еті Деспота", як появиться отець Євлогій, дарма, що він тільки звичайний чернець, а не преосвящений владики. І справді, коли за "братським" єпископом Платоном та "михайлівським" Агапітом з'явилась маленька, суха постать сивобородого о. Євлогія, — інститутки з надхненням виспівали йому тричі "Іспола еті".

За іспитовий стіл засів цілий конкляв. Крім трьох "високих гостей" та православного кате-хита, що й був власне "виновником торжества", як жартували вихованки, — були ще представники чужовірів, протестантський пастор Вазен та католицький панотець — Казимир Павловський.

Пастор — штивний, сухий, застібнений майже аж під самі вуха, у довгому чорному сурдугі, чіплявся до кожної вихованки, як суддя на допиті. Його чорні густі брови, як дві п'явки, весь час ворушились над пронизливими сірими соколиними очима. Говорив він голосно та різко, немов німецький "гавптман" командував у полі. Він зараз завважив, що Ноель кепсько володіє московською мовою й засипав її кількома питаннями. Дівчина, шукаючи в пам'яті відповідних термінів, на хвильку замовкла. На чужих єпископів могло це зробити враження, що вона не зовсім знає, про що говорить. Це зачепило амбіцію о. Казимира.

Кругленький і якийсь пухкий, із дрібними рисами рожевого обличчя, в короткуватій реверенді й майже все з хусточкою в руці. — нагадував він собою якусь ласкаву панію, що ходить дрібненько, говорить тихенько і — тільки ласкавими словами. Добрий із природи, вибачав він усім і

⁷⁷⁾ Богині пір року в грецькій мітології, небесні воротарки, були це теж "богині годин життя людини".

все, а на іспитах сів при краю стола та прохав "книжечки для орієнтації" у "виновника торжества", — тобто у професора, що з його предмету провадився іспит.

Маючи ж перед очима підручник, коли помічав, що вихованка починає безпомічно "плавати", — панотець скромненько затулявся книжкою, морщив чоло, і — навіть не дуже криючись, бо ж хто міг його спинити? — слово за словом підповідав розгублений, аж поки врятував "потопаючу".

Щодо Ноель, якою чванився, не потребував уживати того способу, бо мав ліпший.

— Дитино моя! — несподівано перепинив він уже тріумфуючого пастора. — Та ж говори бо по-латині; тобі легше буде та й усі тут тебе зрозуміють.

У тих словах був "охоронний час" для Ноель і неприкрита шпилька для лютеранина, бо про нього говорили, що він "у латині нетвердий".

Ноель вправно й легко почала відповідати. як живою мовою, по-латині, що в французькому монастирі була другою розмовною мовою. Інспектор посміхався з-під вуса. Єпископ Платон запитав також по-латині про італійське "джи", що чулося в південній вимові дівчини, і перемінив шкільний іспит на філологічну дебат, мор у середньовічній школі...

Ще раз, при письмений іспиті з російської літератури, довелось Ноель пережити непрємні хвилини. Темою задачі були — "Негативні й позитивні постаті в російському письменстві". Ноель уже вирішила просто покласти перо й не виявляти свого незнання, бо ж ні літератури ні московського життя вона взагалі не знала настільки, щоб могла щось річезового сказати на поставлене завдання. Це помітив інспектор і враз подав їй помічну руку: — Можете взяти типи з ближчого

вам Данте! — сказав він, згадавши недавню розмову на коридорі.

Перо Ноель швидко побігло по папері. Та ж із її праці дехто був дуже невдоволений. Принаймні мадам Раппе не втерпіла навіть, щоб не прибігти до шпиталю й не висловити Ноель своє обурення:

— Пізно, мадмуазель, робити вам якісь покори, але ж це просто... неможливе! Дивуюся! Ні, ми всі тільки дивуємось! Відкіля приходять вам такі неможливі ідеї?... І як ви гадаєте прожити з ними на світі...

Цю філіпіку викликала задача Ноель, а саме те, що дівчина поставила Франческу да Ріміні вище від Беатріче, бо остання зустріла Данта тільки на порозі раю, залишивши його, щоб він самітньо пройшов і пеклом і чистилищем. Тим часом відданість Франчески не злякалася ні пекельних мук, ні вогнених вихорів.

— І ви зветесь добре вихованою дівчиною! Та вам не годиться навіть вимовити наймення *d'une femme adultere!* (невірної в подружжі жінки!), а ви підносите її на п'єдестал... Це жахливе!.. Ви не можете собі уявити моїх радощів, що нарешті незабаром вас не буде між нами.

Облегшивши серце, темпераментна "Шпонька" ображено вийшла з покою.

Не меншу полегшу відчувала й Ноель. Кожен новий день був розірваним очком тієї набридлої сітки, що спутувала її з інститутом. Кінець справді наближався. Проспівали на останній богослужбі:

— "Світися, світися, Новий Єрусалиме" — і з тим останнім акордом навіки відійшло в минуле й так зване інститутське "життя". Цю правду, ще треба було пробути в інституті кілька день, але їх присвятили вже тільки розривкам та прогулькам, поки десь по канцеляріях закінчувались усякі формальності.

ПОЗА СТИНАМИ

Києво-печерська Лавра. Римські катакомби. Вчені коропи. Намисто. У Видубецькому монастирі. Єпархіялки. Тайоня. Прастара Земля та її стихійна сила. Пляни на ближчий час. Крізь чужі окуляри. Брама в життя.

Не знати, з яких часів, у тих днях вихованки, що закінчили науку, щорічно традиційно відвідували Лаврські Печери, Братський Монастир, Монастир Видубецький і славний Межигорський Спас над Дніпром за Києвом. А потім приходила врочиста хвиля, по якій панночки, що закінчили науку, розкочувалися по світі, і не мали надії колись зустрітися ще, бо ж напевне даліше їхнє життя проходитиме не тільки по різних містах чи державах, але навіть і по різних континентах.

Ще в тих днях усі вони мали на собі темно-зелений однострій. Але відношення до нього різко змінилось. Ще, як давніш, виходилося з інститутських стін парами у рядах, але вже за мальованою брамою Києво-печерської Лаври вихованки почувалися прогульковцями, туристками, а не школярками.

У "ближніх печерах" ченці роздали всім учасницям прогульки воскові свічечки. Чернець розсвітив свою від лампади, а потім кожній передавав "вогника" від своєї. Почався довгий похід

під землею. Пахло вогкістю, ладаном і свічковим згаром. Гарячий віск капав на руки, маленькі, немов м'які язички свічечок тьмяним німбом огортали постаті і вливали в душу містичну шану до святого місця: бо більш, як сімдесят Святих Угодників — говорив чернець — відпочивають "сном праведним" у цих підземеллях. Дехто з них знайшов тут своє тихе пристановище ще в татарській добі...

Важко човгали тяжкі чоботи на чернечих ногах. Лунав глухий голос, що називав наймення за найменням.

— Святий Прохор "Лебедник"... Не мав що дати вбогим, бо сам не посідав нічого на світі цім. Але з ласки Божої пік хліб із лободи, коли люди з голоду гинули, і тим хлібом годував, мов справжнім, убогий люд хрещений... Як справжнім, — бо ж перестали люди вмирати, насичувались...

— А тут — святий Пимен Многоболісний. Із дитячих літ усе нездужав "болізними многими, премногими". Дня єдиного не був неслабий. Аж перед смертю раптово від усіх хворіб зцілювся, вийшов із келії і всі келії обійшов, з усією братією попрощався. Еге ж... а повернувся до своєї келії, — то як тільки ліг, зараз і віддав Богові духа. Підходьте, дівчатка, поклоніться святим мощам...

Із ковтка-черпальця у формі хреста подавали напиться води, прозорої й холодної.

— Святий Марко Гробокопатель, що гроби братії копав у печерах сих, пив із цього хреста святого. Їжі ж не споживав жадної. А все ж таки жив і тяжко трудився...

В іншому місці з підземних таємних схованок виринув чернець у каптурі гостроверхім — "послушник". Сидів у малій печерці, перед блискучими черепами, під вічною лампадою. Срібним

пензлем доторкався він черепа й креслив знак хреста на чолі кожної інститутки...

Так багато було наймень, гробниць і саркофагів, оплетених зворушливою тайною давніх легенд, що Ноель малоощо затримала в пам'яті. Але ж вразило її оповідання про святого, що його тіло було поховане насторч.

— Щороку, — розповідав чернець, — сей праведник святий входить у землю на макове зерно. Коли сховається з головою, — буде кінець світу й страшний настане суд...

У більший печері лежало дванадцять братів.

— Всі вони — малярі, різьбарі, архітекти, що оздобленню церкви святої своїм умінням служили.

Лежали вони рівно, простягшись, як звичайно лежать мертві. Тільки в одного коліно було зігнуте й випиналося вгору.

— Він умер раніш за інших братів своїх. Та ж, коли принесли, щоб поховати його улюбленого брата, — мертвий посухнувся, назначивши так місце, де мають покласти тіло нового мерця.

Ноель запитала ченця, чи є тут і той святий маляр, якому з'являвся ангел і докінчував початі праці? Дівчина бачила у Пінки образок того чуда.

Чернець зрадів і ласкаво усміхався:

— А якже! А якже!... Розумію: це бо ви св. Аліпія, панночко, шукаєте! Саме тут, у "Ближніх Печерах" святі його мощі охороняємо. Покажу вам, покажу. А якже!

Помолились у "печерній церкві", такій неподібній до тих стародавніх римських катакомб, що недавно перед тим зробили на Ноель незабутне враження. Там вона все чекала зустрічі з тінями святої Агнеси та св. Цецилії. Але ж і тут було щось, що робило дуже близькими до тих римських ці екзотичні гробниці. І тут, як і там, повітря було напоєне глибокою чистою ві-

рою; і тут, як і там, ця віра підносилась із безодні людської немічності до Божого Світла... І там, і тут — той самий "синівський" голос гукав: — Авва!⁷⁸⁾

Вийшли на земну поверхню. Крита галерія провадила тепер до печер "дальніх". Піддашша тяглися глибокою долиною, повною землі й цвітучих дерев. Це був чернечий овочевий сад.

— Криниця св. Антонія Печерського, — показав чернець на білу невеличку каплицю, з сийливим золотим хрестом над нею.

Ноель видавалось, що вона химерно трапила на збільшену до природніх розмірів заставку-мініятуру, де фантазія майстра-ченця втілила в одно і уяву раю, і земську тишу тієї "пустині", що по ній тужить захоплена Божими речами людська душа.

Далі оглядали низану перлами чудотворну ікону Успення. Навмисне спускали її для інституток на ретязях додолу. Два ченці стояли по боках біля "царських врат". І знову одна-поодній підходили туристи до реліквії.

Вже сильно втомились. Боліли ноги, трохи хиталось у голові, хотілося їсти й чавила духота. А все ж бажала не одна, щоб той день був якнайдовший. І — нова несподіванка: інституткам подали правдивий чернечий пісний обід за довгими столами, під старезними деревами, на манастирському дворі.

Ченці в синіх попередницях принесли гори чорного хліба й дерев'яні ложки з вирізьбленою рибкою на держалні.

Смачний був той пісний борщ лаврських монахів з оливками та грибами. Та й позолочена майстерним смаженням на олії якась велика риба, — бо шматок її вкривав цілий таріль, — смаком не вступалася перед борщем. На столах з'явилися великі скляні жбани з темним, іскристим

⁷⁸⁾ Отче! (по-арамейськи).

квасом, що був приємно холодний і щипав за язик.

— Пийте, дівчатка, пийте! — припрошував старий чернець, доливаючи склянки. — Потім, — усміхався добряче, — продрімаєтесь у садочку на мураві. — Тільки ж — далі радив, жартуючи, — не співайте надто голосно: адже — тут монастир!

Але ж жарт-жартом: від того квасу, чи може від сонця, весни й радісної тиші довкілля, — хотілося і сміятись і співати. А декого втомленого й до сну хилило.

Ноель сподобалась ложка з рибкою: чи не можна було б таку купити собі на пам'ятку? Ініціатива враз найшла багато прихильниць, і за хвилину чернець приніс цілий кошик нових ложок, за які заплатила гуртом клясова дама.

Інститутки вже "освоїлись" у монастирі. Видко, що й ченцям ті гості не набридали. Тож один піддав думку, щоб поглянути на годівлю коропів у монастирських ставах. Узнявши ціле відро вареної гречаної каші, попровадив він інституток до ставів. Там, над першим ставом був дерев'яний місточок, як на японських малюнках, на містку ж, на стовпчику висів дзвінок. Ченчик задзвонив — і враз на срібlistий голос дзвінка почали надпливати до містка коропи. Великі, неповоротні, виблискували вони у спокійній воді, мов злитки старого золота. Ноель зворушив цей образ, нагадавши їй чудесну проповідь до риб святого Антонія Падуанського. Тим часом чернець кидав риbam жмені каші, а риби поспішали, щоб ухопити їжу, штовхали одна одну, видирали одна одній із рота зерна гречки. Завзятіші навіть виплигували вгору, викидаючись на поверхню, і враз падали з плюскотом, роблячи довкола себе широкі круги.

Завваживши, що кожна інститутка, немов квіточку, тримала в руці куплену ложку, якийсь чернець не втримався й порадив:

— І що там — звичайні ложки?! Ви, дівчатка, купили б собі намиста. Он, погляньте тільки, під монастирем, коло брами, які веселки висять у продавці! Аж очі в себе вбирає! Це дарма, що ви — панянки, та ж може таки закортить колись улітку вишивану сорочку одягти. Тож як тоді без намиста?!

Чернець казав правду. Коли інститутки вийшли вже за монастирську браму, де було багато рундуків із намистом, образками й різним дріб'язком для прочан, то жадна не встоялась проти спокуси. Навіть солідна й сивоволоса фройляйн Оттилія — і та купила кілька блакитних мерехтливих разків:

— На Різдво прикрашу собі ялинку... — зідхнула та додала сентиментально, — і згадаю сьогоднішній гарний день та вас усіх, котрим, зрештою, я завжди бажала тільки добра...

**

Повелась і прогулька до Видубецького Монастиря.

Казково виглядали kobальтово-сині монастирські бані із золотими зорями серед ситої зелені садів над гнідорожевими кручами, що хилилися до Дніпра. Але тут уже не було тих чарівних Лаврських відгуків сивої старовини і зворушливо-свіжих старезних легенд та старовинної закраски і теперішнього, буденного чернечого життя. Навіть відома легенда про поганську трагіку, зв'язану з тим місцем у давній старовині, коли то тодішні побожні погани зивали потопаючого Перуна — "Видибай, боже!" — остаточно вивітрилась і закрилася безповоротно клубами візантійських переказів. Ніхто навіть приблизно не міг показати місця, що було зв'язане з тією згадкою легенди й історії.

Старенький ігумен, що чомусь нагадував Конфуція в чернечій рясі, зустрів інституток у ста-

рому, тінистому саді біля великого столу. На столі лежали чималі купки невеличких, горорізьблених із дерева, зарамованих під склом образків. Були це тільки образки Пречистої Діви Марії, найрізноманітніші зображення Матері Божої, що їх почитають у Росії та в Україні. Свята Покрова: Іверська — колишне "палядіюм" грузинських-іберійських царів, — перенесене переможцями до Москви, і Горбанівська з Полтави, "Утолі моя печалі", також знама українська "Козельщанська", де малий Ісусик тримав у ручці не "державу" чи берло, а скриню з ліками, подібну до коробочки з акварелями, та багато інших.

Інститутки підходили гусаком одна по одній. Ігумен Євлогій кожну благословив образочком, а потім два ченці провадили гостей далі в глибину задуманого поетичного саду, вкритого килимом густої трави, що грала різнотонними барвами на соняшних прогалинах і в затемнених коронами дерев місцях.

Ноель докладно не уявляла собі, як має привітатися з ігуменом. Глянула на простягнену до неї висохлу руку й персня на ній не побачила. Тож не було в що цілувати, а тому вона зо спокійним сумлінням стисла старому руку й увічливо вклонилася. Отець Євлогій притримав її руку й ласкаво промовив:

— Бачу, панночко, що ви — чужовірка. — Його бліде обличчя зморщилось у дрібнесенькі морщинки, немов по спокійному ставі пробігла орябина від легенького вітерця. — Та ж пам'ятаю вас: це бо ви так говорите по-латині, як у рідній мові!

Але до них уже підійшла клясова дама й намагалася "висвітлити непорозуміння" з приводу неналежної поведінки Ноель. Та ж ігумен ураз припинив:

— Але, але... Де ж там непорозуміння?! Навпаки! Я теж ще не забув латини й панночка ма-

буть не відмовиться розповісти мені щось про далекі країни. Ви ж, кажуть, і Рим бачили, і в катакомбах були... То, коли нікуди не поспішаєте, присядьте тут на хвилю, а потім поговоримо.

Ноель сіла біля ігумена, а він, переглянувши кілька образків, і знайшовши бажаний, подав його дівчині та промовив уже по-латинськи:

— Цю візьміть собі на пам'ятку. Це з Софійської "Нерушимої стіни" — Премудрість Божа. Вона вам буде ближча, бо ж без Ісусика, як більшість ваших римських.

У саду чекала інституток несподіванка...

— Еге ж! — це я її навмисне для вас приховав! — посміхався ласкавий господар.

— Пізнайтесь, поприятелюйте!...

На той самий час, коли прийшли інститутки, була запрошена найвища кляса київських єпархіялок, переважно доньок православного духовенства, що вчилися в тій духовній дівочій семінарії. Всіх гостей розсадили за довгими столами, чергуючи інститутку з єпархіялкою. Інститутки здивувалися, побачивши майже той самий "свій" однострій на єпархіялках, що мали тільки іншу — вишнево-гніду барву суконь. Спочатку дівчата ніби соромились одні одних, не зважаючи на те, що отець ігумен усіх умовляв "бути, як удома", а на столах усе виростали й виростали різноманітні смачні речі, які приносила ціла армія ченців та послушників.¹⁰⁰) Нарешті на поміч ігуменові прийшла кругловида, дуже симпатична клясова дама єпархіялок, що почала обходити дівчат, кладучи кожній на тарілочку варення та великанські ягоди з битою сметанкою. Потрохи там і тут проривався свіжий сміх, нав'язувалась розмова. А щоб дівчата почували себе ще віль-

¹⁰⁰) Послушник це православний кандидат на ченця, ще не пострижений.

ніше, ігумен порадив брати мисочки й тарілочки з собою та йти просто на шовковий моріг, "захопивши з собою й приятельку".

— Там будете чутися пустельницями, тільки в межах монастирського саду...

Коло Ноєлиної сусідки лежав своєрідний образ Пречистої Діви, що мала ніби три руки.

— Так, так, — помітила єпархіялка зацікавлення. — Це образ так званої Богородиці-Троєручиці. Дуже рідко його подибується. Прошу, погляньте.

— Цікаво, дуже цікаво! — говорила тим часом Ноель. — А чи не приходять вам на думку, мадмуазель, що тут мабуть є вплив Індії? Так, як скажимо, для прикладу, образ "Тримутрі", або посвятної "Ганги"?

— Можливо. Я про це не можу вам нічого сказати, — трохи почервоніла єпархіялка й відразу запитала сама:

— А дозвольте спитати, чому ви говорите "Ганга"? Очевидно, це ви про річку Ганг? Правда? — і враз додала: — Я з великою цікавістю читаю про Індію й навіть дуже хотіла б, щоб у нас були помітні індійські впливи.

— Можливо, що ви тих впливів маєте більше, як видається спочатку, мадмуазель.

Єпархіялка торкнулась Ноєлиної руки:

— Навіщо ви мене звете — мадмуазель? Це якось так... далеко й холодно. Мене зовуть Тайоня, Тобто — Таїса.

Це дуже зацікавило Ноель. Бо ж вона з таким захопленням прочитала нещодавно "Таїс" Анатолія Франса, яку принесла їй до інституту мацуха. Сама belle maman, щоправда, з книжкою наперед ближче не зазнайомилась, але ж, перегортаючи листки, побачила, що мова в ній про пустинників у Тебаїді й вирішила: — "Це — саме лектура для Ноель" — та й принесла її до інституту, де таким чином опинився не тільки

заборонений для інститок твір, але ж і книжка, що є "на індексі". Одначе побожна дівчина, не розуміючи багатьох місць у книжці, не вчитала нічого злого в єретичнім творі великого мистця слова. Тому й відразу почала переказувати зміст своїй новій знайомій.

— Яку ж прекрасну святу патронку ви маєте. Читали ви про неї в Анатолія Франса?

Але Тайоня не любила читати "Житій Святих":

— Вони бо всі так нудно писані, і всі — про муки... Невже ж святим не можна бути без тортур, або на доказ святости конче потрібні чудеса? Мені здається, що для святости насамперед конечно велика сила волі. Правда?

— А певне, — переконано відказала Ноель, — кожен святий це передовсім твердий характер. А що ж ви читаете?

Тайоня нещодавно прочитала "всього Белінського" і навіть "Что делать?" Чернишевського.⁸⁰⁾

— Це — річ заборонена цензурою, — виразно подивилась вона на Ноель. — Її так само тяжко дістати, як і "Ткачів" Гавптмана. Ми можемо роздобути такі речі тільки від знайомих семінаристів, яким можна бачитись із нами в неділі у розмовниці.

Дівчатка поставили на столи опорожнений посуд і, взявшись попід руки, вільно похажали по доріжках саду. Тепер уже розмова ставала жвавіша.

Кожна бо була повна мрій про той новий світ, що на його поріг мали стати вже завтра. Тайоня розповідала про свою постанову: на осінь записатись на медицину, щоб нести на село реальну поміч тим тисячам істот, що під тим оглядом у гірших умовах, як парії в індійських пралісах.

⁸⁰⁾ Згадані тут письменники — вороги віри і монархії,

— Бо у нас, коли баба Параска застудиться, — то вже кашлятиме до самої смерті. А коли якийсь дід Охрим вивихне ногу, то — його щастя, якщо тільки кульгатиме весь останок свого життя. Ні, баби-шептухи доведуть його до повного каліцтва й приневолять зазнати незчислимих мук. А вже про породіль — нічого й казати... Страшно у нас на селі...

— А хіба нема лікарів, шпиталів, черниць-жальниць? — уявляла собі Ноель українське село на взірць якогось Pierre-Latte у департаменті Дром чи Високих Піренеїв.

Тайоня замахала руками.

— Звісно, що нема! Але, хоча б і було їх більше, то замало їхнього знання, а навіть чесноти, чи доброти. Треба вміти підійти до селянина, а особливо — до селянки. Треба насамперед уміти до них заговорити по-їхньому, викликати у них, затурканих, скривджених, підзорливих — довір'я й приязнь. А без цього нічого не варті найліпші порошки та плястри...

При кінці розлогого саду, біля криниці, відпочивали гурти прочан. На яскравій молодій траві виглядали як розцвілий мак.

— Ось ваші майбутні сільські овечки, — вказала Ноель на прочан. — Може навіть із вашого або близького села. Хочете: підійдемо ближче, подивимось?

Тайоня з докором глянула на свою нову приятельку. Потім спустила очі й глянула знову.

— Я люблю сільських людей, — вияснивала Ноель, гадаючи, що спархіялка соромиться підійти до прочан, — вони бо прості й безпосередні, мабуть і в добрі, так само, як і в злі. Згадую, як ближче я їх бачила в Піренеях. На прощах, на святах, ярмарках. Навіть раз я співала з ними, танцювала. І мені здається, що їхнє життя куди щасливіше, як наше. А втім я почувую до них і деякі обов'язки... В нас, у Піренеях...

— "У нас, у Піренеях..." — сумно протягла Тайоня. — Вибачте, я забуваю, що ви — тут чужинка, тож ви й не можете знати...

— Що саме? — затрималась Ноель.

Таїса уже весело всміхалась:

— Того, що оті червоні "рубашки" і "саряфани" — кацапські, а не наші. То — кацапи з якоїсь курської чи танбовської губернії. Дивіться: вони всі в червоному. Про них і та приказка зложена, що "дурак красному рад". Ми здалеку їх розпізнаємо. — І вона почала викладати, яка різниця між Москалями та Українцями в мові, вигляді, звичаях, психології. Оцінка в усіх напрямках була негативна для Москалів.

— Але ж, чому ви самі говорите їхньою мовою. От і зо мною...

Тайоня знизала плечима:

— Мушу! Мусимо! А ми? — Я ледве знаю по-французькому, а ви ж чи й чули коли українську?

— Тобто ту, що нею говорять тутешні селяни?... Отже я дуже рада, що ви помиляєтесь: певне, що я не говорю нею гірш, як московською.

— Та невже? — радісно здивувалась спархіялка, відразу перейшовши на українську мову. — Та ж у нас тепер така доба, що й удома "корінних" людей не знайдеш, які знали б рідну мову. А ви ж для цієї Землі, виходить, зовсім чужа! Як же це можливе?

— Мене вчить Маруся. А ще раніш — птичниця наша, баба Северина... Та баби вже нема. А Маруся й тепер у нас, удома. Вона не хоче говорити ні по якому, тільки по-українському, або, як тут усі говорять, по-малоросійському.

— Хто ж це Маруся?

Ноель почала докладно розповідати про дівчину, про милу бабу Северину з бабуниного маєтку. Таїса слухала з величезним зацікавленням. А наприкінці сказала:

— Я ніколи не сподівалась, що Видубецький монастир дасть мені стільки вражень.

— Та що ж тут особливого?

— А те, що ви розповіли про бабу Северину та про вашу Марусю. Це так страшенно мене підсилює і впливає в моє серце невисказану бадьорість і віру. В цьому ж бо є очевидна містика...

— А саме? — запитала Ноель.

Тайоня трохи поміркувала, а потім сказала:

— Не можна так швидко все це вам розповісти. Але скажу коротко. Мені здається, що ота баба Северина — це прастара Земля Українська, зрезигнована аж до повної байдужості, інертна до всього й усіх, хто робить її своєю слугою й користує з її величезних природних властивостей... Але ж вона, дарма, що зрезигнована й відстала від поступу інших сусідніх земель, вона вперто береже свої дукачі, плахти, намиста, вірування, казки, співи, внутрішні звичаї, ці найдорожчі свої скарби, і ними прикрашує та оздоблює молодь... Так на всякий, мовляв, випадок, як і той дукач, що вона вам подарувала, а ви його берегли увесь час і в далеких Піренейках...

— Цікаво! — сказала Ноель. — Ну, а Маруся?

— А Маруся? — Маруся — це наша стихійна сила, дужа, повна життєвої енергії, здібна до всього доброго, але оспала, чи — певніш — ще непробуджена... Знаєте, як у тій казці про "сплячу красуню", чи сплячу царівну, що її стережуть...

— Гноми! — підказала Ноель.

— Ну, гноми... Або... ми — пігмеї...

— Ні, ні, усміхнулась Ноель. — Не кажіть так, — і стисла Тайоні руку. — Ви й ті, що, як ви, будуть учитись, щоб полегшити долю цього люду, ви відограєте ролью того казкового "принца",

як його у вас звуть? — "Prince Charmant", тобто "Принца Чарівника", що ту принцесу збудить із сну...

— Це ви гарно сказали, Ноель! — Але... ах!... Чому б і вам не бути вкупі з нами?... Адже ще ж питання: чи "ваші" Піреней, чи може "ваша" Україна?...

В тій хвилині до них підійшла клясова дама:

— Час додому, мої дами!

Та згадка про дім трохи запізнилась. Ледве дівчата повбігали під монастирські піддашся, як скрізь потемніло, наче враз наступив вечір. За хвилину ж чорне кучеряве небо кинуло на втомлену землю цілі водопади, ніби хтось грізний і нетерпеливий дуже поспішно і з великим грюкотом повідчиняв нараз усі небесні заставки. До роги, мов окопи, виповнилися ущерть, із круч летіли наділ водянні суцільні запони, а тим часом уже промите, зеленаве ясне небо всміхалось одним кутком своїх уст до переляканої й змоклої землі. За хвилю сонце пражило, як і перед тим, а в саду, п'яному від пахоців, цілою оркестрою співали незлічимі пташки, розрадувані чи тим, що дощ прийшов, чи тим, що він уже минув... І було щось стародавнє, стихійне в тому грізному й раптовному вибуху природи. Немов блискавична згадка про минулі давні віки, коли володів цією землею ще той, скинутий з Видубецької Кручі, Перун.

Ноель і Таїса розлучились як щирі приятельки. Записали свої адреси, заголовки книжок, які мали прочитати за обопільною порадою, і жаліли, що вже напевне ніколи не доведеться зустрінутись знову.

— А може?... Може — говорила Таїса. — Я все вірю в те, що ліпше. Отже вірю, що й ми здобаємося ще в залі анатомічного театру медичного факультету...

**

Зелену сукню, білу пеляринку, прюнелеві черевики скинули інститутки назавжди, безповоротно. В супроводі батьків, в елегантних візитових сукнях, одна по одній виходили вони з інститутського вестибюлю. Всі зідхали задоволено, ніби покидали не *alma mater*, а в'язницю для недорослих.

Ноель видавалось, що тепер нарешті вона матиме перед собою цілий безмежний океан часу. Щось на взірєць самої вічності. А разом із тим нарешті повну волю вибрати собі щось справді гарне, щоб заповнити те велике дозвілля. Враз під час снідання почала мріяти вголос про те, що мала б тепер робити. Її здоров'я значно покращало, тож могла б вона відразу приготуватись, щоб восени вже почати поважні студії.

— Ну, якщо аж "восени", то це вже не "перш за все" — жартував тато. — А все ж таки, які мають бути ті "дальші студії"?

— Єгиптологія й малярство, — відповіла Ноель, висловлюючи вже виношену думку, — але ж додала ще: — При тому різьбарство й спів. Крім того я ще обіцяла Тайоні взятись і за медицину.

Батько усміхався:

— А хіба тебе не цікавить астрономія? Я тобі навіть міг би зробити протекцію в Жувізі до Каміля Фляммаріона. Крім того скажу тобі, що й будівництва броневиків, як розповідав мій кузен П'єр, також — прецікава річ. Могла б і ти спробувати...

Але мачуха повернула мову в інший бік:

— А хто це така — Тайоня? Яке комічне наймення...

Ноель з'ясувала, що Тайоня — премила, розумна та ідейна дівчина, а ім'я її гарне, оспівали його великі мистці.

— Як?... Єпархіялка? Попівна? — зіп'яла догори руки мачуха. — Де ж ви могли знайти та-

ке товариство? Чи ж на те ми даємо вас до шляхетних інститутів, щоб вас там знайомили Бог зна з ким? *C'est imrayable!* (Це ж не до заплачення!).

Ноель почервоніла. Різке слово вже було на краю язика, бо ж це вперше в житті вона почувала, що когось осуджували не за лихий учинок, а за те, що він був тим, чим був. Попівна? Добре! Та ж не можуть усі родитися тільки княжними чи баронесами! І чому "піп", що служить Богові безпосередньо за себе й за людей, мусить бути гірший за тих людей?

Ноель уже не слухала дальшої мачушиної аргументації, але радісний її настрій безслідно зник. На нові жартівливі батькові запити про її найближчі пляни, відповіла байдуже й знуджено:

— Наперед мусітиму зробити кілька конечних візит.

— Нарешті й від тебе почувли ми розумне слово, — пристала на те й мачуха. — Завтра перед обідом між 3-ою і 5-ою годиною матимеш до диспозиції коні. З тобою поїде й мадмуазель Люїза.

Та на те було тяжко згодитись. Адже Ноель — не "Мавританка", щоб не могла ступити й кроку без дуені, вона не може себе осмішувати, бо ж вона — вже не школярка. Але ж мачуха вперто стояла на своїм. Вона ще раз говорить, що молодій дівчині відбувати візити самій — у найвищій ступні не годиться...

Батькові спроби примирити два протилежні становища, як звичайно, не мали успіху. Але снідання вже кінчалося. Мачуха спішилася, щоб їхати до швачок до міри, і прикра дискусія сама урвалася. До Ноель підійшла мадмуазель Люїза, що в тій розмові не брала жадної участі:

— Ах, дитино моя! Ну, як же можна все спечатись?! Є ж тисячі способів, щоб полагодити

кожну справу, навіть куди важливішу, не поспувавши нервів іншим і — головне — собі.

— Тисячі, тисячі! — все ще хвилювалась Ноель. — На цей випадок мені вистарчив би один, аби був добрий!...

— Певне! — усміхнулася приязно Провансалька. — Ось — найліпший. Зробимо, як бажає мадам. Потім ти підеш, куди схочеш, а я тим часом дочитаю прецікаву книжку в екіпажі. Так!

Та ж Люїза другого дня мабуть двічі вряда перчитала свою книгу. Бо ж із першою візитом Ноель поїхала до свого інспектора, професора Малініна. І професор, і його дружина дуже втішились, ніби була вона їхньою близькою рідичкою і затримали її понад усяку міру.

— От, добре, що приїхали! Спасибі вам. Нарешті поговорю з вами "по душам", а не згідно з інститутськими приписами.

І старий професор почав справжнє інтерв'ю. Цікавило його рішуче все, що торкалося життя в Європі. А найбільше: чи ж таки в кожній школі можна було свobodно, не знижуючи голосу, говорити "про смерть" коронованих осіб, і не тільки чужих держав, але ж і своїх, французьких? Не менш дивувався і тому, що за кордоном без жадного страху навіть диліжансом можуть вільно їздити в далеку дорогу дівчата самі, і що Ноель стільки їздила, бодай до своїх подружок, і стільки бачила світу в юних своїх роках.

— Та хіба ж ви тут не їздите? — сміялась Ноель.

— Чом не їздимо? Їздимо, тільки не часто, бо у нас це — занадто тяжка процедура. От, ми з дружиною виїздили тільки двічі. Раз були в Криму, а по-друге — в Нижнім Новгороді, на ярмарку. І які це події! А скільки комплікацій! То вже про подорож за кордон тяжко й подумати.

— Та, правду казавши, — додала інспекторо-

ва, — воно таки вдома — найліпше. Тут до мене кожна річ усміхається. А по чужих місцях — усякий до тебе обертає "лице — щіткою"... Ну, так прошу покiрно — до чаю.

Даремно відмовлялася Ноель: у Росії та, за московським прикладом, і скрізь по Україні при всіляких нагодах, удома, в гостині, в канцелярiях, на громадських сходах, на залізничних двірцях і в театральних фое — скрізь громадянин пив чай, або, як казали Українці — "кацапську юшку".

За самоваром професор пустився в спогади.

— Я тут ніби чужий, здалеку, з Центральної Росії, тобто "кацап", як тут на нас говорять. Але вже обжився й полюбив цю "благодатну" сторону та її милих, хоч і дуже хитрих, людей.

— Добродушних, — додала професорова. — Ви не повірите, що вони такі ласкаві, такі м'які серцем, що навіть у їхній лайці немає нічого образливого. Наприклад, я часто чую, що розлючений "хахол" крикне: — "А, чорти твого батька знають!" На перший погляд, здається, щось дуже страшне, а в дійсності це означає, мовляв, що всім відомі риси обличчя його батька. Чи щось подібне? Правда, Васю?

— Ну, трошки воно не так, але я знаю ліпше російську словесність, а не "малоруську" та й тієї своїм ученицям не викладаю. Але ж я знаю також, що тут чужородці, хоч і "благоденствують", як говорив іронічно один наш поет, проте мало з ними симпатизують. Певно, що там у Франції цього нема?

І насправду був дуже здивований, коли почув, що Бретонець не назве й хліба по-французьки, навіть хоч би як був голодний, Корсиканець не признає за рівню собі Оверніята, а Провансалець за ніщо вважає Гасконця, бо ж має в собі більше римської крові. І всі загалом сходяться тільки в тому, що однаково ненавидять парижан.

Не менш була здивована й пані професорова, почувши, що французькі жінки може найгосподарніші з усіх жінок на світі, як це завжди стверджують і ворожі Німці, і неприхильні Італійці, вважаючи їх за найліпших матерей на землі.

— От, бачиш, Васю, — говорила пані, — як воно все інакше виглядає, коли дивишся на світ очима власними!

— А так, Шуру, — щиро всміхався професор, — я давно вже знав, що все воно здебільша виглядає зовсім не так, як ми, вчителі, вцеплюємо нашим учням.

Ноель спостерегла це ще в інституті...

**
*

Того ж вечора покликали Ноель до мачухи. У "роговому" будуарі було все рожеве. Рожеві свічки в рожевих порцелянових свічниках, рожеві абажури на стоячих нафтових лампах, рожеві драперії.

Belle matan, обложена подушками, з "Мішкюю" на руках, лежала на канапі. Батько тихо ходив по покою. Мачуха показала Ноель на пуф проти канапи і, понюхавши "англійської соли", щоб заспокоїти нерви, почала "програмову" промову, яку кілька разів переривала повторним виразом:

— Почекай, постривай, дай договорити, — хоч Ноель не промовила жодного слова.

Так от, мозляв, Ноель тепер виховали так, як було треба. Як вони батьки "повинні" були її виховати, для її ж щастя. На останку трохи тієї інститутської російської дресури так само не пошкідить, бо ж доведеться жити в цій країні.

— Ти можеш самостійно розпоряджати своїм власним маєтком. У якому він банку, скаже тобі папа, всякі ж поради, як ним користуватись, знайдеш у нашого адвоката. Але... постривай... Є одна незручність, що з нею мусиш поспішитись

і якнайшвидше її усунути. Ми знаємо твій по-ривчастий, дикий характер, постривай бо... і, властиво, ні трохи тебе не осуджуємо, бо це в тобі відзивається той... арагонський лев, — докинула іронічно. — І ти можеш собі на те дозволити, бо ж зрештою це твоя річ, мовляв, річ твоїх поглядів і смаків...

Однак мачушина рада була б така: Ноель мала б вийти заміж, і то якнайшвидче.

— Зміни своє прізвище. А коли вже не носи-тимеш нашого, — роби собі, що тобі заманеться. Можеш, хоч би й перебралась за моряка й далеко плавати. Ми ж, як слід батькам, подбали про все. Маєш до вибору аж трьох женихів. Найбільш тобі раджу... ну, постривай же... твого далекого кривняка, дона Фернандо-Енріко де Кастро. Але можеш спинитись на значному земле-власникові, князеві Джа-дзе,¹⁰²) що до всього зробив і прегарну кар'єру. Освічений і гарний чоловік. Врешті — третій — блискучий гузар, ротмістр Кисілевський. Цей, щоправда, без титулів і тутешнього походження від запорожців, але має в Петербурзі величезні зв'язки та вдачею дуже до тебе підхожий: що місяця принаймні раз стає до двобою.

— Гадаю, що тобі на все може вистачити місяць часу. За цей цілий місяць гарненько розглянься й вибери собі котрогось. А тоді, як вийдеш заміж, можеш собі студіювати рішуче все, що хочеш, хоч комасацію, хоч фортифікацію. Взагалі, тоді можеш без нашої поради робити все, що тобі сподобається...

Так, способом, який собі Ноель найменш уявляла, відчинялась для неї брама життя.

⁸¹⁾ Справжнє прізвище було: князь Чавчавадзе.

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
“ДОБРА КНИЖКА”

Видало у Львові до 1939 року 133 книжки, а на
еміграції в Австрії видало 9 книжок.

З М І С Т

Вступ — Д-р Ярослав Крив'як	5
Вступ до 2-го (книжкового) видання з 1936 р.	10
Наталена Королева — автобіографія	12
Ілюстрації (портрет і лист)	20-22

Без коріння

1. Перед життям	23
2. Початкова дресура	47
3. Різдвяні свята	71
4. Перед балем	89
5. Карнавальні настрої	108
6. Цариця в Києві	137
7. Великий піст	156
8. На провесні	177
9. Поза стінами	198

УЖЕ В КАНАДІ, М. ТОРОНТО, ВИДАНО:

Випуск:

- 142) **Володимир Молодецький. У БОЮ ПІД БРОДАМИ.** 1952. (Вичерпане).
- 143) **Олександр Мох. ТЕОФІЛ КОСТРУБА, УЧЕНИЙ ПРАВЕДНИК** (життєпис). 1952. Ціна \$0.25.
- 144) **Ю. Мозіль. У ТАБОРІ СМЕРТИ.** 1952. (Вичерп.)
- 145) **КАЛЕНДАРЕЦЬ НА 1953 РІК.** (Вичерпане).
- 146) **Юрій Мозіль. КРИЗЬ ЗАЛІЗНУ ЗАНАВІСУ.** Спомини. 1953. Ціна \$1.00.
- 147) **Наталена Королева. ПОДОРОЖНІЙ.** Легенди. 1953. Ціна \$0.50.
- 148) **Ол. Мох. КНИЖКИ І ЛЮДИ.** Серія 2-га. Літературно-критичні нариси. 1954. Ціна \$1.00.
- 149) **Теофіл Коструба. НАРИСИ З ЦЕРКОВНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ X-XIII СТОЛІТТЯ.** 1955. Ціна \$2.00.
- 150) **СВ. ПИСЬМО СТАРОГО ЗАПОВІТУ — КНИГА ТОВИТ** у перекладі о. д-ра Володимира Дзьоби. 1954. Ціна \$0.25.
- 151) **о. Йосиф Схрейверс, ЧНІ. ЧУДЕСНЕ ЖИТТЯ СЕСТРИ ВАРВАРИ.** 1954. Ціна \$1.50.
- 152) **М. Кузьмович-Головінська. ЧІЧКА.** Новела. Ювілейне видання. 1954. Ціна \$2.00.
- 153) **Олена Кисілевська. ПО РІДНОМУ КРАЮ.** Мандрівні спомини. 1955. Ціна \$2.00.
- 154) **о. д-р Ісидор Нагаєвський. РИМ І ВІЗАНТІЯ.** Вселен. Церква і патр. Фотій. 1956. Ціна \$2.50.

- 155) **Юрій Мозіль. ЗАПИСКИ ПОЛІТВ'ЯЗНЯ.** 1958. Ціна \$1.00.
- 156) **В. Позинський — М. Ценевич. ПРОКЛЯТИЙ КАМІНЬ.** Історична повість. 1958. Ціна \$1.50.
- 157) **М. Кузьмович-Головінська. ГОРБАТЕНЬКА.** Оповідання. 1958. Ціна \$0.50.
- 158) **Юрій Мозіль. НА ВРОНКАХ.** Спомини політ-в'язня. 1959. Ціна \$1.50.
- 159) **Олександр Микола Мох. НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛ. ПРЕСИ.** В друку.
- 160) **Митрополит Василь Липківський. ВІДРОДЖЕННЯ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ 1917-1930.** — Ціна \$3.00.
- 161) **о. О. Заклинський. ЗАПИСКИ ПАРОХА СТАРИХ БОГОРОДЧАН.** Спомини. 1963. Ціна \$1.00.
- 162) **Федір Одрач. ПОКИНУТА ОСЕЛЯ.** Оповідання. 1961. — Ціна \$2.50.
- 163) **Богдан Курилас. ДІЯЛОГИ ВАСИЛІЯНОК.** Історична п'єса в 5 діях із часів переслідування св. Церкви Росією в 1838-1843 рр. — Ціна \$1.00.
- 164) **д-р Юрій Герич. ОГЛЯД БОГОСЛОВСЬКО-ЛІТЕРАТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЙОСАФАТА КУНЦЕВИЧА.** 1961. Ціна \$0.50.
- 165) **о.м. КІНЕЦЬ СВІТУ.** Чи, коли і як буде, 1963. Ціна \$2.00.
- 166) **д-р Богдан Казимира. ПЕРШИЙ ВАСИЛІЯНИН У КАНАДІ.** 1961. Ціна \$0.50.
- 167) **Володар Буженко. ІВАН СУЛИМА.** Історична повість із козацьких часів. 1961. Ціна \$1.50.
- 168) **Теofil Коструба. ЯК МОСКВА НИЩИЛА УКРАЇНСЬКУ ЦЕРКВУ.** 1961. Ціна \$0.50.
- 169) **Василь Королів - Старий. ЗГАДКИ ПРО МОЮ СМЕРТЬ.** — Спомини. 1961. — Ціна \$1.50.
- 170) **Наталена Королева. ПРЕДОК.** З анналів і легенд. Історична повість. 1961. — Ціна \$3.00.
- 171) **о. д-р Ісидор Нагаєвський. ОБ'ЄДНАННЯ ЦЕРКВИ Й ІДЕЯ ПАТРІЯРХАТУ В КИЄВІ.** Історична студія. — 1961. — Ціна \$1.00.
- 172) **Теofil Коструба. НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.** Стор. 304. — 1962. — Ціна \$3.00.
- 173) **Федір Одрач. НА НЕПЕВНОМУ ҐРУНТІ.** Спомини. 1963. — Ціна \$3.00.
- 173) **Микола Олександрович. МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ.** Відродження українського письменства в Галичині. 1961. — Ціна \$0.50.
- 175) **Іван Добрачинський. ЛИСТИ НИКОДИМА.** Повість. 1967. Стор. 564. — Ціна \$4.00.
- 176) **Марія Кузьмович-Головінська. МАРІЯ.** Сценічна картина у 3 відслонах. 1962. — Ціна \$0.50.
- 177) **о. д-р Юрій Федорів. НА СВЯТИХ МІСЦЯХ.** 1962. — Ціна \$2.00; у полотні \$3.00.
- 178) **Б. Полянч. ЗАМОК ЯНГОЛА СМЕРТИ.** Сенсаційна повість з часів гетьмана К. Розумовського. 1964. — Ціна \$2.00.
- 179) **Дарія Ярославська. ПОВІНЬ.** На крутій дорозі. Роман. — Ціна \$3.50.
- 180) **Марія Кузьмович-Головінська. ПОПУДНИК.** П'єса за народнім повір'ям. 1965. — Ціна \$1.00.
- 181) **Марія Кузьмович-Головінська. ОСІННЄ ЛИСТЯ.** Нариси й оповідання. 1966. — Ціна \$4.50.
- 182) **о. Петро Хомин. ВІЧНЕ МІСТО РИМ.** Враження з відвідин. (67 ілюстрацій). 1964. Стор. 192. Ціна \$2.00.
- 183) **Наталена Королева. БЕЗ КОРИННЯ.** Повість з життя дівчат. — 1968. — Стор. 217. — Ціна \$3.00.
- 184) **Дарія Ярославська. ОСТРІВ ДІ-ПІ.** Друга частина повісти "Повінь". (В друку).

Дальші випуски в підготові.

Замовляйте на адресу:

ALEXANDER MOSH ("DOBRA KNYZKA")
6 Churchill Ave., Toronto 3, Ont. — Canada

**СПИСОК ЖЕРТВОДАВЦІВ НА ВИДАННЯ ТВОРУ
НАТАЛЕНИ КОРОЛЕВОЇ "БЕЗ КОРИННЯ"**

за рік 1967

Д-р Баран Остап	New York, N. Y.	\$5.00
" Билів Любомир	Binghamton, N. Y.	1.00
" Возняк Володимир	North Ridgeville, Ohio	2.00
" Гнатчук Микола	Lambertville, Mich.	5.00
" Городиловський Г.	Chicago, Ill.	5.00
" Гіль Зиновій	Trenton, N. J.	1.00
Проф. Д-р Дикун В. Б.	Venezuela, S. America	12.00
Д-р Домбчевський Ілар.	Youngstown, Ohio	2.00
" Драмбовська Ніна	Teaneck, N. J.	2.00
" Дулін Г. Л.	Lock Port, Ill.	17.00
" Жгута Андрій	Cleveland, Ohio	5.00
" Капітан Дмитро	Rochester, N. Y.	3.00
" Клос Олександр	Cleveland, Ohio	5.00
" Кліш Володимир	Philadelphia, Pa.	3.00
" Ковальський Микола	Toronto, Ont.	10.00
" Коструб'як Василь	Philadelphia, Pa.	2.00
" Кодельський Ігор	Oak Lawn, Ill.	2.00
" Кознарська Марія	Rochester, N. J.	2.00
" Крив'як Ярослав	Cleveland, Ohio	12.00
" Левицький Витовд	Cleveland, Ohio	1.00
" Мігайчук Ярослав	Cleveland, Ohio	2.00
" Нічай Стефан	Bayonne, N. J.	5.00
" Осадца Богдан	Cleveland, Ohio	5.00
" Осінчук Роман	New York, N. Y.	5.00
" Остафійчук Микола	Oshawa, Ont.	17.00
" Павлишин Дмитро	Cleveland, Ohio	2.00
" Подригуля Іван	Cleveland, Ohio	2.00
" Решетило Теодор	Lima, Ohio	5.00
" Сайкевич Р.	Windsor, Ont.	2.00
" Сал'як Василь	Philadelphia, Pa.	2.00
" Сим-Липська Іванна	Cleveland, Ohio	5.00

"	Сочинський Р. В.	Brooklyn, N. Y.	2.00
"	Стадник О.	Edmonton, Alta	5.00
"	Стеців Е.	Tonawanda, N. Y.	2.00
"	Снилик Олег	Northridge, Calif.	2.00
"	Ткачук Ілля	Donnersgrove, Ill.	2.00
"	Чуй Теодор	Roch Hill Conn.	3.00
"	Шимонович-Рудницька Г.	Montreal, Que.	1.00
"	Школьник Олександра	Akron, Ohio	2.00
"	Фаріон Дмитро	Cleveland, Ohio	25.00
"	Фаріон Олександр	Chicago, Ill.	5.00
"	Фішер-Слиш Марія	Konkaree, Ill.	2.00
"	Проф. Д-р Яремко М.	Galesburg, Ill.	5.00

СПИСОК ЖЕРТВОДАВЦІВ НА ВИДАННЯ ТВОРУ Н. КОРОЛЕВОЇ "БЕЗ КОРИННЯ"

45.	Д-р Я. Войчишин	— Торонто	\$12.00
46.	" І. Галярник	— Плейн, Вис.	2.00
47.	" В. Кокорудз	— Овіго, Н. Й.	5.00
48.	" В. Кучерепа	— Чікаго, Ілл.	5.00
49.	" С. Парфанович	— Дітройт	1.00
50.	" Р. Смик	— Чікаго, Ілл.	7.00
51.	" Ю. Шиманський	— Торонто, Онт.	1.00
52.	" В. Стефурак	— Чікаго, Ілл.	\$5.00
53.	" І. Скрипук	— Брентфорд, Онт.	2.00
54.	" Б. Шебунчак	— Блюмфілд, Н. Дж.	5.00
55.	" В. Ключас	— Бінгемтон, Н. Й.	2.00
56.	" М. Дейчаківський,	Клівленд, Огайо	20.00
57.	" Ю. Гвоздецький,	Порт Артур, Онт.	5.00
58.	" С. Тимків,	Селсбери, Мериленд	10.00
59.	" Грушка Мирослав,	Пантяк, Миш.	7.00
60.	" Іваницький М.,	Лакпорт, Ілл.	12.00
61.	" Стрільбицький Олександр,	Форт Вейн, Инд.	5.00
62.	" Надяк О. С.,	Монтреаль	28.00
63.	" Павлинський Степан,	Чікаго	20.00
64.	" Пасіка Володимир,	Нью-Йорк	1.00
65.	" Гуменюк Л.,	Кембридж, Мін.	2.00
66.	" Роздільський Б.,	Саскатун, Саск.	5.00
67.	Мгр. Домбчевський Роман,	Рочестер	1.00